

Vajner Balázs

Castra, castrum, castellum
Statisztika és interpretáció

Ph. D. disszertáció

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar
Nyelvtudományi Doktori Iskola
Klasszika-filológia Műhely
2015

Témavezető: Dr. Kovács Péter

1	Bevezető	8
2	Etimológiai áttekintés	11
2.1	Ókori etimológiák	11
2.2	Modern etimológiák	12
2.3	Morfológiai változások	13
2.4	A <i>castra</i> , <i>castrum</i> , <i>castellum</i> szócsaládja a latin nyelvben	14
2.4.1	A <i>castra</i> és a <i>castrum</i> szócsaládja	14
2.4.2	A <i>castellum</i> szócsaládja	15
2.5	A <i>castra</i> , <i>castrum</i> , <i>castellum</i> szavak leszármazottai más nyelvekben	15
2.5.1	Görög	16
2.5.2	Középkori latin	16
2.5.3	Újlatin nyelvek	17
2.5.4	Germán nyelvek	18
2.5.5	Szláv nyelvek	18
2.5.6	Keleti nyelvek	18
2.5.7	Magyar	19
3	<i>Castra</i> , <i>castrum</i> , <i>castellum</i> a modern szótárakban és lexikonokban	19
3.1	Az iskolai felhasználásra szánt szótárak szócikkei	19
3.1.1	Az iskolai felhasználásra szánt szótárak <i>castellum</i> szócikkei	19
3.1.2	Az iskolai felhasználásra szánt szótárak <i>castra</i> szócikkei	20
3.1.2.1	<i>Castra</i> -tisztviselők az iskolai szótárakban	21
3.1.2.2	Speciális tábortípusok az iskolai szótárakban	22
3.1.2.3	A <i>castra</i> egyéb kontextusai	23
3.1.3	Az iskolai felhasználásra szánt szótárak <i>castrum</i> szócikkei	23
3.2	A Realenzyklopädie szócikkei	24
3.3	A Thesaurus szócikkei	24
4	Kontextus- és jelentéskategóriák	25
4.1	Mindhárom szó esetében előforduló kontextusok	25
4.1.1	Település, illetve erődnévhez kapcsolódva (a tulajdonnév részeként, vagy mint típusmegjelölés)	25
4.1.2	Településtípus	26
4.1.3	Grammatikai	26
4.1.4	Idézet	26
4.2	<i>Castra</i>	26
4.2.1	Alapjelentés – Katonai tábor	27
4.2.1.1	A Róma városához köthető speciális táborok	28
4.2.1.2	Általános tábortípusok	29
4.2.1.3	Informális tábortípusok	29

4.2.2	<i>Tisztségnevek</i>	30
4.2.3	<i>A castra</i> metonimikus használata.....	31
4.2.4	<i>A castra</i> átvitt értelmű használata	32
4.2.5	<i>A castra</i> speciális kontextusai	32
4.2.5.1	Megtisztelő címek	32
4.2.5.1.1	<i>Filius castrorum</i>	32
4.2.5.1.2	<i>Mater castrorum</i>	33
4.2.5.2	<i>Genius castrorum</i>	33
4.2.5.3	<i>Origo castris</i>	34
4.2.6	<i>A castra</i> egyéb jelentésváltozatai és kontextusai	35
4.3	<i>Castrum</i>	35
4.3.1	<i>A castrum</i> , mint településtípus	35
4.3.2	<i>A castrum</i> , mint katonai létesítmény	35
4.3.3	<i>A castrum</i> egyéb jelentésváltozatai	36
4.4	<i>Castellum</i>	36
4.4.1	<i>Castellum</i> , mint településtípus	36
4.4.1.1	A római településtipológia vázlata	37
4.4.1.2	<i>Castellum – vicus</i>	40
4.4.1.3	<i>Castellum – civitas</i>	42
4.4.1.4	<i>Castellum – oppidum</i>	42
4.4.1.5	<i>Castellum – urbs</i>	43
4.4.1.6	<i>Castellum – colonia</i> és <i>municipium</i>	44
4.4.1.7	Összefoglaló.....	44
4.4.2	<i>Castellum</i> , mint katonai erődítmény.....	45
4.4.3	<i>Castellum aquae</i>	46
4.4.4	Tisztségnevek	48
4.4.5	<i>Genius castelli</i>	48
4.4.6	<i>Castellum figlinarum</i>	49
4.4.7	<i>A castellum</i> képes/átvitt értelmű használata.....	49
5	Előfordulások irodalmi szövegekben	49
5.1	<i>A castra</i> , <i>castrum</i> és <i>castellum</i> viszonylagos gyakorisága.....	50
5.2	Kontextusok és jelentésváltozatok gyakorisága	50
5.2.1	<i>Castra</i>	50
5.2.1.1	Áttekintő táblázat	50
5.2.1.2	<i>Speciális tábortípusok</i>	51
5.2.1.3	Egyéb jelentésváltozatok.....	53
5.2.2	<i>Castrum</i>	55
5.2.3	<i>Castellum</i>	55

6	Előfordulások feliratokon.....	56
6.1	<i>A castra, castrum</i> és <i>castellum</i> viszonylagos gyakorisága.....	58
6.2	<i>Castra</i>	58
6.2.1	<i>A mater castrorum</i> feliratok	59
6.2.2	Az <i>origo (ex) castris</i> feliratok	62
6.2.3	<i>A castra</i> mint katonai tábor	63
6.2.3.1	<i>A castra</i> mint „általános” katonai tábor	63
6.2.3.1.1	<i>Castra hiberna</i>	66
6.2.3.2	<i>A Castra Nova / Castra Priora equitum singluarium</i> feliratai	68
6.2.3.3	<i>A Castra Praetoria</i> feliratai	69
6.2.4	<i>Castra</i> tisztségnevekben.....	70
6.2.5	<i>A castra</i> átvitt értelmű és metonimikus használata.....	72
6.2.6	<i>Castra</i> a település- és erődítménynevekben.....	74
6.2.7	<i>A genius castrorum</i> feliratok	76
6.2.8	<i>A castra</i> egyéb előfordulásai feliratokon	76
6.3	<i>Castrum</i>	77
6.3.1	<i>Castrum</i> település- és erődítménynevek.....	78
6.3.2	<i>A Castrus cognomen</i>	79
6.3.3	<i>A castrum</i> , mint katonai létesítmény	79
6.3.4	<i>Castrum praetori(an)um</i>	80
6.4	<i>Castellum</i>	80
6.4.1	Település- ill. erődnévhez kapcsolódó <i>castellum</i>	81
6.4.1.1	<i>A castellum</i> település- és erődneveket tartalmazó feliratok típus szerinti megoszlása.....	83
6.4.1.2	<i>A castellum</i> település- és erődneveket tartalmazó feliratok időbeli és térbeli megoszlása.....	85
6.4.2	<i>A castellum</i> mint <i>castellum aquae</i>	86
6.4.3	<i>A castellum</i> mint név nélküli település vagy településtípus.....	87
6.4.4	<i>A castellum</i> mint név nélküli katonai létesítmény.....	87
7	Előfordulások normatív jogi szövegekben	88
7.1	<i>A castra, castrum</i> és <i>castellum</i> viszonylagos gyakorisága.....	89
7.2	Kontextusok és jelentésváltozatok gyakorisága	89
7.2.1	<i>Castrum</i>	89
7.2.2	<i>Castra</i>	89
7.2.2.1	<i>A castra</i> mint katonai objektum.....	90
7.2.2.2	<i>Peculium castrense</i>	90
7.2.2.3	<i>A castra</i> mint a hadsereg, ill. a katonai hivatás szinonimája	91
7.2.2.4	<i>A castra</i> tisztségnevekben.....	91

7.2.2.5	<i>A castra</i> településnevekhez kapcsolódva.....	91
7.2.3	<i>Castellum</i>	92
7.2.3.1	<i>A castellum</i> mint <i>castellum aquae</i>	92
7.2.3.2	<i>A castellum</i> mint településtípus	92
8	Előfordulások a Szentírásban	93
8.1	<i>A castra, castrum</i> és <i>castellum</i> viszonylagos gyakorisága.....	94
8.2	A görög kifejezések és latin megfelelőik összevetése.....	94
8.2.1	<i>Castrum</i>	94
8.2.2	<i>Castra</i>	94
8.2.3	<i>Castellum</i>	96
8.3	Kontextusok és jelentésváltozatok gyakorisága	98
8.3.1	<i>Castrum</i>	98
8.3.2	<i>Castra</i>	98
8.3.3	<i>Castellum</i>	99
8.4	A <i>Vetus Latina</i> és a <i>Vulgata</i> közötti különbségek	99
9	Előfordulások településnevekben.....	100
9.1	Adatsorok	100
9.1.1	A „ <i>castra</i> ” szót tartalmazó helységnevek.....	102
9.1.2	A „ <i>castrum</i> ” szót tartalmazó helységnevek.....	112
9.1.3	A „ <i>castellum</i> ” szót tartalmazó településnevek	117
9.2	Az adatok összegzése	135
9.2.1	Etimológiai összefoglaló	135
9.2.2	Etimológiai kategóriák és a besorolás szempontjai.....	136
9.2.2.1	Általános helységnevek.....	136
9.2.2.2	Átvett településnevek.....	137
9.2.2.3	Funkcióra visszavezethető helységnevek.....	137
9.2.2.4	Mitikus eredetű helységnevek.....	137
9.2.2.5	Személynév eredetű helységnevek.....	138
9.2.2.6	Földrajzi név eredetű helységnevek.....	138
9.2.2.6.1	Más településnévből képzett helységnevek.....	138
9.2.2.6.2	Földrajzi képződmények nevéből, vagy megnevezéséből képzett településnevek	139
9.2.2.7	Etnikai eredetű helységnevek.....	139
9.2.3	Földrajzi eloszlás	139
10	A jelentésváltozás kérdése.....	143
10.1	<i>Castrum</i>	143
10.2	<i>Castra</i>	144
10.3	<i>Castellum</i>	144

11	Összefoglalás.....	145
11.1	A dolgozat főbb eredményei és megállapításai	146
11.1.1	A <i>Castellum</i> szóval kapcsolatos főbb eredmények és megállapítások.....	146
11.1.1.1	<i>Castellum</i> mint településtípus	147
11.1.1.2	<i>Castellum</i> mint erődítmény.....	150
11.1.2	A <i>castra</i> szóval kapcsolatos főbb eredmények és megállapítások	150
11.1.3	A <i>castrum</i> szóval kapcsolatos főbb eredmények.....	152
12	Irodalomjegyzék.....	154
12.1	Alkalmazott rövidítések	159
12.1.1	Folyóiratok rövidítései	159
12.1.2	Egyéb alkalmazott rövidítések	159
12.2	Forrásszövegek.....	159
12.2.1	Irodalmi szövegek	159
12.2.2	Jogi szövegek	159
12.2.3	Bibliakiadások	159
12.2.4	Feliratok.....	160
12.2.4.1	Digitális adattárak	160
13	Mellékletek.....	162
13.1	Forráshelyek, szemelvények	163
13.1.1	Szemelvények a <i>castra</i> és más településtípusok viszonyához	163
13.1.2	Szemelvények a <i>castellum</i> és más településtípusok viszonyához.....	163
13.1.2.1	<i>Castellum</i> és <i>arx</i>	163
13.1.2.2	<i>Castellum</i> és <i>civitas</i>	163
13.1.2.3	<i>Castellum</i> és <i>colonia</i>	164
13.1.2.4	<i>Castellum</i> és <i>municipium</i>	164
13.1.2.5	<i>Castellum</i> és <i>oppidum</i>	165
13.1.2.5.1	<i>Castellum</i> és <i>oppidum</i> , mint civil település	165
13.1.2.5.2	<i>Castellum</i> és <i>oppidum</i> , mint katonai objektum	165
13.1.2.6	<i>Castellum</i> és <i>urbs</i>	166
13.1.2.7	<i>Castellum</i> és <i>vicus</i>	167
13.1.2.7.1	<i>Castellum</i> és <i>vicus</i> , mint „egyenrangú” civil települések.....	167
13.1.2.7.2	<i>Castellum</i> és <i>vicus</i> , mint hierarchikus viszonyban álló civil települések.....	168
13.1.2.8	<i>Castellum</i> több más település-, ill. erődítménytípussal együtt.....	168
13.1.2.9	<i>Castellum</i> típusfelsorolásokban	170
13.1.3	Szemelvények a <i>castrum</i> , <i>castra</i> és <i>castellum</i> viszonyához	170
13.1.4	A <i>castra</i> , <i>castrum</i> és <i>castellum</i> használata a Bibliában.....	172
13.1.4.1	A <i>castellum</i> használata a Bibliában.....	172
13.1.4.2	A <i>castra</i> használata a Bibliában.....	177

13.1.4.3 *A castrum* használata a Bibliában206

1 Bevezető

A disszertáció alapötlete szakdolgozatom – a *De rebus bellicis* magyar fordítása és kommentárja¹ – elkészítése közben született meg. Ekkor szembesültem azzal a problémával, hogy esetenként nem is olyan egyszerű meghatározni: pontosan mit is jelentettek az ókori latin haditechnikai, erődítéstechnikai szakkifejezések. A *De rebus bellicis* X. fejezetében leírt *plumbata tribulata* kapcsán jutottam el Vegetius *plumbatára* vonatkozó részeihez, ahol Vegetius a *propugnaculumok* közé sorolja a *tribulus* nevű harceszközt.² De ebben a kontextusban mi is az a *propugnaculum*? Sajnálatos módon a rendelkezésre álló szótárak nem adtak ezzel kapcsolatban kielégítő felvilágosítást. A közkézen forgó szótárak jórészt ugyanazokat a lehetséges jelentéseket közlik:

FINÁLY Henrik szócikke:

prōpūgnāculum, i, kn. [propugno] **1)** védfal, véderősség, bástya: eorum (*Atheniensium*) urbs ut p. oppositum fuerat barbaris; socii Romanorum pp.; *küln.* pp. imperii seregek és hajók. *Erősségről is* sáncz, előfal, erősség: muri propugnaculis armabantur. **2) átv. ért.** védelem, oltalmazás: esse propugnaculo ceteris. **3)** véd-ok; firmissimo propugnaculo uti.

GYÖRKÖSSY Alajos szócikke:

prōpūgnāculum, i, n. (*propugno*) **1.** sánc, bástya, védőfal, erősség; **2.** *transl.* védelem, védelmi érv

A GEORGES szócikke:

prōpūgnāculum, ī, n. (*propugno*), *Schutzwehr, Brustwehr, Schutz, Vormauer, Bollwerk*, I) *eig.*: moenium, Tac.: navium, *Schiffsbollwerke (mit Bollwerken versehene Schiffe)*, Hor.: *so von der Flotte*, pr. Siciliae, Cic.: v. *Athen*, pr. oppositum barbaris, Nep.: propugnacula imperii, *Flotten u. Heere*, Cic.: propugnacula statuere (*anlegen*), Liv.: *auch vom Hause*, domus ut propugnacula habeat, Cic. – II) *übr.*: a) *übh.*: tyrannidis, Nep.: lex Aelia et Fufia, propugnacula tranquillitatis, Cic. – b) *Verteidigungsgrund*, pr. illud prius, Cic.: firmissimo propugnaculo uti, Liv.

A LEWIS-SHORT szócikke:

prōpūgnāculum, i, n. *propugno*, **I.** a bulwark, tower, rampart, fortress, defence (*class.*). **I. Lit.:** “pontes et propugnacula jungunt,” Verg. A. 9, 170; Cic. Verr. 2, 5, 34, § 88: “Siciliae,” *i. e. the fleet*, *id. ib.* 2, 3, 80, § “186: solidati muri, propugnacula addita,” Tac. H. 2, 19: “moenium,” *id. ib.* 3, 84: “navium,” *i. e. ships furnished with towers*, Hor. Epod. 1, 2; *cf.*: “armatae classes imponunt sibi turrium propugnacula,” Plin. 32, 1, 1, § 3: “oppositum barbaris,” Nep. Them. 6, 5: “domus ut propugnacula habeat,” Cic. Fam. 14, 18, 2: propugnacula aequoris, dams or dikes, Stat. S. 3, 3, 101: “Cremona propugnaculum adversus Gallos,” Tac. H. 3, 54.— **II.** *Trop.*, a bulwark, protection, defence (*class.*): “lex Aelia et Fufia propugnacula tranquillitatis,” Cic. Pis. 4, 9; *cf.* Cic. Verr. 2, 3, 16, § 40: “tyrannidis propugnacula,” Nep. Timol. 3, 3;

¹ A szakdolgozat átdolgozott változata nyomtatásban is megjelent: Anonymi Auctoris *De rebus bellicis*: A hadügyről. SZÉKELY Melinda, ILLÉS Imre Áron (szerk.): *Késő római szöveggyűjtemény*. JATE Press, Szeged, 2013, 215-249. o.
²*Tribulus autem est ex quattuor palis confixum propugnaculum, quod, quoquomodo abieceris, tribus radiis stat et erecto quarto infestum est.* (Veg. 3.24.4).

Gell. 7, 3, 47; Liv. 34, 61.

Az OLD szócikke

prōpugnāculum ~i, n. [PROPVGNO+-CVLVM]

A bulwark, rampart, defence. **b** (*abst.*) protection. **c** a defence in argument.

domus ut ~a et praesidium habeat Philotimo dicetis CIC. *Fam.* 14.18.2; pontis .. et ~a iungunt VERG. *A.* 9. 170; inter alta nauium.. ~a HOR. *Epod.* 1. 2; ~a aduersus uineas statuere LIV. 23.18.9; armatae classes inponunt sibi turrium ~a PLIN. *Nat.* 32.3; turritas moles ac ~a dorso belua nigranti gestans Sil. 9.239; super turris et ~a moenium TAC. *Hist.* 3.84; ~is armis grauis classis FLOR. *Epit.* 1.18 (2.2.34); (*poet.*) quid ~a poscant aequoris (prob. breakwaters or sim.) STAT. *Silv.* 3.3.101; - (*transf.*) Narbo Martius, colonia nostrorum ciuium, specula populi Romani ac ~um istis ipsis nationibus oppositum et obiectum CIC. *Font.* 13; duo ~a belli Punici, Cn. et P. Scipiones *Parad.* 12; condita erat (Cremona) Ti. Sempronio P. Cornelio consulibus .. ~um aduersus Gallos TAC. *Hist.* 3.34; - (*fig. or in fig. phr.*) intendam ballistam in senem; ea ballista si peruortam turrin et ~a, ... inuadam extemplo in oppidum PL. *Bac.* 710; cetera tyrannidis ~a demolitus est Nep. *Timol.* 3.3; **b** plus .. in osse ~i cerebrum habeat, quam habiturum fuit eo exciso CELS. 8.4.17; tures in ~um uillae utrimque subrectas SEN. *Ep.* 86.4; loca aspera et excelsa sa<x>is eligebant, ubi illis maximum ~um esset HYG. *GR. agrim.* p. 143. **c** si prius illud ~um quo contra omnis meos impetus usurum se putat ex defensione eius deiecero CIC. *Ver.* 3.40; ne disparilitas conlationis euidens fieret, pluribus id ~is defensat GEL. 6(7).3.47; (*folly by quod cl.*) Aristo purgare sese et firmissimo ~o uti, quod litterarum nihil ad quemquam attulisset LIV. 34.61.10

A REALENZYKLOPÄDIE szócikke (23/1 (1957) c. 832):

propugnaculum, pallisadenartiger Aufbau auf den Hocharangigen Kriegsschiffen (Horat. *Epod.* I 2) zwecks entsprechend gedeckter und erhöhter Aufstellungsmöglichkeit der Geschütze (Plin. n. h. XXXII 1, 2. Tac. *Ann.* XII. 56) [Franz MILTNER]

Véleményem szerint nem haszontalan, ha megvizsgáljuk a fentebb idézett szócikkeket, mivel ez rávilágít számos olyan problémára, melyek a hadászati, haditechnikai szakkifejezéseket érintik. Mint az jól látható, alapvetően két jelentéstípust különítenek el a szótárak: eredeti, szó szerinti jelentését (valamiféle erődítmény szárazföldön, ill. hajókon erődített emelvény, vagy egyéb, védelmi funkcióval rendelkező építmény – pl. gát), valamint absztrakt értelmet (védelem, érvelés). A *tribulus* azonban egyik kategóriába sem illik. Hiszen nem erődítményről vagy építményről, de nem is valamilyen absztrakt értelemben vett védelemről van szó, hanem egy konkrét eszközzel, fegyverről. Ez pedig olyan jelentős különbség, mely mindenképpen szükségessé tenné a megadott jelentéstartomány bővítését.³ Ezt a jelentésváltozatot azonban a vizsgált szótárak egyike sem emeli ki, Vegetius vonatkozó szöveghelyét nem idézi. Ennek az okát alapvetően a szótárak közös jellemzőjében találhatjuk meg: mindegyik az iskolai latintanítás alapját is képző klasszikus irodalmi forrásokat veszi alapul, és a kifejezetten (hadi)technikai munkák – nem is beszélve a feliratokról és egyéb, nem irodalmi forrásokról – jórészt kívül esnek érdeklődési körén.⁴ Éppen

³A *propugnaculum* jelentéséről I. REBUFFAT 1984, LABORY 2005.

⁴Az idézett szótárak közül kizárólag az OLD idéz technikai jellegű szakmunkát (Hyg. *Gr. agrim.*), de pl. Vegetius a

ezért nem lenne hiábavaló vállalkozás egy olyan összefoglaló munka elkészítése, mely kifejezetten a szótárakban – sőt, ez esetben még a *Realenzyklopädie* szócikkében is – figyelmen kívül hagyott forrásokra koncentrálva vizsgálja meg a latin nyelv szókincsének ezen speciális részét.

Az, hogy a jelenleg rendelkezésre álló szakirodalomnál és szótáraknál⁵ pontosabb képet vázoljunk fel a szavak jelentéséről, nem könnyű feladat. Az egyik fontos probléma a jelentésváltozás kérdése. Ahogy a szókincs többi eleme, úgy a haditechnikai terminológia szavai is átmehetnek jelentésváltozásokon. Így például a *ballista* eredetileg kőhajító gépet jelentett, a kései antikvitásra viszont a nyíllövő gépekre használták ezt a szót.⁶ Egy alapos vizsgálatnak természetesen erre is ki kell terjednie. Ehhez mindenképpen az szükséges, hogy az adott szó – lehetőség szerint – összes előfordulását megvizsgáljuk és értelmezzük. A helyzetet bonyolítja, hogy a katonai szakkifejezések jelentős részénél – elsősorban a különféle erődítményeket jelentő kifejezések esetében – számolnunk kell jelentős mennyiségű nem irodalmi jellegű forrásanyaggal, elsősorban feliratokkal. Könnyen belátható, hogy a vonatkozó szókincs összes elemére vonatkozó alapos vizsgálat nem illeszthető bele egy disszertáció keretei közé: a terjedelem, a rendelkezésre álló idő, s az ember véges képességei határt szabnak.

Így végül a teljes szókincs feldolgozása helyett egy jól körülhatárolt kifejezéscsoportot választottam: az erődítmények megnevezésére használt legáltalánosabb szavakat, a *castrum*, *castra*, *castellum* hármast. A választásnak elsősorban módszertani oka volt: ezen szavak esetében ugyanis igen jelentős mennyiségű – vagyis statisztikai elemzésre alkalmas – forrásanyag áll rendelkezésünkre, a latin írásbeliség minden korszakából.⁷ Az előfordulások ráadásul átfogják a források teljes spektrumát – az irodalmi szövegektől az ókori nyelvészek munkáin át a feliratokig. A kifejezetten katonai, haditechnikai szakkifejezésekhez képest további kihívást jelent, hogy – különösen a *castellum* esetében – a kifejezések „civil” használatával is számolnunk kell.

A disszertáció célja tehát bizonyos mértékben hasonlít a *Thesaurus* céljaihoz: egy adott szó jelentésének, használatának minél pontosabb feltérképezése. Ebben a vonatkozásban azonban nem konkurenciájára kíván lenni a *Thesaurus*-szócikkeknek – hanem olyan adatokat igyekszik

propugnaculum szempontjából fontos szöveghelyeit egyik sem hozza.

⁵ Az általános szaklexikonokon (RE, DNP, ThLL) kívül: Everett Wheeler a stratégiai, taktikai jellegű katonai szakkifejezéseket monografikus formában dolgozza fel (WHEELER 1988). Burkhard Meißner monográfiája az antik technikai szakirodalomról (MEIBNER 1999) részletesen foglalkozik a fontosabb – nem csupán hadi – technikai fogalmakkal. Lexikonformátumban foglalja össze a katonai és haditechnikai szakkifejezéseket Manfred Clauss (CLAUSS 1999). Kifejezetten a fegyverekről és egyéb katonai felszerelésekről I. BISHOP – COULSTON 2005, illetve a Journal of Roman Military Equipment Studies (JRMES) c. tematikus folyóiratot.

⁶ BAATZ 1999.

⁷ Hozzátehetjük, hogy jövevényszóként az arab és a görög nyelvbe is átkerültek, és a bizánci korban is használatban voltak. Ezenfelül az újlatin, a germán és szláv nyelvcsaládokban, illetve a magyar nyelvben is továbbélnek leszármazottaik. Dolgozatomban ezekre a vonatkozásokra is kitérek, de a fő cél az ókori latin nyelvű források minél teljesebb körű feldolgozása.

közölni, melyek kiegészítik azt, hogy a kettő együtt adja ki a teljes (vagy legalábbis teljesebb) képet. A bevezető részek (Etimológiai áttekintés, Kontextus- és jelentéskategóriák) után következő fejezetek jellege kettős: egyrészt statisztikai összefoglalót ad az egyes forráscsoportok (irodalmi források, jogszabályok, feliratok) *castra/castrum/castellum* használatával kapcsolatban. Másrészt pedig – a Thesaurushoz hasonlóan – forrásszemelvényeket, szöveghelyeket közöl. Ez utóbbiak esetében is alapvetően arra törekedtem, hogy ne a Thesaurus duplikátuma legyen. A szemelvények között szerepel a *castra/castrum/castellum* típusú, illetve nevű települések – lehetőleg minél teljesebb – listája; a *castra/castrum/castellum* összes előfordulása a Vulgatában, a görög párhuzamos helyekkel, illetve – ahol elérhető – a Vetus Latina párhuzamos helyeivel. Végül pedig az irodalmi forrásokból válogatott szemelvénycsoport: mivel a Thesaurus alapvetően az irodalmi források feldolgozására koncentrál, így itt semmiképp sem törekedtem teljességre. Ennek a fejezetnek a célja elsősorban az, hogy a *castellum* településtípus jelentését jobban megvilágítsa azáltal, hogy összegyűjti azokat a szöveghelyeket, ahol a *castellum* más településtípusokkal együtt fordul elő.

2 Etimológiai áttekintés

Ebben a részben a három szó – egymással szorosan összefüggő – etimológiai elő- és utóéletét foglalom össze.

2.1 Ókori etimológiák

Az ókorban a *castra* szó eredetére több magyarázat is született.⁸ A Kr. u. 4-5. század fordulóján élt grammatikus, a leginkább Vergilius-kommentárjáról ismert Servius Honoratus szerint a *castra* szó a *casta* = „tisztá” (vagyis érintetlen, szűz), ill. *castrare* = „kasztrálni”, illetve eredetileg „megtisztítani” jelentésű szavakból eredeztethető: a katonák a tábor falain belül nem érintkeztek nőkkel, így nemi vágyaiktól megtisztulnak.⁹ A serviusi magyarázatot megőrizte Sevillei Szent Izidor¹⁰ és Cassiodorus¹¹ is. Izidor egy másik etimológiai magyarázatot is leírt: eszerint a *castra* szó a *casa alta* = „magas(latra épült) ház” kifejezésből származik.¹²

E két megoldás minden bizonnyal népetimológia. A *casa alta* esetében ehhez – véleményem szerint – további magyarázatot fűzni nem érdemes, mivel itt elég egyértelmű esettel állunk szemben. A *castra-castrare* leszarmazási elmélet azonban némileg több figyelmet érdemel, mivel

⁸ Ezeket idézi: MALTBY 1991, 113.

⁹ Serv. A. 3.519: *castra sunt, ubi miles steterit. {modo tamen classem significat, quia et castra nautica dicuntur.} dicta autem 'castra' quasi casta, vel quod illic castraretur libido: nam numquam his intererat mulier.*

¹⁰ Isid. Orig. 9.3.44.: *Castrum ubi miles steterit. Dicta autem castra quasi casta, vel quod illic castraretur libido. Nam numquam his intererat mulier.*

¹¹ Cass. psalm. 77.28.: *castra [...] a castitate dicta sunt.*

¹² Isid. Orig. 15.2.3.: *Castrum antiqui dicebant oppidum loco altissimo situm, quasi casam altam; cuius pluralis numerus castra, diminutivum castellum est.*

szolgál egy érdekes párhuzammal. Izidor és Servius hasonló magyarázattal szolgál a *castor* (hód) szó esetében: ezek szerint a *castor* a *castrare* (itt szó szerinti értelmében: kasztrál) igéből ered, mivel a hódok leharapják a saját heréjüket, ha az ember üldözi őket. Azért teszik ezt, mert tudják, hogy az ember a heréjükben lévő gyógyhatású anyag miatt vadássza őket, így ha ettől megszabadulnak, akkor az életük legalább megmaradhat.¹³ A hódok eme furcsa önkasztráló védekezési mechanizmusát már Cicero (Cic. Scaur. 1), Iuvenalis (Iuv. 12.34)¹⁴ és Plinius is ismeri. Igaz, Plinius hozzáteszi: egy Sextius nevű alapos természetbúvár megfigyelte a hódok viselkedését, és megállapította, hogy ez a csupán mítosz, a hódok nem csinálnak ilyet (Plin. Nat. 32.26). Honnan eredhet ez a legenda? A hód eredeti latin neve *fiber* (Var. L. 5.79), ezt váltotta föl a görög *κάστωρ* szóból származó *castor*, melynek így semmi köze sincs a latin *castrare* igéhez. A hódok heréjében lévő gyógyszert már Hérodotos is említi (4.109), de itt önkasztrálásról szó sincs. Ez a legenda minden bizonnyal római fejlemény, és előbb a *castrare-castor* népetimológiai kapcsolat született meg, majd ennek magyarázataképpen az önkasztrálásról szóló történet.¹⁵ Ezek alapján feltételezhetjük, hogy a *castra-castrare* etimológia, és a hozzá fűzött magyarázat is hasonlóképpen keletkezett. E magyarázat kialakulását az is segíthette, hogy a katonák – a *centurio* és magasabb rangú tiszteket leszámítva – a korai császárkorban nem köthettek házasságot. Ez persze nem jelentette azt, hogy ne éltek volna szexuális életet. Még az is előfordulhatott – különösen a kései antikvitásban – hogy a katona családja nem a táboron kívül, hanem a katonával együtt a táboron belül élt.¹⁶

A *castellum* mind az ókori mind a modern etimológiák szerint a *castrum/castra* kicsinyítő képzős alakja.¹⁷

2.2 Modern etimológiák

Bár a fentebb ismertetett szómagyarázatok nyilvánvalóan népetimológiai jellegűek, a *castra* és a *castrare* etimológiai kapcsolata jelenleg általánosan elfogadott álláspontnak tekinthető. Már a Thesaurus vonatkozó szócikke¹⁸ is – bár megjegyzi, a szó „kétes eredetű” – elképzelhetőnek tartja

¹³ Isid. Orig. 12.2.21.: *Castores a castrando dicti sunt. Nam testiculi eorum apti sunt medicaminibus, propter quos cum praesenserint venatorem, ipsi se castrant et morsibus vires suas amputant. De quibus Cicero in Scauriana (Cic. Scaur. 1): 'Redimunt se ea parte corporis, propter quod maxime expetuntur.' Iuvenalis (Iuv. 12, 34): 'Qui se eunuchum ipse facit, cupiens evadere damno testiculi. Serv. ad Georg. I. 58.: 'fibri canes sunt Pontici, quorum testones apti sunt medicaminibus: propter quos ubi se senserint requiri, eos secant. de his Cicero "redimunt se ea parte corporis, propter quam maxime expetuntur", Iuvenalis "qui se eunuchum ipse facit, cupiens evadere damno testiculi". castores autem a castrando dicti sunt.*

¹⁴ A Cicero és Iuvenalis szöveghelyeket Izidor és Servius is idézi, l. az előző lábjegyzetet.

¹⁵ MEIKLEJOHN 1953.

¹⁶ HASSAL 1996. Írásos bizonyítékunk civilek táborba költözésére Kr. u. 501-ből van (CIG 5187 = SEG 9, 356; vö. KOVÁCS 1999).

¹⁷ Veg. 3.8.22: *Nam a castris diminutivo vocabulo sunt nuncupata castella.* ThLL 3 (1912) 25,4: *a castrum diminutive.* VAAN 2008 97, s. v. *castrum*

¹⁸ ThLL 3 (1912) 548,28-34 (s. v. *castrum*): *dubiae originis. potest conferri c. castrare, carēre, ita ut primo locum ad*

a *castrare* vagy *carere* (híján van a valaminek, mentes, ill. távol van valamitől) eredetet, azzal a megfontolással, hogy a tábor helyszínéül szolgáló területet előbb „el kellett különíteni”. A jelenleg legelfogadottabbnak tekinthető nézet szerint a *castra* és a *castrare* a *kes- 'vág' Porto-indoeurópai gyökből eredeztethető (vö. gr. κείρω).¹⁹ A korábbi szakirodalomban több más etimológiai javaslat is megtalálható, ezeket azonban ma már nem tekintik elfogadható megoldásnak: így például felmerült a *castrum* kapcsolata az óind *cháttram* = ernyő, *chadati*, *chādayati* = fedett, és a pun *Hatsr* – innen a latin *atrium* – szavakkal is.²⁰

2.3 Morfológiai változások

A kései, illetve vulgáris latin alakítani változásai természetesen a *castra*, *castrum*, *castellum* hármast sem „kímélte”: jellemző a *castra*, *castrae* (*f*) elterjedése a *castra*, *castrorum* (*n*) alak helyett. Bár a feliratokon csak néhány esetben adatolt,²¹ a feliratos előfordulások száma alapján számolt mértéknél feltehetőleg jóval szélesebb körben lehetett elterjedt. Ezt mutatja az is, hogy helyt kapott az Appendix Probi néven ismert hibalistában is.²² Ráadásul ez a jelenség – vagyis a klasszikus latinban csak többes számban előforduló, semleges nevű főnevek a vulgáris latinban egyes számú, nőnemű főnevekké változása – jól dokumentált jelenség.²³ A feliratos adatok alacsony száma részben arra vezethető vissza, hogy a *castra* alakjai sok esetben estek áldozatul a feliratokra jellemző rövidítésnek, a modern kiadások pedig természetesen a klasszikus latin szabályai szerint oldották fel ezeket.

A klasszikus semleges nemű *castellum* mellett adatolt a hímnemű *castellus* alak is,²⁴ ami szintén ismert jelenség a vulgáris latinban.²⁵

A *castrum* esetében hasonló jelenségekkel nem találkozunk, bár feltehetőleg morfológiai szempontból a *castra* és a *castrum* egyre kevésbé volt elkülöníthető a beszélt latinban, ennek pedig nyilvánvalóan következménye volt a két szó jelentése közötti különbségek elmosódása. Erre utal, hogy az újlatin nyelvekben nincs külön leszármazottja a két szónak – ellenben a *castra/castrum* leszármazottak jól elkülöníthetők a *castellum* leszármazottaitól. Ugyanez igaz a *castrum/castellum* szót átvevő nem újlatin nyelvek esetében is. A klasszikus latin, vagy ahhoz közel álló irodalmi nyelven írt forrásokban, illetve a középkori hivatalos terminológiában

segregandum instructum significavit, aut c. cambr. cadw 'servare'. theodisc. huota 'custodia' et aliis vocibus, quas attulimus s. v. I. cassis. dubitationem auget nomen oscum et umbricum castru- neutri generis (osc. castrous gen., umbr. kastrava kastruvuf castruo acc. plur.), quod 'caput' ne an 'fundum' significet, adhuc ambigitur;

¹⁹ WATKINS 1969, 30 (§6); VAAN 2008, 97-98 s. v. *castro*, *castrum*.

²⁰ Ezeket idézi: WALDE – HOFFMANN 1938 I, 180 s. v. *castrum*.

²¹ Pl. EDCS-03300884 = [HD051092](#) (*castram*); EDCS-37801364, EDCS-12200603 = [HD017831](#) (*castrae*); EDCS-25300087 (*castra* – feltehetőleg *sing. fem. abl.*, vö. CLE 1616 kommentárját).

²² [GL 4, 198](#); *uicocastrorum non uicocastrae*. (A hivatkozott online forrás STOK 1997 szövegkiadását használja.)

²³ HERMAN 2003, 54.

²⁴ EDCS-24300230 = [HD031132](#).

²⁵ HERMAN 2003, 54; GRANDGENT 1962 §347.

továbbra is találkozunk a *castra* – *castrum* közötti alakotani és jelentésbeli különbséggel, még ha ez utóbbi át is alakult az idők folyamán.²⁶

Nem annyira morfológiai, mint inkább helyesírási eltérés a klasszikus latintól a „c” helyett „k” betűvel írt alakok, melyek szintén nagy számban fordulnak elő a felírt anyagban.²⁷

2.4 A *castra*, *castrum*, *castellum* szócsaládja a latin nyelvben

A *castra/castrum* és a *castellum* szócsaládja hasonló képet mutat. Mindkettő esetében egy-egy melléknév dominanciája mutatható ki: a *castrum* esetében a *castrensis*, illetve a *castellum* esetében a *castellanus*.

2.4.1 A *castra* és a *castrum* szócsaládja

A *castra/castrum* szócsaládjának leggyakrabban használt tagja a *castrensis* melléknév. Alapjelentése ’táborhoz vagy a hadsereghez tartozó’, ’tábori’, ’katonai’.²⁸ Önmagában, főnevesülve is előfordul, mint ’táborlakó’.²⁹ Ebben a jelentésben számos szófordulat és jogi-katonai szakkifejezés alkotóelemévé vált. A jogi szakkifejezések közül a közül a legfontosabb minden bizonnyal a ’*peculium castrense*’.³⁰ Emellett tisztségnevekben is előfordul, bár ritkán (pl. *medicus castrensis*³¹ – tábori orvos).

A *castrensis* emellett jelenthet ’császári udvarhoz tartozó’-t is.³² Ez a jelentésváltozat azért tekinthető különlegesnek, mivel nem köthető a *castrum/castra* egyik jelentésváltozatához sem.³³ Ebben az összefüggésben, önálló főnevesült használatban jelentheti a császári udvarban szolgálatot teljesítő, gyakran rabszolga vagy *libertus* jogállású tisztviselőket általánosságban, illetve előfordulhat az egyes tisztségnevek részeként is.

A *castrensis* mellett találkozhatunk néhány, ritkán használt melléknévvel, melyek szintén a *castrum* (vagy a *castrensis*) szóból származnak. A késő antikvitásból dokumentált *castrensius* ill. *castrens(i)arius* kifejezetten a *castrensis* utóbbi jelentésében állnak, vagyis a császári udvarban szolgálatot teljesítőket jelenti.³⁴ A *castrianus*, *castricius*, *castricianus* melléknevek – a néhány adatolt előfordulás alapján – katonák egy csoportját jelöli, jelentésük feltehetőleg közel áll a

²⁶ L. 2.5.2, 16. o.

²⁷ Az EDCS a „*kastr*” kifejezésre 77, míg a „*kastell*” kifejezésre 30 találatot ad. Ebben benne foglaltatnak a *castrum* és *castellum* szavakból képzett szavak is, pl. *kastrensis*, *kastellanus* stb.

²⁸ ThLL 3 (1912), 544-546.

²⁹ CLAUSS 1999, 22.

³⁰ ThLL 3 (1912), 544, 81; l. alább részletesebben: 7.2.2.2, 89. o.

³¹ CLAUSS 1999, 57.

³² ThLL 3 (1912), 545, 65.

³³ A vizsgált szövegekben talán az egyetlen hely, ahol a *castra* ilyen jelentésben áll, a *castrorum ordinarius* tisztségnev, l. 4.2.2, 30. o.

³⁴ ThLL 3 (1912), 544, 26-34.

castellanushoz.³⁵ E melléknevek egy része – *Castrensis*, *Castricius*, *Castrucius* – személynévként is feltűnik.³⁶

A *castra* mellé igei pár nem társul (szemben pl. a görög *παρεμβολή* - *παρεμβάλλω* párral), így a megfelelő jelentéstartalmakat jellemzően *castra* + tranzitív ige szerkezetekkel oldja meg a latin (pl. *castra ponere*, *castra movere*, *castra metari* stb.). Összetett szavak képzésében is ritkán vesz részt, jellemzőbbek a jelzős vagy birtokos szerkezetek.³⁷

2.4.2 A *castellum* szócsaládja

A *castra* esetében látottakhoz hasonlóan itt is egy melléknév a család legfontosabb tagja – jelen esetben a *castellanus* ’*castellum*hoz tartozó’.³⁸ Néhány esetben találkozhatunk a *castellatim* ’*castellum*onként’ szóval.³⁹ Mindkét szó állhat civil és katonai szövegösszefüggésben is. Kifejezetten a *castellum aquae* jelentésköréhez kapcsolódik a *castellarius* tisztségnév.⁴⁰ A *castellanus* melléknév, mint a településtípus *castellum* leszármazottja illeszkedik a többi településtípus-megnevezésből képzett melléknevek sorába (*pagus* – *paganus*, *vicus* – *vicanus*, *oppidum* – *oppidanus*, *colonia* – *colonus*, *urbs* – *urbanus*). Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a kapcsolat szemantikai értelemben nem minden esetben olyan erős, mint azt az etimológiai kapcsolat feltételezné. Pl. a *colonus* jelenthet egyszerűen „lakost” (településtípustól függetlenül),⁴¹ illetve földművest, a *colonatus* rendszerében földbérlőt.⁴²

Személynévként adatolt a *Castellanus*,⁴³ és a *Castellus*⁴⁴ alak is.

2.5 A *castra*, *castrum*, *castellum* szavak leszármazottai más nyelvekben

Az alábbiakban rövid áttekintését adom, mely nyelvek, illetve nyelvcsaládok milyen módon vették át a latin *castra*, *castrum* *castellum* szavakat, illetve hogyan élt tovább a középkori latinban és az újlatin nyelvekben. A következő alfejezetek önmagukban is témájául szolgálhatnak egy disszertációnak, így semmiképp sem tekinthetők a téma átfogó feldolgozásának. Csupán azt kívánom érzékeltetni, hogy e három szó igen termékenynek bizonyult.

³⁵ ThLL 3 (1912), 546, 22-35.

³⁶ OPEL 2, 43.

³⁷ De pl. a kései antikvitásból dokumentált az összetett ’*castrametari*’ ige is, a klasszikus ’*castra metari*’ mellett.

³⁸ ThLL 3 (1912) 524,56-77.

³⁹ ThLL 3 (1912) 524, 84 – 525, 3. A Pseudo-Placidus szöveghelyhez (Gloss. Plac. V 103, 1 = PIRIE – LINDSAY 1930, 50) SACCHI 2012, 280.

⁴⁰ ThLL 3, 524, 78-83.

⁴¹ Így pl. akár *castellum* lakosait is (EDCS-25001058, EDCS-24900566).

⁴² SCHEIDEL 1992.

⁴³ OPEL 2, 43.

⁴⁴ L. 6.4.

2.5.1 Görög

A római kori görög irodalmi nyelvben nincs jelentős nyoma a *κάστρον* és *κάσπελλον* latin eredetű jövevényszavaknak, bár mindegyik előfordulása dokumentálható, elsősorban nem irodalmi forrásokban (papiruszok és feliratok).⁴⁵ Adatolt az egyes számú *castrum* (*κάστρον*) és többes számú *castra* (*κάστρα*), a *castellum* esetében pedig a vulgáris latin hatását mutató hímnemű (*κάσπελλος*), és a klasszikus latin szabályainak megfelelő semleges nemű (*κάσπελλον*) átvett alak is.⁴⁶ Gyakran adatolt a *μήτηρ κάστρον* = *mater castrorum* kifejezés, elsősorban a Severus-korban.⁴⁷ Papiruszokon a 2. és 6. század közötti időszakból adatolt a *κάσπελλον castellum aquae* jelentésben.⁴⁸ A *κάστρον* a bizánci korban önálló településtípus-megnevezéssé vált, mellyel a megerősített települések egyik fajtáját jelölték. Ebben az esetben a jelentésváltozás a valóság nyelvi leképeződése volt: a hajdani, tágas, békés és virágzó *polis* a külső fenyegetések hatására szűkös, a legszükségesebb létfeltételek biztosítására szorítkozó erődtelepüléssé vált. Ezen új minőségében további szóképzés, szóösszetételek alapjává vált (pl. *kastruktisia* = „váradó”, ti. a lakosok által az erődítési munkák finanszírozásához fizetett hozzájárulás).⁴⁹ A szót a modern görög is megőrizte: *κάστρο* (n) (plur. *κάστρα*) = „vár, erőd, városfal” jelentésben. A görög nyelv hatásaként a latin nyelvű feliratokon is viszonylag gyakran előfordul a *k* betűs írásmód.

2.5.2 Középkori latin

A középkori írott latin alapvetően az antik irodalmi nyelvre épült, így természetszerűleg átvette a *castra*, *castrum*, *castellum* szavakat is, azok eredeti jelentésével együtt. Ugyanakkor a középkori latinon belül ugyanaz a szó időben és térben jelentős jelentésbeli eltéréseket mutathat. A magyar terminológiában például a „vár” latin megfelelője a *civitas* volt egészen a 12. század közepéig, utána szerepét átvette a *castrum*. Ez a változás a településneveket is érintette (pl. Újvár = *Nova Civitas*, majd *Novum Castrum*). A külföldi – pl. francia és német – krónikások pedig a *castellum* szót használják „vár” jelentésben, legalábbis magyar vonatkozásban.⁵⁰ Településtípusként, illetve ’erődítmény’ jelentésben Európa más területein is tovább él, bár konkrét jelentésárnyalata

⁴⁵ Vö. a LIDDELL – SCOTT 1996 nem tartalmazza őket. A szupplementum-kötet ugyan említi, de használatáról vagy a görög nyelven belüli jelentésfejlődéséről nem tartalmaz érdemi információt (BARBER 1968, 79 = GLARE – THOMPSON 1996, 168 s. v. *κάστρον*, *κάστρα*, *κάσπελλος*, *κάσπελλον*). Az idézett forráshelyek mind papirusz, illetve feliratos dokumentumok. A többi – jellemzően iskolai felhasználásra szánt – ógörög szótár jellemzően nem veszi fel szócikkei közé (így nem hozza pl.: MENGE 1903, BAILLY 1950, ROCCI 1965, MAGNIEN – LACROIX 1969; de felveszi pl.: MONTANARI 1995, 1006: *κάσπελλος*, *ον*, *ο* [lat. *castellum*]: *fortezza*, *forte*; *κάστρον*, *ον*, *το*: *fortezza*; *κάστρα*, *ων*, *τό* = *τὰ Κάστρα*, *cittá* (varie) Ptol. Geog. 7.1.79).

⁴⁶ Példáért lásd SOPHOCLES – THAYER – DRISLER 1900, 632.

⁴⁷ L. 4.2.5.1.2, 33. o.

⁴⁸ PRUENTI 2004-2005.

⁴⁹ A folyamatról általánosságban l. MUELLER-WIENER 1986; egyes települések konkrét példáján keresztül lásd pl. NIEWÖHNER 2008 (Milétos). L. még LMA V, c. 1051-1053 s. v. *kastron*.

⁵⁰ GYÖRFFY 1973.

területenként és koronként eltérő lehetett.⁵¹ Emellett kialakultak olyan jelentésváltozatok és kontextusok is, melyeknek nincs közük településekhez vagy erődítményekhez, mint pl. a *castrum doloris* – az előkelő emberek temetésén felépített díszes alkalmi építmény,⁵² vagy a *castra* mint ’királyi udvar’.⁵³

2.5.3 Újlatin nyelvek

Az újlatin nyelvekben általában a *castellum* szó nagyobb arányban őrződött meg közvetlen formába, mint a *castrum/castra*. Ezen túlmenően a *castrum/castra* közvetlen névszói leszármazottja több esetben csupán speciális – jellemzően történeti – kontextusban használatos. A *castra* fő jelentését (katonai tábor) általában a latin *campus*⁵⁴ valamelyik leszármazottja vette át, a katonai erődök megjelölésére pedig a *castellum* leszármazottját használják. A helységnevek szintén nagy számban őrizték meg a *castra/castrum/castellum* nyomait, sok esetben köztes nyelvi állapotokat is konzerválva.⁵⁵ Egyes esetekben harmadik nyelv közvetítésével átvett forma (pl. az arab *al-qaṣr* közvetítésével a spanyol *alcázar*, portugál *alcácer*) is elterjedt.⁵⁶ Amennyiben nem csak a közvetlen névszói leszármazottakat tekintjük, hanem azon – jellemzően összetett és/vagy igei kifejezéseket – melyek szintén a *castrum*ra vezethetők vissza, a kép sokkal összetettebb. Ezek esetében azonban az eredeti „katonai tábor, erőd” jelentés már teljes mértékben feloldódott, s az új kifejezés legfeljebb nyomokban, közvetve tartalmazza az eredeti jelentés egyes elemeit.⁵⁷

⁵¹ L. pl. a német nyelvterületek, illetve Itália vonatkozásában: STOLZ, HLSM 1, III §15.1-2, és az ott idézett szakirodalom; Du Cange 17. századi szótára szerint „*castra* [ez ebben az esetben az egyes számú *castrum* többes számaként értelmezendő] *vocabant scriptores medii aevi urbes quae civitatis, id est episcopatus, jus non habebant*”. Ez a magyarázat azonban nem tartható, mivel a rendelkezésre álló forrásanyagból egyértelműen kiderül, hogy nincs ilyen jellegű összefüggés (FAVRE 1883, 213). Az LMA *castellum* (II, 1559), illetve *castrum* (II, 1569) szócikke nem rendelkezik önálló tartalommal, csak hivatkozik más szócikkekre. A *casellum* esetében ezek a Kastell (V, c. 1036), Burg (II, c. 957-1003), Villa (VI, c. 1674-1675), a *castrum* esetében a Befestigung (I, c. 1786-1797), Burg, Burgus (II, c. 1099-1101), Kastell, Stadt. Ezek közül a Kastell szintén „üres”, csupán utal a Befestigung szócikkekre. Ez alapján a *castellum* szót – ha éppen nem valamilyen erődítményt jelent – a középkorban is inkább a falusias településekre használták inkább.

⁵² LMA II, 1569. Katolikus Lexikon, *Castrum doloris* (<http://lexikon.katolikus.hu/C/castrum%20doloris.html>).

⁵³ BLAISE 1975, 157 s. v. *castra*.

⁵⁴ Pl. olasz *accampamento*, francia *camp*, ill. *camp fortifié*, *camp militaire*, spanyol és portugál *campamento militar*.

⁵⁵ DIAMENT 1970.

⁵⁶ Vö. STOLZ, HLSM 1, IV §19.1.

⁵⁷ Pl. francia *encastrement* (= olasz *incastratura*), l. sok más példával együtt: VON WARTBURG 1949, 476-478.

Nyelv	Castra/castrum	Castellum
Olasz	-	castello
Spanyol	castro	castillo
Portugál	castro	castelo
Francia	-	château
Román	castru	castel

1. táblázat A castra, castrum, castellum leszármazottai néhány újlatin nyelvben

2.5.4 Germán nyelvek

A germán nyelvekben is elsősorban a *castellum* él tovább önállóan, az eredeti jelentéshez hasonló kontextusban. Az angol nyelvbe két eltérő időpontban, két eltérő forrásból került be: először 1000 előtt a Vulgatából (ahol a görög *kómé* „falu” szó fordítására szolgált), majd később 1050-1070 körül az normann *castel* közvetítésével „vár, kastély” (és természetesen számos másodlagos, átvitt értelmű stb.) jelentésben. A későbbiekben a „falu” jelentés teljes mértékben kiszorult, bár bibliai kontextusban még a 19. században is adatolt.⁵⁸ A *castrum* leszármazottja, a *chester* az óangolban még önálló szóként fordul elő („római erőd” ill. „(fallal körülvett) város” jelentésben), a modern angolban már csak településnevek végződéseként (*-chester*, *-caster*) él tovább, önálló szóként nem.⁵⁹ A németben a Kastell (ófelnémet *kastel*) szintén „vár, kastély” jelentésben⁶⁰ – illetve ókortudományi kontextusban a latin *castellum* megfelelőjeként – él tovább. A *castrum*nak nincs német leszármazottja.

2.5.5 Szláv nyelvek

Az ószláv *stlърѣ* „templom” szót (melyből a magyar „oszlop” származik) fokozatosan kiszorította a *kostelъ*. Ez végső soron a latin *castellum* leszármazottja, mely az ófelnémet *chastel* közvetítésével került a szláv nyelvekbe (pl. cseh *kostel*, szlovák *kostol*, lengyel *kościół*). Ezek a különféle erődítmények mellett a „templom, egyház” jelentést is felvették, szintén német hatásra. A *castellum* ill. leszármazottjai a szláv nyelvekben is kapcsolódtak utótagként településnevekhez, pl. Meju Blzetom i Kostelom (isztriai település), illetve önállóan is településneveket szülhettek (Kosztelgrad, Kosteljsko, Kostelcevo, Kostelac stb.).⁶¹

2.5.6 Keleti nyelvek

A *castrum*, illetve *castellum* leszármazottja több keleti nyelvben is megtalálható. A kopt nyelvbe

⁵⁸ OED II. 956-957 s. v. *castle*.

⁵⁹ OED III. 96. s. v. *Chester*.

⁶⁰ DUDEN 1437 s. v. Kastell (<http://www.duden.de/rechtschreibung/Kastell>).

⁶¹ PAIS 1954.

a görög *κάστρον* közvetítésével került, ahol több különféle változata is előfordul, „erődítmény” jelentésben.⁶² A *castrum* leszármazottja megtalálható „erődítmény” jelentésben a szír-arámi (qasrā) és az arab (qasr) nyelvben is. Igaz, itt felmerült a latintól/görögötől független etimológia is: e szerint a szír-arámi gzar = vágni ige passzív participiumáról van szó; „vágás” alatt vagy az erődítményt körülvevő árokrendszert, vagy a csipkézett falat kell érteni.⁶³

2.5.7 Magyar

A magyar ’kastély’ szó a *castellum* leszármazottja, feltehetőleg német közvetítéssel.⁶⁴ Ezen túl elsősorban településnevek között – gyakran német-szláv közvetítéssel – találkozunk a *castellum* örökségével: ilyen pl. Keszthely, Kosztolány (a történelmi Magyarország területén több ilyen nevű település is volt, főleg a mai Szlovákia területén), Kesztlc (kicsinyítő képzős alak).⁶⁵

3 *Castra, castrum, castellum* a modern szótárakban és lexikonokban

3.1 Az iskolai felhasználásra szánt szótárak szócikkei

Mivel az iskolai felhasználásra szánt szótárak teljeskörű áttekintése a forrásanyag mennyiségéből adódó korlátok miatt e helyütt nem lehetséges, így ebben a fejezetben a fontosabb magyar-latin szótárak⁶⁶ mellett néhány, nemzetközi viszonylatban is jelentős iskolai latin szótár vonatkozó szócikkeit tekintem át.

3.1.1 Az iskolai felhasználásra szánt szótárak *castellum* szócikkei

Szótár	Jelentés/Kontextusváltozat			
	Erődítmény	Településtípus	<i>C. aquae</i>	Átvitt
FINÁLY 1884	✓	~	✓	✓
GYÖRKÖSY 1970	✓	~	✗	✓
LEWIS – SHORT 1879	✓	~	✓	✓
GLARE 2005	✓	~	✓	✓
GEORGES 1913	✓	~	✓	✓

2. táblázat *A castellum* iskolai szótárakban feltüntetett jelentései (✓ = megfelelő meghatározás, ~ = kifogásolható meghatározás, ✗ = hiányzó meghatározás)

A vizsgált szótárak meglehetősen egységes képet mutatnak. A négy fő jelentéscsoport (katonai létesítmény, civil település, *castellum aquae* és az átvitt értelmű használat) alapvetően mindegyik szótárban megtalálható. Első helyen jellemzően a katonai jelentés áll, majd azt követi a településtípus, az átvitt értelmű használat és a *castellum aquae*. A leginkább kifogásolható

⁶² FÖRSTER 2002, 383.

⁶³ LUXENBERG 2007, 277-278.

⁶⁴ TESz II, 399

⁶⁵ PAIS 1954, 270-274.

⁶⁶ FINÁLY 1884, GYÖRKÖSY 1970

jelentésmeghatározások a településtípus jelentéshez kapcsolódnak. Jellemző hiba, hogy a *castellum* településtípus alapvető tulajdonságaként adják meg a magaslati fekvést, illetve az erődítetttséget. Ezek a jellemzők – bár természetesen találhatunk példát rájuk – semmiképp sem elválaszthatatlan része a *castellum* jelentésének. A LEWIS – SHORT 1879 emellett tévesen azt is sugallja, hogy a szó ezen jelentése elsősorban az irodalmi szóhasználatra jellemző⁶⁷ – ez nyilvánvaló tévedés, hiszen a *castellum* egy jogszabályokban és feliratokon is szereplő, hivatalos megnevezés. A GEORGES 1913 szócikke⁶⁸ ennél sokkal pontosabb. A hegyi-magaslati fekvés csak mint „különösen gyakori” – és nem definitív – képzettársítás szerepel, a ’költői’ megjelölés elmarad, a görög megfelelőjét (*κώμη*) is feltünteti, és több szöveghelyre is hivatkozik, mint a LEWIS – SHORT 1879 (ott csupán Verg. G. 3.475 szerepel, feltehetőleg ez is magyarázhatja, miért szerepel a *poet.* megjelölés a jelentés mellett). Az OLD szócikke⁶⁹ érdekes képet mutat, ugyanis – eltérően a többi szótártól – itt nem válik el a katonai és civil jelentés. Úgy is mondhatnánk, hogy ez utóbbi szinte teljesen hiányzik, felolvad a katonai jelentéstartalomban (1. fortified settlement or garrison). A kifejezetten katonai tartalmú 1/b jelentés (outpost or strong point guarding a town) a *castellum* egy olyan jelentéstartományát adja meg, mely a többi vizsgált szótárban nem található meg.

A magyar szótárak igen hasonló képet mutatnak, mint külföldi társaik, részben nyilván azért, mert ezeket a magyar szótárkészítők is felhasználták. Közülük a FINÁLY adja a legteljesebb képet a *castellum* jelentéséről. Egyetlen komolyabb hiányossága, hasonlóan idegennyelvű társaihoz, hogy a *castellumot* mint településtípust indokolatlanul szűkítő értelemben határozza meg.⁷⁰ A (*költ.*) megjelölés teljesen szükségtelen, ahogy azt korábban említettem. A hegyhez, dombhoz való kapcsolás – különösen e kizárólagosságot sugalló módon – szintén nehezen indokolható. A GYÖRKÖSY-SZÓTÁR láthatóan a FINÁLY-féle jelentés-meghatározásokból indul ki, tkp. azok rövidített változata. A *castellum* mint civil település mellől helyesen elhagyja a (*költ.*) megjelölést, de a „hegyi falu” meghatározás továbbra is fenntartja a FINÁLY szűkítő értelmezését. Teljesen elegendő lenne a „falu”. A *castellum aquae* jelentés hiányzik, mivel a szókincs alapját képező szerzők műveiben, ebben a jelentésben nem fordul elő.

3.1.2 Az iskolai felhasználásra szánt szótárak *castra* szócikkei

A vizsgált szótárakban alapvetően mind jól meghatározzák a *castra* alapjelentéseit: katonai tábor,

⁶⁷ LEWIS – SHORT 1879: poet. of a dwelling in an elevated position, Verg. G. 3, 475.

⁶⁸ GEORGES 1913: (= κώμη, Gloss.) der Meierhof, kleine Flecken, bes. im Gebirge, der Bergflecken, das Gebirgsdorf, Verg. georg. 3, 475. Liv. 22, 11, 4. Corp. inscr. Lat. 1, 205. no. 2, 26. Paul. sent. 4, 6, 2 u.a. ICt. (s. Dirksens Manuale in v.).

⁶⁹ GLARE 2005: 1. fortified settlement or garrison. b outpost or strong point guarding a town. c (transf.) a refuge or stronghold

⁷⁰ (*költ.*) hegyen, dombon levő lakás, major vagy hegyi falu, helység a hegyekben.

valamint jellemző metonimikus és átvitt értelmű használati módjait. Az alábbiakban a szócikkek néhány szerkezeti jellegzetességén túl elsősorban azt veszem számba, hogy a *castra* szót tartalmazó szakkifejezések (tisztségnevek, megtsisztelő címek stb.) közül melyiket tüntetik fel a szótárak.

Szótár	Önálló szócikk?	<i>Castra, -ae (f)</i>	Településnevek
FINÁLY 1884	✗	✓	✓
GYÖRKÖSSY 1970	✗	✗	✗
LEWIS – SHORT 1879	✗	✓	✓
GLARE 2005	✓	✓	✗
GEORGES 1913	✗	✓	✓

3. táblázat A *castra* szócikkek egyes szerkezeti jellegzetességei az iskolai szótárakban (✓ = igen, ✗ = nem)

A *castra* szinte minden esetben a *castrum* szócikk alá beosztva szerepel. Ez alól – a vizsgált szótárak közül – csupán az OLD a kivétel. A vulgáris latinra jellemző – de elvétve irodalmi szövegekben is előforduló – *castra, ae (f)* változatot a GYÖRKÖSSY szótáron kívül mindegyik vizsgált szótár felveszi. A *castra* településnevekben betöltött szerepét a GYÖRKÖSSY szótár és az OLD kivételével a többiek említik (általánosságban és/vagy példák feltüntetésével). Az OLD esetében ez a *castrum* és *castellum* esetében is hiányzik.

3.1.2.1 *Castra*-tisztségnevek az iskolai szótárakban

	FINÁLY	GYÖRKÖSSY	LEWIS-SHORT	GEORGES	OLD
<i>aedilis castrorum</i>	~	~	~	~	~
<i>dispensator castrorum</i>	~	~	~	~	~
<i>medicus castrorum</i>	~	~	~	~	✓ s. v. <i>medicus</i>
<i>ordinarius castrorum</i>	~	~	~	~	~
<i>praefectus castrorum</i>	~	~	✓ s. v. <i>praeficio</i>	✓ s. v. <i>praefectus</i>	✓ s. v. <i>praefectus</i>
<i>praepositus castris</i>	~	~	~	✓ s. v. <i>praepono</i>	~
<i>primiscrinus castrorum</i> <i>praetorianorum</i>	~	✗	~	~	✗

4. táblázat A *castra* szót tartalmazó tisztségnevek az iskolai szótárakban (✓ = szerepel, ~ = az alap tisztségnév szerepel, de a *castrorum/castris* szóval alkotott kifejezés nem, ✗ = nem szerepel)

Az iskolai szótárakban jellemzően az irodalmi szövegekben leggyakrabban előforduló *praefectus castrorum* (ritkábban *praepositus castris*) tisztségnevet tüntetik fel. A többi, jórészt csak feliratokon dokumentált tisztségnév hiányát nyilvánvalóan az okozza, hogy az iskolai szótárak jellegükből fakadóan elsősorban az irodalmi szövegek szókincsét dolgozzák fel. Ez alól egyedül az OLD kivétel, mely gyakran feliratokat is idéz példái között (így szerepelhet például a *medicus*

castrorum a példák között).

3.1.2.2 Speciális tábortípusok az iskolai szótárakban

	FINÁLY	GYÖRKÖSSY	LEWIS-SHORT	GEORGES	OLD
Róma városához köthető táborok					
<i>Castra Fontanorum</i>	✗	✗	✗	✗	✗
<i>Castra Misenatium</i>	✗	✗	✗	✗	✗
<i>Castra Nova</i>	✗	✗	✗	✗	✗
<i>Castra Priora</i>	✗	✗	✗	✗	✗
<i>Castra Peregrina</i>	✗	✗	✗	✗	✗
<i>Castra Praetoria(na)</i>	✗	✗	✓	✓	✗
<i>Castra Urbana</i>	✗	✗	~	✗	~
<i>Castra Vigilum</i>	✗	✗	✗	✗	~
Általános tábortípusok					
<i>castra aestiva</i>	✓	✗	✓	✓	~
<i>castra hiberna</i>	✓	✓	✓	✓	~
<i>castra nautica</i>	✓	✗	✓	✓	~
<i>castra navalia</i>	✓	✗	✓	✓	~
<i>castra praesidiaria</i>	✗	✗	✗	✗	✗
<i>castra stativa</i>	✓	✓	✓	✓	~
Informális tábortípusok					
<i>castra latrocinialia</i>	✗	✗	✗	✗	✗
<i>castra necessaria</i>	✗	✗	✗	✗	✗
<i>castra regia</i>	✗	✗	✗	✗	✗
<i>castra tumultuaria</i>	✗	✗	✗	✗	✗

5. táblázat Speciális tábortípusok megnevezései az iskolai szótárakban (✓ = szerepel; ~ = szerepel, de helytelen meghatározással v. meghatározás nélkül; ✗ = nem szerepel)

A vizsgált szótárak meglehetősen egységes képet mutatnak, az általános tábortípusok közül szinte mindegyiket felsorolják, csak a kevésbé használatos *castra praesidiaria* és *castra praetoria* – mint a *praetorium* szinonimája – hiányzik. Negatív értelemben csak a GYÖRKÖSSY szótár tűnik ki, ahol még a három leggyakoribb típus (*hiberna*, *stativa*, *aestiva*) egyike (*aestiva*) is hiányzik. A Róma városához köthető táborok közül leggyakrabban a *Castra Praetoria* és a *Castra Urbana* található meg. A LEWIS-SHORT tévesen azt állítja, hogy a *Castra Praetoria(na)* és *Castra Urbana* ugyanaz a tábor, nevezetesen a praetorianusok tábora. A harmadik csoport – melyet informális tábortípusoknak nevezek, hiszen nem pontosan meghatározott szakkifejezések, hanem inkább a katonai szleng (*sermo castrensis*) részei – egyik szótár sem tünteti fel. Az OLD esetében azért jelöltem hullámvonallal minden, a szócikkben feltüntetett tábortípust, mivel csak forrásszemelvényeket ad ezekhez, fordítás/meghatározás nélkül.

3.1.2.3 A *castra* egyéb kontextusai

	FINÁLY	GYÖRKÖSSY	LEWIS-SHORT	GEORGES	OLD
<i>disciplina castrorum</i>	✗	✗	✗	✗	✗
<i>filius castrorum</i>	✗	✗	✓	✓	✗
<i>genius castrorum</i>	✗	✗	✗	✗	✗
<i>mater castrorum</i>	✗	✗	✓	✓	✗
<i>origo castris</i>	✗	✗	✗	✗	✗

6. táblázat A *castra* speciális kontextusai iskolai szótárakban (✓ = szerepel; ~ = szerepel, de helytelen meghatározással v. meghatározás nélkül; ✗ = nem szerepel)

A vizsgált szótárak közül csak a LEWIS-SHORT és a GEORGES említi a *mater castrorum* és a *filius castrorum* fogalmát, röviden vázolja történeti háttérüket. Az *origo castris* és *genius castrorum* egyik szótárban sem kerül említésre, talán azért, mert ezek jellemzően csak feliratokon fordulnak elő – bár ugyanez a *mater castrorum* esetében is elmondható. A GEORGES szótár ezen túl említi a *castrorum pater* címet is, melyet szerinte a késő-antikvitásban viseltek a császárok, s mely feliratokon dokumentált (de egyetlen feliratokat sem idéz)⁷¹ – ennek nyomát azonban sem a feliratokban, sem a szakirodalomban nem találtam.⁷²

3.1.3 Az iskolai felhasználásra szánt szótárak *castrum* szócikkei

Mint azt fentebb említettem, a *castrum* és a *castra* szócikket a vizsgált szótárak többsége összevonja, de külön kezeli az egyes és többes számú alakok jelentéstartományát.

Szótár	Jelentés/Kontextusváltozat		
	Erődítmény	Település(típus)	Településnév
FINÁLY 1884	✓	✗	~
GYÖRKÖSSY 1970	✓	✗	~
LEWIS – SHORT 1879	✓	~	✓
GLARE 2005	✓	✓	✓
GEORGES 1913	✓	~	✓

7. táblázat A *castrum* iskolai szótárakban feltüntetett jelentései (✓ = megfelelő meghatározás, ~ = kifogásolható meghatározás, ✗ = hiányzó meghatározás)

A szótárak mindegyike hozza az 'erődítmény' jelentést. Azt, hogy a *castrum* jellemzően településnevekben fordul elő, s önálló elő fordulása ritka, a LEWIS-SHORT, a Georges és az OLD külön is kiemeli, de a FINÁLY és a GYÖRKÖSSY is – legalább példák felsorolásával – hozza ezt a használati módot. Azt, hogy önállóan településtípus-megnevezésként is előfordul, csupán az OLD

⁷¹ GEORGES 1913, 1022 s. v. *castrum*: *Castrorum Pater* als Titel der spätern Kaiser, *Inscr.*

⁷² Vö. KIENAST 2004: a császári titulátúrában jellemzően a *pater patriae* cím szerepel, ritkán a *pater senatus*: Commodus (180-192), Pupienus (238) és Balbinus (238) esetében (149, 191, 193. o.). Diocletianus (284-305) és Maximianus (285-310) esetében a *pater Augustorum*, illetve *pater Imperatorum et Augustorum* cím (l. 167, ill. 173. o.).

emeli ki egyértelműen.

3.2 A Realenzyklopädie szócikkei

A *castra*, *castrum*, *castellum* szócikkek a Realenzyklopädie 1899-ben megjelent 3. kötetében található. A *castellum*-szócikk⁷³ elkülönítve tárgyalja a *castellumot*, mint katonai erődöt (1754-1756) és civil települést (1756-1758), valamint röviden említi a *castellum aquae* jelentést is. Katonai összefüggésben elsősorban Vegetiust idézi, illetve a késő antikvitásban előforduló, a határ mentére védelmi cézzal – vagyis katonák letelepítésére – létrehozott, *castellumnak* nevezett településeket. Ezeket – minthogy jellegüket tekintve mindenképpen településnek, és nem katonai erődnek számítanak – a *castellum*, mint település alfejezetben is említi. A *castellum* civil jelentésének tárgyalásakor a Lex Rubria vonatkozó típusfelsorolásából indul ki – hasonlóan témában született későbbi tanulmányokhoz.⁷⁴

A *castra*-szócikk⁷⁵ szinte kizárólag a római menettábor két irodalmi leírására támaszkodik: Polybiosra (6.27-32) a köztársaság kori, Pseudo-Hyginus *De munitioibus castrorum* c. értekezésére pedig a császárkori állapotok tekintetében. A szócikk nagyobb részét ez utóbbi ismertetése teszi ki (1764-1766), és gyakorlatilag az 1887-ben megjelent kritikai kiadás kísérőtanulmányának⁷⁶ rövidített változata. Mindkét esetben a tábor fizikai paraméterei és belső szerkezete áll középpontban. Az állandó tábor csupán említés szintjén szerepel a szócikk végén (1766). Ennek részben a régészeti kutatások korabeli kezdetleges állapota az oka, amire a szócikk is utal.⁷⁷ A *castra* és *castrum*-helységnevek felsorolása és rövid ismertetése külön szócikkben szerepel, ahol összesen 52 helységnevet kerül említésre.⁷⁸ A gyűjtemény természetesen korántsem tekinthető teljesnek. A *castrum* önálló szócikket nem kapott.

3.3 A Thesaurus szócikkei

A Thesaurus *castra*⁷⁹ és *castellum*⁸⁰ szócikkei az 1912-ben megjelent 3. kötetében található. A Thesaurus-szócikkek általános szerkezetét követve mindkettő rövid etimológiai összefoglalóval kezdődik. A *castellum* szócikk nem különíti el a szó katonai és civil jelentését, hanem összevonva tárgyalja „*in re militari et aliis rebus publicis*” címszó alatt (525,18 – 529,32). Külön csak azokat az eseteket emeli ki, ahol a *castellum* tulajdonnév részeként szerepel (527,57 – 528,6), ideértve

⁷³ RE III (1899) 1754-1760.

⁷⁴ L. alább a vonatkozó fejezetet 4.4.1, 25. o.

⁷⁵ RE III (1899) 1762-1766.

⁷⁶ DOMASZEWSKI 1887 (reprint: 1972), 39-72; a RE-szócikk szerzője szintén Domaszewski.

⁷⁷ RE III (1899), 1766: Die Anlage der Standlager liegt bei geringen Umsicht, mit welcher erhaltene Reste bisher aufgedeckt wurde, sehr im Dunkel.

⁷⁸ RE III (1899) 1766-1772.

⁷⁹ ThLL 3 (1912), 548-564.

⁸⁰ ThLL 3 (1912), 525-529.

azokat és csak azokat az előfordulásokat, ahol a *castellum* szó mellett a lakosok megjelölése szerepel, birtokosa vagy jelzős szerkezetben.⁸¹ A szócikk végén (529,33-59) a *castellum aquae* előfordulásait hozza.

A *castrum* (*castra*) szócikk alapvetően a többes számú *castra* alak előfordulásait dolgozza fel, az egyes számú *castrum* önálló fejezetet nem kap. A szócikk túlnyomó többségét azon előfordulások teszik ki, melyekben a *castra* 'katonai tábor' jelentésben áll (548,65-561,2). Az alapjelentésen kívül a *castra/castrum* három speciális kontextusát tárgyalja külön alfejezetben:

- Ahol nem kifejezetten 'katonai tábor' jelentésben áll, de valamilyen konkrét helyet jelent, ahol, emberek vagy akár állatok tartózkodnak (561,3-62). Ide tartoznak a *castra/castellum* településnevek is.
- Metonimikus használat (561,63-563,30): azon előfordulások, ahol a hadsereg, a katonáskodás és más hasonló szinonimájaként áll.
- Átvitt értelmű használat (563,31-564,7): jellemzően költői képek és retorikai fordulatok.

4 Kontextus- és jelentéskategóriák

Az alábbiakban összefoglalom azokat a kontextusokat, jelentéscsoportokat, melyekben a *castrum*, *castra*, *castellum* szavak előfordulnak a vizsgált forráscsoportokban (irodalmi források, jogi szövegek, feliratok). Az egyes kontextusok előfordulási gyakoriságára vonatkozó statisztikákat külön fejezetekben közlöm.

4.1 Mindhárom szó esetében előforduló kontextusok

A három szó használata és jelentésspektruma jelentős eltéréseket mutat egymáshoz képest, de van néhány kontextus, mely mindhárom szó esetén előfordul:

4.1.1 Település, illetve erődnévhez kapcsolódva (a tulajdonnév részeként, vagy mint típusmegjelölés)

Azokat az előfordulásokat sorolom ebbe a csoportba, ahol a *castra*, *castrum* vagy *castellum* szó egy vagy több konkrét településre vonatkoztatva szerepel. Hogy mely esetekben tekinthető kifejezetten a tulajdonnév részének, nehéz kérdés. Az, hogy a modern szakirodalom egy adott esetben a településnév részének tekinti-e, több-kevesebb bizonyossággal az alábbi kérdések megválaszolásával eldönthető:

- A mértékadó modern szövegkiadásokban (pl. Teubner) nagy kezdőbetűvel írják-e a

⁸¹ *adduntur nomina propria. genitivus vel adiectivum incolentium* (ThLL 3 (1912), 527,57): Mint az a településnevek etimológia szerinti összesítéséből kitűnik, a *castellum*-tulajdonnevek csupán egy töredéke (kb. harmada) tartozik ebbe a kategóriába, l. a statisztikát a 135. oldalon (80. és 81. táblázat) - az „Etnikai” és „Földrajzi” kategóriákba sorolt településnevek túlnyomó részére illik a Thesaurus definíciója.

Castra/Castrum/Castellum elemet?

- A mértékadó modern atlaszokban (pl. BATL) a *Castra/Castrum/Castellum* elemmel együtt veszik-e fel a településnevet?
- A mértékadó lexikonok (RE, DNP) *castra, castrum, castellum* szócikkében szerepelnek-e (esetleg önálló szócikkben, *castra/castrum/castellum* elemmel a névben)?

Minél több azonos választ kapunk, a modern szakirodalom álláspontja annál egységesebb a kérdésben. Az ókori szóhasználat tekintetében mérvadónak számíthat, hogy szintaktikai szempontból szükség van-e a *castra, castrum castra* elemre a településnévben – pl. a településnév jelzős vagy birtokos szerkezet-e? Amennyiben igen, nagy valószínűséggel a településnév része volt.

Azokban az esetekben, ahol a *castra/castrum/castellum* elem a településnév szerves részét képezi, az is elképzelhető, hogy a település tényleges típusa már nem felel meg a névben rögzített típusnak, csupán rögzült névalakról van szó.

4.1.2 Településtípus

Mindhárom szó előfordulhat típusmegnevezésként is, bár csak a *castellum* tekinthető ténylegesen önálló településtípusnak. A *castrum* – és ritkábban a *castra* – elsősorban a kései antikvitásban állhat *civitas*, vagy más településtípus-megnevezés helyett, illetve mellett.⁸²

4.1.3 Grammatikai

A szó grammatikai példában vagy szövegmagyarázatban szerepel, általában valamilyen nyelvtani jelenség demonstrálására vagy etimológiai magyarázatban. Értelemszerűen ez a kontextus az irodalmi forrásokra jellemző (ide számítva az ókori grammatikusok munkáit is).

4.1.4 Idézet

Azokban az esetekben, ahol az előfordulás egy másik szerzőtől átvett idézetben található, és az eredeti előfordulás már kategorizálva lett, akkor az idézetben található előfordulást az „Idézet” kategóriába soroltam.

4.2 *Castra*

A *castra* esetében alapvetően a Thesaurus beosztását vettem alapul, így a három fő jelentéscsoport képezi a csoportosítás alapját: az alapjelentés (katonai tábor: 4.2.1), a metonimikus (4.2.3), valamint metaforikus (4.2.4) használat. A katonai tábor jelentéscsoporton belül külön kiemeltem

⁸² KOVÁCS 2000, 181-182

a tábortípusok, illetve a Róma városához köthető táborok megnevezését. Külön fejezetben (4.2.2) gyűjtöm össze a jellemzően a 'katonai tábor' jelentéshez kapcsolódó tisztségneveket. Önálló fejezetben (4.2.5) tárgyalok néhány olyan kifejezést, melyek jelentéstani szempontból besorolhatók lennének az alapkategóriák valamelyikébe, történeti vagy egyéb jelentőségük miatt mégis külön érdemes kezelni őket (*mater castrorum*, *filius castrorum*, *origo castris*, *genius castrorum*). Az utolsó, „egyéb” megjelölésű csoportba néhány ritkán előforduló, illetve vitatott jelentésváltozatot említek (4.2.6).

4.2.1 Alapjelentés – Katonai tábor

A *castra* alapjelentése „katonai tábor”. Mivel ez a disszertáció alapvetően filológiai jellegű és a *szóról*, és nem magáról a római katonai táborról szól, így a régészeti tipológiára⁸³ vonatkozó forrásanyag és – könyvtárnyi méretű – szakirodalom még vázlatos összefoglalására sem vállalkozhatok, csupán egy rövid áttekintésre szorítkozom. Hasonlóképpen nem érintem a katonai táborokat is érintő nagy jelentőségű tudományos vitákat, mint pl. az ún. „Grand Strategy” elmélet.⁸⁴

A római hadsereg egyik védjegye volt a precízen megtervezett, és vasfegyelemmel irányított katonai tábor. Alapvető jelentőségét Róma katonai sikereiben már az ókori szerzők is felismerték, és a 19. században kialakuló modern ókortudomány érdeklődése is hamar a katonai táborok felé fordult. A tudományos igényű régészeti feltárások kora előtt alapvetően két irodalmi forrásra támaszkodhatott a kutatás: a Kr. e. 2. századból Polybios történeti művére, melyben részletesen leírja a korabeli *menettábor* szerkezetét (6.27-32), illetve a korai császárkorra datálható Pseudo-Hyginus *De munitioibus castrorum* c. kézikönyvére.⁸⁵ Ezek alapján kialakult a négyzetes felépítésű, négyzetcentiméterre pontosan megtervezett tábor képe.

Fontos megjegyezni ugyanakkor, hogy e precíz, téglalap alapú tábor-séma végső soron csupán egy séma volt, melytől – az alapvető irányelvek betartása mellett – az egyes hadvezérek a gyakorlati alkalmazás során eltérhettek. A tábor pontos szerkezete és mérete nagyban függött a terepviszonyoktól, amint Vegetius is figyelmeztet.⁸⁶ Ennek ellenére sokáig a régészeket is erősen befolyásolta a pseudo-hyginusi és polybiosi leírás. Nem egyszer a datálás kérdését is ez alapján

⁸³ A római kőtáborok tekintetében l. James LANDER monográfiáját a témában (LANDER 1984), illetve kifejezetten a kaputornyok tipológiájával kapcsolatban BECHERT 1971 tanulmányát.

⁸⁴ Lásd Luttwak programadó művét (LUTTWAK 1976), és annak kritikáját (pl. WHITTAKER 1994, 60-98).

⁸⁵ Kritikai kiadása: DOMASZEWSKI 1887 (reprint: 1972); l. még u.ő.: RE III (1899) s. v. *Castra* (col. 1762-1766).

⁸⁶ Veg. 3. 8. 4.: *Quibus caute studioseque prouisis, pro necessitate loci uel quadrata uel rotunda uel trigona uel oblonga castra constitues, nec utilitati praeiudicat forma, tamen pulchriora creduntur quibus ultra latitudinis spatium tertia pars longitudinis additur.* Hasonlóképp figyelmezteti az olvasót DOMASZEWSKI 1887 (reprint: 1972), p. 39, 48. lábjegyzet: *Es ist ein weit verbreitetes Irrtum, die Angaben der Lagerbeschreibung bei der Erläuterung der Überreste römischer Standlager heranzuziehen. Ist man doch so weit gegangen, in jedem Limeskastell den Hyginus wiederzuerkennen.*

oldották meg: ha négyszögletes, akkor római – ha nem, akkor későbbi korszakból való. A négyszögletesség erős prekonceptiója miatt sok esetben pedig olyan alaprajzokba is belelátták e sémát, melyekbe nem kellett volna. Ennek következtében a 20. század első felében, illetve korábban készült régészeti dokumentációk és feljegyzések jelentős része meglehetősen felületes, és nem felel meg a mai értelemben vett modern régészettudomány követelményeinek.⁸⁷

A *castra*, minthogy eredetileg menettábor volt, nem rendelkezett komoly védművekkel, és nem arra szolgált, hogy ostromot álljon ki – amennyiben az ellenség támadásra készült, a katonák kivonultak a táborból és nyílt színen mérkőztek meg vele. Fontos szerepe volt viszont a katonai fegyelem megtartásában, a dezertálások megakadályozásában.⁸⁸ A kőtáborok a korai császárkorban, feltehetőleg Claudius császár uralkodásának végén jelentek meg, s a következő évszázadokban birodalomszerte elterjedtek.⁸⁹ A nagy kőtáborok, illetve a kisebb köerődítmények (*burgus*, *quadriburgium*⁹⁰) fokozatos elterjedését alapvetően az indokolta, hogy a korábbi, elsősorban hódító jellegű háborúk után a birodalomnak egyre inkább a területek megtartására, illetve közbiztonságának garantálására kellett koncentrálnia. A váltás nem éles, hanem több évtizedig tartó, lassú fejlődési folyamat volt. A Kr. u. 2. század első felében, Traianus császár uralkodása idején azonban már alapértelmezés szerint kőből épültek az állandó katonai táborok. Ekkorra tudatosult a rómaiakban, hogy a birodalom határai több-kevésbé rögzültek, és a táborok már valóban állandó létesítmények, melyek hosszú évtizedekig, esetleg évszázadokig szolgálták – megfelelő karbantartás mellett – a hadsereget.

4.2.1.1 A Róma városához köthető speciális táborok

Az alábbi lista a vizsgált forráscsoportokban megnevezett, Róma városában, illetve annak környékén található létesítményeket sorolja fel.

- *Castra Albana*: a legio II Parthica albanói tábora Róma mellett, Septimius Severus császár korából
- *Castra Font(anorum?)*:⁹¹ mindösszesen egyetlen, Róma városából származó feliratról ismerjük (EDCS-17200172). Funkciója ismeretlen, valószínűleg nem katonai létesítmény volt. Elképzelhető, hogy Bona Dea tiszteletéhez kapcsolódó kultikus hely.
- *Castra Misenatium*:⁹² a misenumi flotta egyik szakaszának a tábora, akik amphitheatrumi *velum* alatt hajóztak

⁸⁷ KENNEDY 1996, 178-183.

⁸⁸ GOLDWORTHY 1996, 111-113.

⁸⁹ BECHERT 1971, 210-218.

⁹⁰ GICHON 1989.

⁹¹ LTUR I, 248.

⁹² LTUR I, 248-249.

- *Castra Nova (Severiana) equitum singularium*:⁹³ Rómában az *equites singulares* új táborhelye, melyet Septimius Severus építtetett Kr. u. 193-197 között. Kr. u. 312-ben Konstantin császár megszünteti az egységet és a tábort.
- *Castra Peregrina* (vagy *Peregrinorum*):⁹⁴ a *frumentariusok* főhadiszállása Róma városában.
- *Castra Priora* (vagy *Prima*)⁹⁵ *equitum singularium*:⁹⁶ az *equites singulares* eredeti, feltehetőleg Traianus idejéből származó táborhelye, melyet az új (*Castra Nova Severiana*) megépülte után is használtak. Kr. u. 312-ben Konstantin császár megszünteti az egységet és a tábort.
- *Castra Praetoria* (vagy *Praetorianorum*):⁹⁷ a praetorianusok táborhelye Rómában, mely Tiberius császár alatt épült Kr. u. 20 és 23 között. Kr. u. 312-ben Konstantin császár megszünteti az egységet és a tábort.
- *Castra Urbana*:⁹⁸ a *cohortes urbanae* tábora. Aurelianus császár építtette, korábban a *cohortes urbanae* is a Castra Praetoriában voltak elszállásolva.

4.2.1.2 Általános tábortípusok

Az alábbi lista a vizsgált forrásokban említett speciális tábortípusokat sorolja fel. Megjegyzendő, hogy az *aestiva*, *hiberna* és *stativa* melléknevek főnevesülve önállóan is előfordulnak, a *castra praetoria* helyett – amennyiben nem a praetorianusok fentebb említett táborára vonatkozik – a *praetorium* szó is állhat.

- *Castra aestiva*: menettábor, szó szerint „nyári tábor”.
- *Castra hiberna*: állandó tábor, szó szerint „téli tábor”.
- *Castra praetoria/Castrum praetorium*: mint a *praetorium*⁹⁹ szinonimája, ha nem a Róma városában található Castra Praetoriát jelenti.
- *Castra stativa*: állandó tábor, a *hiberna* szinonimája.

4.2.1.3 Informális tábortípusok

Azon tábortípusok, melyeknek nincs pontosan körülhatárolt definíciója, és inkább a katonai

⁹³ LTUR I, 247-248.

⁹⁴ LTUR I, 249-251.

⁹⁵ Mindössze egyetlen feliraton dokumentált (EDCS-12200603: *D(is) M(anibus) / Flavio Mociano(!) / equiti singulari castr(a)e(!) / prim(a)e(!) t(urma) Messoris militavit / XXII m(enses) IIII Aelia Festiva / con(!) fililis(!) suis (h)eredes / b(ene) m(erenti) f(ecerunt)*, vö. AE 1954, 80: *castrae prime* au lieu de *castrorum priorum*).

⁹⁶ LTUR I, 246-248.

⁹⁷ LTUR I, 251-254.

⁹⁸ LTUR I, 255.

⁹⁹ Nem katonai tábor, hanem a korai *principatus* korától kezdve a helytartó városi vagy országút/hadiút menti rezidenciája, ahol pl. ítékezni szokott (ISAAC 1993, 172).

szleng (*sermo castrensis*) részét képezték, mintsem pontosan meghatározott jelentéstartalmú terminus technicusok lettek volna.

- *Castra necessaria* vagy *tumultuaria*: Olyan tábor, melyet hirtelen, szervezetlenül, a normál körülmények között elvárt gondosságot vagy szervezettséget mellőzve építettek – általában olyan esetben, amikor a helyzet – jellemzően az idő hiánya vagy a kedvezőtlen terep – erre kényszeríti a sereget.¹⁰⁰
- *Castra latrocinialia*: a vizsgált forrásanyagban csak Amm. 27. 2. 3. használja. A katonai nyelvezetben a *latrocinium* alatt általában a különféle barbár törzsek kisebb-nagyobb betöréseit, rabló-fosztogató tevékenységét és „partizánakcióit” értették – vagyis jellemzően a békeidőben végrehajtott ellenséges akciókat.¹⁰¹ Egyes forráscsoportok a *latrocinium* szóval és kapcsolódó kifejezésekkel (pl. *latrunculi*) kifejezetten egy adott népcsoportot jelöltek, pl. Pannóniában a szarmatákat.¹⁰²
- *Castra regia* (vagy *castra regis*): a különféle „barbár” királyok, törzsfők (akiket jellemzően a *rex* szóval illettek a római szerzők),¹⁰³ illetve keleti királyok tábora.

4.2.2 **Tisztségnevek**

A *castra* természetesen számos, jellemzően katonai táborokhoz kapcsolódó, a vizsgált forrásanyagban dokumentált tisztségnévben előfordul:

- Az *equites singulares* táborához köthető tisztségnevek
 - *medicus castrorum*: feltehetőleg nem a *medicus castrensis* (tábori orvos) szinonimája, hanem az *equites singulares* táborának főorvosa¹⁰⁴
- A *Castra Praetoria*hoz kapcsolódó tisztségek
 - *primiscrinus castrorum praetorianorum*: „irodavezető”¹⁰⁵
- A *Castra Peregrina* tisztségviselői¹⁰⁶
 - *princeps castrorum* (sc. *Peregrinorum*): a *Castra Peregrinorum* parancsnoka
 - *aedilis castrorum*: a *princeps castrorum* beosztottja

¹⁰⁰ Amennyiben a megfelelő hely nem áll rendelkezésre: Ps. Hyg. Met 56: *Secundum locum habent, quae (sc. castra) in plano constituuntur, tertium, quae in colle, quartum, quae in monte, quinto quae in loco necessario, unde et necessaria castra dicuntur*. Időhiány esetében: Liv. 28.16.7: *castra tumultuaria raptim Poeni tumulo editissimo communiuerunt*; Amm. 24.5.3: *uallatis opere tumultuario castris*. Hasonlóképpen a *castellum* esetében: Veg. 3.8.22.: *Quod si non reperitur antiqua munitio, oportunitis locis circumdata maioribus fossis tumultuaria castella firmantur*. Vö. GARZIA – SASSI 1983 Nr. 95, ill. a *tumultuarius* jelző használatát több más katonai kontextusban (*tumultuarium proelium, tumultuarius exercitus*).

¹⁰¹ WHEELER 1988, 65-67,90-92.

¹⁰² KOVÁCS 2008, 126.

¹⁰³ ELTON 1996, 33-37.

¹⁰⁴ CLAUSS 1999, 57.

¹⁰⁵ CLAUSS 1999, 69.

¹⁰⁶ MANN 1988.

- A katonai táborokhoz kapcsolódó általános tisztségek
 - *dispensator castrorum*: a tábor élelmiszerellátásáért felelős tiszt¹⁰⁷
 - *praefectus castrorum* (a kései antikvitásban inkább *praepositus castrorum* v. *castri(s)*): táborparancsnok, a *legio* harmadik legmagasabb rangú tisztje (a *legatus legionis* és a *tribunus laticlavus* után)¹⁰⁸
- Az *ordinarius castrorum*: az *ordinarius castrorum* mindössze egyetlen sírfeliraton dokumentált.¹⁰⁹ Az *ordinarius* önmagában nem tisztségnév, hanem egy a tisztségnevekhez gyakran kapcsolódó jelző. Jellemzően az „alapértelmezett” feladatot ellátó személyek esetében alkalmazták, megkülönböztetve őket a különleges feladattal megbízott, vagy más szempontból elkülöníthető tisztségviselőktől.¹¹⁰ A katonai terminológiában az önmagában álló, főnevesült *ordinarius* a *centurio ordinarius* szinonimája.¹¹¹ Az elhunyt azonban a *familia Caesaris* tagjaként tünteti fel magát. Az *ordinarius* ebben a környezetben azokat a rabszolgákat jelentette, akik szabad ember – a *familia Caesaris* esetében értelemszerűen a császár – és nem valamelyik másik rabszolga rabszolgái voltak (akiket *vicarius*nak neveztek).¹¹² Ebből következik, hogy rabszolga jogállású, a császári udvar szolgálatában álló személyről van szó. A *castra* ezen a helyen talán a császári udvart jelentheti, s talán a szokványosabb *castrensis* jelző helyett áll.¹¹³ Amennyiben ez így van, úgy a vizsgált forráscsoportokban ez az egyetlen olyan előfordulása, ahol ebben a jelentésben áll.¹¹⁴

4.2.3 A *castra* metonimikus használata

A *castra* szó gyakran áll „hadsereg”,¹¹⁵ ill. „katonai szolgálat, katonáskodás, háború”¹¹⁶ jelentésben. Egyfajta *pars pro toto*, hiszen a katonaelet, a katonai szolgálat legfőbb színtere a katonai tábor volt, így nem csoda, hogy a kettő szinte szinonimává vált.¹¹⁷ A katonai szolgálatra ugyan létezett hivatalos kifejezés (*militia armata*, vagy egyszerűen csak *militia*, ha a

¹⁰⁷ CLAUSS 1999, 39.

¹⁰⁸ DOMASZEWSKI 1908, 29.

¹⁰⁹ EDCS-23900582 (= CIL 6, 33469 = D 9028): *Dis Manibus / Felici Caesaris ex / familia castrorum / ordinarius*.

¹¹⁰ RE 18 (1939), 929 s. v. *ordinarius*. Pl. *consul ordinarius* a *consul suffectusszal* szemben.

¹¹¹ CLAUSS 1999, 63. Vö. a *centuriók* különböző típusait, u. o. 25-26.

¹¹² WEAVER 1972, 199-206.

¹¹³ Vö. pl. a *familia Caesaris* tisztségneveiben: *procurator castrensis* (WEAVER 1972, 6), *praepositus tabularii rationis castrensis* (WEAVER 1972, 228), *ex commentariensis rationis kastrensis* (WEAVER 1972, 250), *procurator rationis castrensis* (WEAVER 1972, 273).

¹¹⁴ Vö. a Thesaurus szócikke (ThLL 3 (1912), 548-564) nem hozza ezt a jelentést, de a középkorban nem szokatlan (pl. Franciaországban: BLAISE 1975, 157 s. v. *castra*).

¹¹⁵ ThLL 3 (1912), 561,63-562,59.

¹¹⁶ ThLL 3 (1912), 562,60-563,30.

¹¹⁷ Vö. Servius magyarázatait: a *castra* az a hely, ahol a hadsereg tartózkodik (Serv. A. 2.462: *ubi exercitus sit 'castra' dicuntur*; 3.519: *castra sunt, ubi miles steterit*). A két fogalom tehát elválaszthatatlan egymástól, egyik nem tud létezni a másik nélkül.

szövegkörnyezetből egyértelmű volt),¹¹⁸ a *castra* ilyen értelmű használata azonban annyira elterjedt lehetett, hogy még az irodalmi szövegeknél jóval formalizáltabb jogi szövegkörnyezetben is teljesen természetesnek hatott.¹¹⁹

4.2.4 A *castra* átvitt értelmű használata

A *castra* átvitt értelmű használata¹²⁰ nagyban hasonlít a magyar „tábor” szó átvitt értelmű használatához, vagyis gyakran jelent politikai értelemben vett táborot vagy katonai konfliktusban harcoló felet. Emellett természetesen számos költői képben és retorikai fordulatban, különösen a katonai vagy tábori életből vett hasonlatok formájában.

4.2.5 A *castra* speciális kontextusai

A fentebb vázolt alapvető jelentésváltozatokon túl a *castra* rendelkezik néhány speciális kontextussal, melyek ugyan besorolhatók lennének a fenti általános kategóriák egyikébe – jellemzően a metonimikus csoportba – de különleges szerepük vagy fontosságuk miatt érdemesnek tartom önállóan számba venni. Ebben a fejezetben ezeket a fontosabb speciális kontextusokat foglalom össze.

4.2.5.1 Megtisztelő címek

A különféle megtisztelő- és győzelmi címek fontos részét képezték a császári titulaturának, illetve a császár személye és a császári család köré épülő kultusznak és propagandának. A császárkor alatt e címek folyamatos változáson és átalakuláson mentek keresztül.¹²¹ A *castra* szóhoz csupán egyetlen olyan cím köthető, mely huzamosabb ideig a hivatalos titulatura részét képezte: a *mater castrorum*. Emellett említhető a kizárólag Caligula császárral kapcsolatban dokumentált *filius castrorum* cím is.

4.2.5.1.1 *Filius castrorum*

A *filius castrorum* Caligula császár megtisztelő címe volt (Suet. Cal. 22). Feliratokon nem dokumentált. E megtisztelő cím feltehetőleg csak a köznyelvben élt, nem képezte részét a hivatalos császári titulaturának, és később sem találkozunk vele,¹²² sem pedig más *filius-*címmel.¹²³ Minden bizonnyal tehát egyedi esetről van szó, mely Caligula császár személyes életútjához köthető.

¹¹⁸ DEMANDT 1989, 255

¹¹⁹ L. 7.2.2.3, 91. o.

¹²⁰ ThLL 3 (1912), 563,31-564,3.

¹²¹ A császári titulatura és győzelmi címek fejlődésének részletes történeti áttekintését l. KNEISSL 1969, RÖSCH 1978, a teljes császárkort felölelő adatsorokat l. KIENAST 2004.

¹²² KIENAST 2004, 85-87.

¹²³ Vö. KIENAST 2004, 383-384 nem említi egyet sem.

4.2.5.1.2 *Mater castrorum*

A császári család legfontosabb női tagjainak – jellemzően a császár feleségének, illetve édesanyjának – hivatalos titulájának része volt, szó szerinti jelentése a „tábor anyja”. Elsőként Faustínát, Marcus Aurelius feleségét – és Commodus császár édesanyját – ábrázoló pénzérméken jelenik meg. A Faustina-érmék kibocsátása a császár feleségének 175-ben bekövetkezett halála után is folytatódott (*Divae Faustinae Piae / Matri Castrorum* körirattal). Nem lehet megállapítani pontosan, hogy miért került bevezetésre ez az új elem a titulájába. Talán annak elismeréseként, hogy Faustina a 170-es években elkísérte férjét hadjáratain, esetleg *Castra Regina* újjáépítési munkálataival volt összefüggésben.¹²⁴ Cassius Dio szerint a katonák tüntették ki Faustínát 174-ben ezzel a címmel (Dio 72.10.5: *μήτηρ τῶν στρατοπέδων*), miután egy isteni közbeavatkozásnak tartott nagy esőzés következtében megnyertek egy csatát és sikeresen megmenekültek egy veszedelmes szituációból. Ez az epizód Marcus Aurelius esőcsodájaként vonult be a történelembe, és igen gazdag utóéletet élt mind a pogány, mind a keresztény irodalmi hagyományban.¹²⁵ Ez, valamint különösen az a körülmény, hogy Faustina halála után is folytatódott a *mater castrorum* érmék kibocsátása, arra enged következtetni, hogy a cím adományozásának szakrális funkciója is volt. Faustina egyfajta védőistenné vált, amit a növekvő külső veszedelem tett szükségessé, s egyben jelzi a vallásosság növekvő szerepét a hadseregben, illetve a császári hatalom megalapozásában.¹²⁶ Marcus Aurelius halála után a *mater castrorum* cím használata ideiglenesen visszaszorult, majd a Severus-korban ismét igen népszerű lett, és a 3. század későbbi évtizedeiben, illetve még a negyedik század elején is előfordult a használata.¹²⁷ A *mater castrorum* cím tágabb kontextusban a széles körben elterjedt ún. fiktív anyasági címek (pl. egy város vagy egy *collegium* anyja) csoportjába tartozik. Ezen címek szerepe részben az volt, hogy a nők társadalmi, politikai és gazdasági szerepvállalásának a széles közvélemény számára elfogadható ideológiai kereteket biztosítsanak.¹²⁸ A *mater castrorum* címnek tehát egyszerre lehetett szakrális, ideológiai és politikai jelentősége.

4.2.5.2 *Genius castrorum*

A *genius*-kultusz a római hadseregben is fontos szerepet játszott. Szinte minden csapattest

¹²⁴ Az Antoninus és Severus-kori numizmatikai anyag tekintetében l. CALABRIA 1989.

¹²⁵ Az esőcsodáról, illetve annak különböző interpretációiról l. KOVÁCS 2009. Az idézet Cassius Dio szövegével kapcsolatban l. KOVÁCS 2009, 26-38. o. A *μήτηρ τῶν στρατοπέδων* cím a görög nyelvű feliratos emléktábla is dokumentált, lásd pl.: EDCS-10400124 = [HD44437](#), [HD62397](#), [HD65332](#). Emellett adatolt a *μήτηρ κάστρων* kifejezés is (pl. EDCS-5300090 = [HD51510](#), EDCS-29601650 = [HD23222](#), EDCS-4900951 = [HD55696](#), illetve egy sokkal teljesebb lista megtalálható a Packard Humanities Institute (PHI) online adatbázisában: <http://epigraphy.packhum.org/search/κάστρων>). Faustina hivatalos titulájának alakulásáról l. KIENAST 2004, 141-142.

¹²⁶ SPEIDEL 2012.

¹²⁷ A vonatkozó irodalmi (5.2.1.3, 53. o.) és feliratos emléktáblát (6.2.1, 59. o.) l. külön fejezetben.

¹²⁸ HEMELRIJK 2002.

rendelkezett saját *geniusszal*, így rengeteg *genius legionis*, *genius cohortis*, *genius alae* stb. ismeretes. Ezek a kultuszok fontos szerepet játszottak a morál fenntartásában és a csapattesten belül az összetartozás érzésének erősítésében.¹²⁹ A *genius castrorum* a *genius loci* speciális változatának tekinthető, vagyis a *castrorum* ebben az esetben kifejezetten a katonai táborra vonatkozik, és nem metonimikus értelemben az egész hadseregére.

4.2.5.3 *Origo castris*

Az ún. *origo (ex) castris* a katonai kontextusból előkerült feliratok egy csoportja (jellemzően listák, katonai diplomák, illetve katonák sírfeliratai) esetében adatolt fiktív *origo* volt. Megfigyelhető továbbá, hogy ezekben az esetekben – ha feltüntetik – mindig a Pollia tribusba sorolják az adott személyt. A jelenséget Mommsen egyik tanítványa, G. Willmans fedezte fel és vizsgálta először egy 1877-ben megjelent tanulmányában, melynek állításait Mommsen egy 1884-es cikkében pontosította és kiegészítette. Mommsen meglátása szerint azon katonák esetében alkalmazták ezt az eredet-megjelölést, akik a táborhoz kapcsolódó civil településben (*canabae*) születtek házasságon kívül egy katonától – aki a házassági tilalom 197-es eltörléséig nem köthetett jogilag érvényes házasságot – és egy polgárjoggal nem rendelkező anyától. Ezt a szigorú, és meglehetősen szűk jogi értelmezést azonban a későbbi kutatás megkérdőjelezte. A vonatkozó forrásanyag részletes vizsgálatából Mócsy András arra következtetett, hogy ez a leszűkítő, merev jogértelmezésen alapuló álláspont nem tartható.¹³⁰ Mócsy szerint az *origo castris* peregrinus katonák esetében alkalmazták, annak kifejezésére, hogy ők a „tábor polgárai”, és polgárjoguk csak addig érvényesek, amíg a „táborban” vannak – annak elhagyásával érvényét veszti. Semmiképp sem volt feltétel, hogy a *canabae* szülöttjei legyenek. A katonaidejüket tisztességgel leszolgáló katonák leszerelésük után általában valamely polgárjoggal rendelkező település polgárai lettek (*deductio* vagy *adlectio* révén), így ezután az a város lett az *origo*juk. A gyakorlat a Consitutio Antoniniana (Kr. u. 212) után megszűnt, mivel ekkor a birodalom minden szabad állapotú lakója polgárjogot nyert, és így az *origo castris* használata okafogyottá vált.¹³¹ F. Vittinghoff néhány évvel később megjelent tanulmányában mind Mommsen, mind Mócsy egyes állításait kritikával illeti: szerinte általános „*origo*-pótlékként” szolgált azon katonák számára, akik nem rendelkeztek „hagyományos” origóval. Ugyanakkor arra ő sem tud magyarázatot szolgáltatni, időben és térben miért ennyire egyenlőtlen eloszlású a vonatkozó forrásanyag.¹³²

¹²⁹ STOLL 2007, 462.

¹³⁰ MÓCSY 1965, 425-427.

¹³¹ u. o. 428-431.

¹³² VITTINGHOFF 1971 = VITTINGHOFF 1994.

4.2.6 A *castra* egyéb jelentésváltozatai és kontextusai

A Kr. u. 4. századra datálható *Notitia regionum* tanúsága szerint a *castra* nem katonai jellegű testületek központjának megnevezésére is szolgált.¹³³ Dokumentálható a *castra* ’templom’ vagy ’szentély’ jelentésben.¹³⁴ A szakirodalomban felmerült, hogy Frontinus *De aquaeductibus Urbis Romae* c. munkájában a *castra* szó vízelosztó- vagy víztározó építményt jelölhetett – szemben a hagyományos elképzeléssel, mely szerint a „*castra*” alatt a Róma városában található katonai táborok valamelyikét kell érteni. Ebben az esetben a szó használata a *castellum* analógiájára történhetett, és talán úgy értelmezhető, hogy a nagyobb létesítményeket *castra*, a kisebbeket pedig *castellum* elnevezéssel illette a szerző. Ez a megoldás csábító lehet, de perdöntő bizonyíték nincs mellette.¹³⁵

4.3 *Castrum*

A *castrum* minden forráscsoportban elsősorban településnév részeként, vagy településnévhez kapcsolódva fordul elő. Önálló használata minden, e disszertációban vizsgált forráscsoportban ritka.

4.3.1 A *castrum*, mint településtípus

A kései antikvitásban már dokumentálhatóan alkalmazták típusmegnevezésként is. Feltehetőleg nem önálló, speciális jelentéstartalommal bíró fogalom volt, hanem más, szokványosabb megnevezés helyett használták, amint Servius is írja: *'castrum' autem civitas est; nam castra numero plurali dicimus, licet legerimus in Plauto castrum Poenorum: quod etiam diminutio ostendit; nam 'castellum' dicimus* (Serv. A. 6.775).¹³⁶ Az elnevezést jellemzően, bár nem kizárólagosan, magaslaton fekvő, védelmi funkcióval rendelkező településekre alkalmazták, feltehetőleg a *castra* szinonimájaként.¹³⁷ Mint (erődített) falu, állhatott a *castellum* szinonimájaként is.¹³⁸ A statisztikai elemzés alapját képező irodalmi forrásokban csupán néhány olyan szöveghelyet találhatunk, ahol feltehetőleg „város” jelentésben áll.¹³⁹

4.3.2 A *castrum*, mint katonai létesítmény

A *castrum* csak ritkán adatolható önállóan ’erőd’ jelentésben. Jelentése feltehetőleg inkább a *castellum*éhoz áll közel (l. fentebb) – vagyis kisebb erődítményeket, mint nagyobb katonai

¹³³ NR Reg. XIII, 22: *castra lecticariorum*.

¹³⁴ Így egy 4. századi, Mars isten tiszteletére állított verses fogadalmi feliraton (EDCS-25300087, l. alább: 6.2.8, 76. o). Vö. a *castrum* hasonló használatát alább, 4.3, 35. o.

¹³⁵ WILSON 2007.

¹³⁶ A *castrum* ilyen jelentésben történő használata a Kr. u. 4. század első felétől adatolt (KOVÁCS 2000, 173, 182).

¹³⁷ GEUENICH – ZOTZ 2008

¹³⁸ CARRIÉ 2012

¹³⁹ L. alább, 5.2.2, 55. o.

táborokat jelenthetett. Gyakran – különösen az irodalmi források esetében – nehéz eldönteni, hogy egy adott esetben pusztán katonai létesítményről, vagy erődített településről van-e szó. Építési feliratokon csak a kései antikvitásban adatolt.¹⁴⁰

4.3.3 A *castrum* egyéb jelentésváltozatai

A késő antikvitásban, illetve a vulgáris latinban gyakran szerepel a *castra* helyett, különösen egyes kifejezésekben (pl. *praepositus castris*¹⁴¹ = *praepositus/praefectus castrorum*, *castrum praetorium*¹⁴² = *castra praetoria*; településnevekben: *Castra Nova* = *Castrum Novum*). Emellett előfordul 'templom' vagy 'szentély' jelentésben is,¹⁴³ valamint átvitt értelemben állhat – hasonlóan, mint a *castra* és a *castellum*, bár sokkal ritkábban.¹⁴⁴

4.4 *Castellum*

A *castellum* estében alapvetően három jelentéscsoporttal találkozunk: a *castellum*, mint civil település; a *castellum*, mint katonai létesítmény; és a *castellum* mint *castellum aquae*. Ehhez járul még negyedikként a *castellum* átvitt értelmű használata.

4.4.1 *Castellum*, mint településtípus

A *castellum* számos esetben települések egy típusát jelöli, mint az *urbs*, *civitas*, *colonia*, *municipium*, *oppidum*, *vicus* stb. Az antik településtípus-fogalmak, azok jelentésváltozása és egymáshoz való viszonya rendkívül összetett problémakör, mely a kezdetektől foglalkoztatta az ókortudomány képviselőit. Ahogy a katonai tábor fejlődéstörténete és történelmi szerepe esetében is, itt is csupán rövid áttekintésre szorítkozom.¹⁴⁵

Kiindulópontként fontos megkülönböztetni a jogi-adminisztratív értelemben vett településtípusokat a településföldrajzi értelemben vett településtípusoktól. Példának okáért ma Magyarországon az alábbi adminisztratív településtípusok léteznek: község, nagyközség, város, járásszékhelyi város, megyei jogú város, főváros.¹⁴⁶ Mivel ezek adminisztratív fogalmak, jelentésük pontosan körülhatárolt, és általában a település közigazgatási szervezetét, hatáskörét, az államszervezetben betöltött funkcióját határozza meg. Keveset árul el viszont a település

¹⁴⁰ L. 6.3.3, 79. o.

¹⁴¹ L. a jogi források között: 7.2.1, 89. o.

¹⁴² L. a feliratos előfordulások között: 6.3.4, 80. o.

¹⁴³ Vö. pl. Serv. A. 3. 531.: *hoc autem templum Idomeneus condidisse dicitur, quod etiam castrum vocatur*.

¹⁴⁴ A vizsgált források közül az irodalmi szövegekben csupán egy alkalommal fordul elő ilyen kontextusban (Cic. Tusc. 2.23: *castrum Furiarum*, l. alább: 5.2.2, 55. o.). A többi vizsgált forráscsoportban nem fordul elő ilyen használata.

¹⁴⁵ A római településtípusok átfogó bemutatását adja ABBOT – JOHNSON 1926, illetve LANGHAMMER 1973, 1-24. A késő antik viszonyokat tekintve különösen DEMANDT 1989, 374 ff., KOVÁCS 2000, valamint az ott idézet szakirodalom.

¹⁴⁶ 2011. évi CLXXXIX. törvény Magyarország helyi önkormányzatairól, 20-22§.

hétköznapijairól, gazdasági tevékenységéről, szerkezetéről. Ezt a funkciót a település-földrajzi településkategóriák teljesítik: így például a legáltalánosabb város-falu megkülönböztetés nem valamiféle adminisztratív különbséget takar, hanem a település egyéb jellemzői alapján – például lakosság szám, gazdasági tevékenység (mezőgazdasági vagy ipari-szolgáltató), településszerkezet – sorolhatjuk az adott települést egyik vagy másik kategóriába. A kategória-besorolás ebben az esetben kevésbé egzakt, könnyen előfordulhatnak határesetek. Mint a magyar példán is látható, könnyen előfordulhat, hogy egy típusmegnevezés mindkét csoportban szerepel – pl. egy „község” település-földrajzi szempontból lehet „város” vagy „falu” is. Ugyanakkor a „város” értelmezhető adminisztratív és település-földrajzi fogalomként is, ami tovább bonyolíthatja a helyzetet. Mindezek a bizonytalansági tényezők hatványozottan igazak, ha a távoli múlt fogalmait szeretnénk megérteni.

Ami a *castellumot* illeti, sajnálatos módon egyik forráshely sem nyújt pontos definíciót. A *castellum* státusát azonban így jellemzi Isidorus (Isid. Orig. 15.2.11.): *vici et castella et pagi sunt, quae nulla dignitate civitatis ornantur, sed vulgari hominum conventu incoluntur et propter parvitatem sui maioribus civitatibus attribuuntur.*¹⁴⁷ Ezen túl elsősorban azok a szöveghelyek érdekesek számunkra, ahol a *castellum* más településtípus-megnevezésekkel együtt, azokkal párhuzamba állítva, vagy éppen azok kontrasztjaként szerepel, esetleg valamiféle hierarchikus viszonyt sugallnak. Ezek a szöveghelyek segíthetnek nekünk, hogy pontosabban megértsük a szó eredeti jelentését. A következőkben rövid vázlatát adom a római településtípus-terminológiának, különös tekintettel azokra a típusokra, melyekkel összefüggésben a *castellum* gyakran előfordul a vizsgált forrásokban. Ezt követően sorra veszem az egyes településtípusokat, és megvizsgálom, milyen kontextusban és milyen viszonyban fordulnak elő a *castellummal* együtt.

4.4.1.1 A római településtipológia vázlata

A római településtipológia legszélesebb jelentéskörű szava a *civitas*:¹⁴⁸ tágabb értelmében a polgárok közössége, hasonlóképpen a görög *polis* és *politeia* fogalmakhoz. E tágabb értelmében a *civitas* inkább gyűjtőfogalom, melybe az *urbs*, *colonia*, *municipium*, és az *oppidum* is beletartozik. Szűkebben vett jogi értelemben azokat az eredetileg nem római településeket jelölte, melyek valamilyen módon római fennhatóság alá kerültek. Amennyiben katonai vereség (*deditio*) következtében történt, lakói peregrinusoknak számítottak (*civitas peregrina*), illetve adófizetési kötelezettséget róttak ki rájuk (*civitas stipendiaria* illetve *tributaria*), és korlátozták autonómiájukat.¹⁴⁹ Amennyiben törvényes úton (*Senatus consultum*, *lex* vagy császári rendelet

¹⁴⁷ Idézi ABBOT – JOHNSON 1926, 12.

¹⁴⁸ RE S I (1903), 300-317.

¹⁴⁹ LANGHAMMER 1973, 22-23.

alapján) történt, a város megtarthatta önkormányzatiságát (*civitas libera*), valamint mentesült az adófizetés alól (*immunitas*). Ritkábban előfordulhatott, hogy nemzetközi szerződés kötésével (*foedus*) került római fennhatóság alá (*civitas foederata*). Ezek a városok a *civitas libera* minden kiváltásával rendelkeztek.¹⁵⁰ A Kr. u. 2. századtól a *civitas* szó egyre gyakrabban fordul elő latin vagy római joggal rendelkező települések megnevezésére.¹⁵¹ A Kr. u. 3. századtól általánosan elterjedt a *civitas* szó használata a korábbi *colonia* és *municipium* helyett, ami egyfajta nyelvi leképeződése volt a korabeli uniformizálási tendenciáknak (pl. a Constitutio Antoniniana miatt megszűnt a korábbi különbségtétel jogalapja).¹⁵² Mindezek ellenére e régi „elavult” kifejezések továbbra is használatban maradtak.¹⁵³

Az *urbs* elsősorban Róma városát, illetve a Róma városának mintájára alapított városokat jelentette. A név feltehetőleg az archaikus *uruare* 'szántani' igéből eredeztethető, mely ebben a szövegösszefüggésben azt a vallási rituálét jelentette, melynek során egy ekével kijelölik a város szakrális határát (*pomerium*).¹⁵⁴

A specifikusabb településtípusok rendszere a római jog hatalmas korpusza, valamint egyes auctorok elejtett megjegyzései alapján viszonylga pontosan rekonstruálható, részben az egyes településtípusok jogi státuszára vonatkozó szabályok alapján, részben pedig azon szöveghelyekből kiindulva, ahol településtípusok felsorolásával találkozunk. Ezek közül a legfontosabb a *Lex Rubria de Gallia Cisalpina* (Kr. e. 49-42) típusfelsorolása, melyben a vizsgált forrásokban a *castellum*mal összefüggésben említett településtípusok jelentős része is megtalálható:¹⁵⁵ *o(ppido) m(unicipio) c(olonia) p(raefectura) f(oro) u(eico) c(onciliabulo) c(astello) t(erritorio)ue*.

A felsoroltak közül a legmagasabb rangú települések a *colonia* és a *municipium* címmel rendelkezők voltak. A kettő között közigazgatási szempontból nem sok különbség volt, a fő különbség a két településtípus genezisében található meg. A *municipium* eredetileg azokat a Róma fennhatósága alá került településeket jelentett, melyek lakói római polgárjogot kaptak és megtarthatták önkormányzati rendszerüket (*municipium civium Romanorum*). A későbbiekben, főleg a császárkorban a *civitates peregrinae* és más jogállású települések is egyre gyakrabban kapták meg a *municipium* rangot. Ez még a Constitutio Antoniniana (Kr. u. 212) után is folytatódott – annak ellenére, hogy akkor már csak szimbolikus jelentősége volt, jogelőnnel nem

¹⁵⁰ LANGHAMMER 1973, 23-24.

¹⁵¹ LANGHAMMER 1973, 22.

¹⁵² MÓCSY 1962, 384.

¹⁵³ KOVÁCS 2000, 169.

¹⁵⁴ DRIESSEN 2001.

¹⁵⁵ CRAWFORD 1996 I, 461-477 (online: http://droitromain.upmf-grenoble.fr/Leges/rubria_crawford.html).

járt.¹⁵⁶ A császárkorban találkozunk latin jogú *municipium*okkal is, melyek a jogállás kivételével minden tekintetben megegyeztek a többi *municipiummal*.¹⁵⁷

A *colonia* eredetileg a latin törzsszövetség városai által Latium területén kívül alapított, az anyavárossal megegyező jogállású és közigazgatási szervezettel rendelkező város volt. A latin háború (Kr. e. 340-338) után ezek mind Róma fennhatósága alá kerültek, de mint latin jogú város (*colonia iuris Latini*) önkormányzatiságukat megtarthatták. Ekkor a „latin” jelző elvesztette törzsi-etnikai jelentéstartalmát, és a későbbiekben kizárólag a jogállást jelölte. Az eredetileg is Róma által alapított *coloniák* természetesen római polgárjoggal rendelkeztek (*colonia civium Romanorum*). A későbbiekben a *coloniák* száma növekedett, részben alapítás (*deductio* – a Gracchusok korától elsősorban szociális céllal, proletárok letelepítésére; Marius és Sulla kora óta elsősorban veteránkolóniák formájában) részben meglévő települések *colonia* rangra emelése révén (egyéni, vagy a latin jog kollektív adományozásával). Kr. e. 89-ben az összes, latin jogú város római jogot kapott, az „ösi”, vagyis a latin háború előtt is létező *coloniák* pedig *municipium civium Romanorum* rangra emelkedtek. A Kr. u. 2. századra az egyetlen lényegi különbség a *colonia civium Romanorum* és a *colonia iuris Latini* között ez utóbbi adófizetési kötelezettsége volt (amennyiben nem kaptam meg külön az *immunitas* vagy a *ius Latinum* kiváltságát). A két kategória közötti különbséget végül a *Constitutio Antoniniana* (Kr. u. 212) szüntette meg végleg.¹⁵⁸

Az *oppidum*¹⁵⁹ jelentése kettős. Eredetileg kifejezetten védelmi célú, megerősített helységet jelentett, mely nem rendelkezett sajátos jogállással vagy önkormányzatisággal. Ezek a települések az idők folyamán fokozatosan városi rangot szereztek. Jelentése ezzel párhuzamosan átalakult, és általánosan értelemben „várost” jelölhetett. Ebben a jelentésben főleg a nyugati birodalomrészben fordul elő gyakran – a keleti birodalomrészben, ahol a görög *polis*-világ hagyományai éltek tovább, inkább a *civitas* használata terjedt el. Az *oppidum* – hasonlóképp, mint a *civitas* – önmagában nem feltételez sajátos jogállást, ezért szükség esetén a megfelelő jelzővel ellátva használják (pl. *oppidum stipendiarium*).

A *praefectura* eredetileg egy kb. *municipium* nagyságú bírósági körzetet jelentett, melyhez a környékbeli, önálló joghatósággal nem rendelkező települések tartoztak, élén egy *praefetus iure dicundo* állt. A császárkorban olyan speciális területet is jelölhetett, melyet egy *colonia* lakói számára sajátítottak ki/vásároltak meg egy szomszédos településtől (jellemzően akkor, ha az *ager publicus* nem volt elég); ebben az esetben az érintett terület a *colonia* joghatósága alá került, de a

¹⁵⁶ RE XVI.1 (1933), 570-638 s. v. *municipium*; ABBOT – JOHNSON 1926, 8-9; LANGHAMMER 1973, 7-12.

¹⁵⁷ LANGHAMMER 1973, 15-16.

¹⁵⁸ RE IV.1 (1901), 511-588 (511-560 az egyes *coloniák* felsorolása, 560-588 magáról a fogalomról); ABBOT – JOHNSON 1926, 4-8; LANGHAMMER 1973, 12-15 (*colonia civium Romanorum*), ill. 16-22 (*colonia iuris Latini*).

¹⁵⁹ RE XVIII.1 (1939), 708-725; LANGHAMMER 1973, 2-3.

másik település *territorium*ához tartozott. Mint településtípus olyan alacsonyabb rangú településeket jelölt, melyek szavazati joggal nem rendelkeztek (*sine suffragio*), de valamiféle önkormányzatisággal igen. Számuk és jelentőségük a *colonia* és *municipium* rangú településekhez képest elenyésző, de létezésük még a Kr. u. 2-3. században is adatolt.¹⁶⁰

Az alacsonyabb rangú települések (*forum*, *vicus*, *castellum*, *conciliabulum*) esetében közös, hogy eredetileg olyan településeket jelöltek, melyek sem önkormányzatisággal, sem önálló joghatósággal nem rendelkeztek – egy *praefectura*, vagy egy közeli magasabb rangú település (*colonia*, *municipium*) alá osztották be őket. Ezen túlmenően néhány speciális jellegzetességben térnek el egymástól: A *forum* olyan települést jelölt, mely rendelkezett vásártartási joggal.¹⁶¹ A *vicus* sokszor magántulajdonban lévő falusias településeket jelentett.¹⁶² A *castellum* eredetileg megerősített helységeket jelentett, melyek nem rendelkeztek ugyan önkormányzatisággal vagy joghatósággal, de volt *territoriumuk*. A *conciliabulum* nem különíthető el élesen a többi, alacsony rangú településtípustól.¹⁶³ Megjegyzendő ugyanakkor, hogy az idők folyamán ezek az elnevezések részint eltűntek vagy teljesen háttérbe szorultak, részint összerosódtak: minden olyan alacsonyabb rangú települést jelenthettek, melyek bár rendelkeztek valamiféle kvázi-municipális irányító testülettel, de önálló joghatóságuk nem volt.

Végül meg kell jegyezni, hogy sok esetben – különösen a kései antikvitásban és az irodalmi szövegekben – teljesen rendszertelenül használták ezeket a fogalmakat, és egyazon szerző ugyanazon művében ugyanazt a települést több különböző típusmegnevezéssel is illette.¹⁶⁴ A következő fejezetekben azt vizsgálom meg, milyen viszonyban áll a *castellum* és a többi településtípus. Ezekben jórészt az irodalmi forrásokra támaszkodom, hiszen ott fordulnak elő nagy számban a vizsgálat tárgyát képező szerkezetek.

4.4.1.2 *Castellum* – *vicus*

A modern szakirodalomban a *castellum* és *vicus* együttesén általában az auxiliáris erődöt/tábort, illetve a hozzá kapcsolódó táborfalut – mint speciális településszerkezeti, gazdasági egységet – értik. A *vicus* ezen jelentésváltozata elsősorban feliratok egy csoportjában adatolt.¹⁶⁵ Ugyanakkor a *vicus* és *castellum* civil településként, katonai vonatkozás nélkül is szép számban előfordul a feliratokon.¹⁶⁶

¹⁶⁰ LANGHAMMER 1973, 3-4.

¹⁶¹ LANGHAMMER 1973, 4.

¹⁶² LANGHAMMER 1973, 4.

¹⁶³ LANGHAMMER 1973, 5.

¹⁶⁴ KOVÁCS 2000, 171.

¹⁶⁵ A mai Magyarország területéről előkerült források tekintetében l. KOVÁCS 1999 (az antik szóhasználat jellegzetességeiről, időnkénti bizonytalanságáról különösen: 114-115. o.); a mai Svájc területéről: HAENGGI 1986

¹⁶⁶ Pl. Lusitaniából: DA SILVA 2006, ill. a *castellum*-előfordulások tekintetében l. 6.4, 80. o.

Azon szöveghelyek esetében azonban, ahol a *vicus* és *castellum* egyszerre fordulnak elő a tábor-táborfalu jelentésváltozat nem jellemző.¹⁶⁷ A páros előfordulások többségében *castellum* és *vicus* civil településként jelenik meg, s feltehetjük, az esetek jelentős részében nagyjából „azonos szinten” álló településeket jelölnek.¹⁶⁸ Azt pontosan nem lehet eldönteni, hogy a *castellum* és *vicus* egymás szinonimáinak tekinthetők-e. Az is elképzelhető, hogy a „*vicos et castella*” típusú szerkezetek egyfajta rögzült kifejezéssé váltak, és a két fogalom közötti – eredetileg feltehetőleg meglévő – jelentéskülönbség az idők folyamán elhalványult, a két szó jelentése tulajdonképpen egybeolvadt. Ez a településkategória minden bizonnyal település-földrajzi értelemben vett településkategória volt, és kisebb, falusi jellegű, alacsonyabb presztízsű településeket jelentett. Ezt szűrhetjük le azokból a szöveghelyekből, melyek a *vicus* és *castellum*, valamint a város (*civitas, urbs*) közötti kontrasztot hangsúlyozzák.¹⁶⁹ A *vicus* és *castellum* civil jellegét erősíti az a mód is, ahogy forrásaink szerint a hadsereg „kapcsolatba lép” velük: általában az egyoldalú cselekvés dominál, melyben a *vicus* és *castellum* csupán szenvedő alany – elfoglalják, feladják, elpusztítják, felgyújtják stb., anélkül, hogy ellenállásról, ostromról vagy erődítési munkálatokról esne szó (*delere, in potestatem venire* (Liv. 9. 38. 1); *tradere* (Liv. 38.31.1); *vastare, incendere* (Sal. Hist. 1.112); Liv. 10.12.8.: *castellis etiam vicisque inlatus ignis, de: urbibus oppugnandis*). Esetleg a vert had maradványai menekülnek vissza *vicusaikba* és *castellumaikba* (Liv. 40. 17. 6, Liv. 40. 33. 8). Más helyütt pedig kifejezetten civil kontextusban szerepelnek (Liv. 31. 30. 6.: *pagatim habitantes in paruis uillis castellis uicisque*). Ezekben az esetekben tehát a *castellum* nem valószínű, hogy erődített falut jelent, és ez a tulajdonsága lenne az a specifikum, mely a *vicustól* elkülönítené. Ugyanezen okokból szintén valószínűtlen, hogy kifejezetten katonai erődöt jelölne. A Vulgatában jellemzően a *castellum* szerepel a görög *kómé* „falu” szó megfelelőjeként – védelmi szerepről egy esetben sem tesznek említést.¹⁷⁰

Ugyanakkor olyan szöveghelyet is találhatunk, melyekben a *vicus* (*viculus*) és *castellum* között inkább alá-fölérendeltségi viszony figyelhető meg, melyben egyértelműen a *castellum* a magasabb rangú település. Liviusnál egy alkalommal (Liv. 21.33.11) a *castellum* mint *caput regionis* szerepel, melynek eleste együtt járt a környező kisebb falvak (*viculi circumiecti*) elfoglalásával is. Ebben az esetben nagyobb valószínűséggel feltételezhetjük, hogy a *castellum* valamilyen védelmi feladatot töltött be.

Összességében megjegyezhetjük, hogy a *vicus* és *castellum* viszonyára nem lehet általános

¹⁶⁷ L. a szemelvényeknél: 13.1.2.7, 167. o. – de az itt feltüntetett szöveghelyek ilyen értelmezése is vitatható.

¹⁶⁸ L. a szemelvényeknél: 13.1.2.7.1, 167. o.

¹⁶⁹ Pl. Caes. Civ. 3. 32. 3.: *Non solum urbibus sed paene uicis castellisque singuli cum imperio praeficiebantur.*

Cic. Rep. 1. 3: [...] *'urbes magnas atque inperiosas', ut appellat Ennius, viculis et castellis praefereudas puto* [...].

¹⁷⁰ BRUPPACHER 1961, 117-118, illetve alább a *castellum* görög megfelelőire (8.2.3, 96. o.) és a jelentés szerinti megoszlására (8.3.3, 99. o.) vonatkozó adatsorokat és elemzést.

érvényű kijelentést tenni, bár statisztikailag azok az esetek dominálnak, ahol kb. azonos – alacsony – rangú, „falusias” települést jelentenek. Abban az esetben azonban, amikor hierarchikus viszonyban állnak egymással, egyértelműen a *castellum* a magasabb rangú.

4.4.1.3 *Castellum – civitas*

A *castellum* és *civitas* is viszonylag gyakran (a *vicus-castellum* párossal nagyságrendileg azonos mértékben) szerepel „párban” irodalmi forrásainkban.¹⁷¹ A „*civitas* és *castellum*” esetében dominálnak az ostrommal, illetve erődítéssel kapcsolatos katonai műveletek (Anon. bell. 6. 4. *civitatum castellorumque moenibus defenduntur*; Amm. 23. 6. 4.: *civitatum et castrorum castellorumque munimentis*; 25. 4. 11. *civitatum oppugnationes et castellorum*; Iust. Epit. 41. 5. 1. *castella munit, civitates firmat*; Tac. Ag. 20. 3. *quibus rebus multae civitates, [...], datis obsidibus iram posuere, et praesidiis castellisque circumdatae*; Veg. 3. 8. 21. *praesidia disponantur, sive illae civitates sint sive castella murata*; 4. 12. 1. *Violenta autem inpugnatio quando castellis vel civitatibus praeparatur*). Vagyis – a fentebb idézett szöveghelyeken – a *civitas* és *castellum* hasonlóságát alapvetően a védelmi szerep, illetve képesség (erődítés, fal) adja. Ez egyben azt is jelzi, hogy a „*vicus* és *castellum*”, illetve a „*civitas* és *castellum*” kifejezésekben szereplő *castellum* nem feltétlenül ugyanolyan jelentéstartalommal bír. Egyben meg is határozza a két *castellum* közötti különbséget – az elsőben nem rendelkezik védelmi szereppel (illetve képességgel), a másodikban igen. Az esetek jelentős részében nem lehet eldönteni, hogy pusztán katonai erődöt, vagy erődített települést jelöl. Más esetekben ugyanakkor egyértelmű, hogy a város védelmi rendszerét képező kisebb erődítményekről van szó (pl. Tac. Ag. 20. 3: *civitates [...] praesidiis castellisque circumdatae*).

A „*vicus* és *castellum*” illetve a „*civitas* és *castellum*” viszony abban hasonlít, hogy nem mindig mellérendelő jellegű, hanem lehet hierarchikus is (pl. Liv. 34. 16. 9. *Bergistanorum civitatis septem castella defecerunt*). Ezekben az esetekben azonban – ellentétben a *vicus-castellum* viszonytal – mindig a *castellum* az alacsonyabb rangú. Ez a viszony megfelelni látszik a fentebb már idézett isidorusi jellemzésnek (Isid. Orig. 15.2.11). Egyes esetekben valószínű, hogy itt a város védelmi rendszerének részéről – kisebb katonai létesítményekről, őrtornyokról – van szó, nem pedig „beosztott falvakról”, esetleg „városrészekről”.¹⁷²

4.4.1.4 *Castellum – oppidum*

A *castellum* és *oppidum* viszonya sok tekintetben hasonló a *castellum* és *civitas* viszonyához. A *castellum* és *oppidum* szerepelhet mellérendelt viszonyban, jellemzően katonai kontextusban. A

¹⁷¹ L. a szemelvények között: 13.1.2.2, 163. o.

¹⁷² Így pl.: Flor. Epit. 1.45.97 (3. 10. 24.), l. a szemelvények között: 13.1.2.2, 163. o.

„*castella et oppida*” típusú kifejezések, hasonlóan a „*castella et civitates*” esetében tapasztaltakhoz, gyakran ostromláshoz, illetve erősítéshez kapcsolódó igék tárgyaként szerepelnek (B. Alex. 43. 2: *expugnare*; B. Alex. 61. 5: *munitionibus clausit*; Caes. Civ. 1. 18. 6.: *circumuenire instituit*; Eutr. Brev. 10. 16. 1: *deditionem accepit vel vi expugnavit*; Liv. 35. 22. 6: *expugnauit*; Liv. 42. 23. 2.: *armis possedissee*; Sal. Jug. 89. 1. *oppida castellaque munita adire*).¹⁷³ Ilyen szöveggörnyezetben a hasonlóság egyértelműen a katonai/védelmi szerepben ragadható meg. Ezt a jelentést erősíti meg a 4. századi grammatikus, Charisius szinonima-gyűjteménye is, ahol a *castellum* és az *oppidum* együtt szerepel – a *munimentum*, *murus*, *arx* mellett – a *munitio* szinonimájaként.¹⁷⁴

A *civitas-castellum* és *oppidum-castellum* viszony abban is hasonlít egymásra, hogy a *castellum* gyakran az *oppidum* védelmi rendszerének része, vagyis nem önálló település vagy katonai létesítmény (pl. Caes. Civ. 1. 18. 6.: *oppidum uallo castellisque circumuenire instituit*; Caes. Gal. 2. 30. 2.: *castellis circummuniti oppido sese continebant*).

A *castellum* és *oppidum* jóval ritkábban szerepel együtt civil¹⁷⁵ mint katonai kontextusban, ráadásul ezen esetek egy részének besorolása vitatható is (pl. B. Afr. 2.6, 6.7), ti. elképzelhető, hogy inkább a „katonai” besorolás lenne a helyénvalóbb. Liv. 22.11.4. esetében – minthogy a lakosság evakuálásáról van szó – bizonyosan mindkét fogalom civil települést takar. E két településtípus egymáshoz való viszonya kérdéses, de feltehetőleg nem azonos szintű településeket takarnak, hanem egymást kiegészítő csoportokat jelölnek – vagyis a települések összessége ebben a szövegösszefüggésben két halmazra (*oppidum*, *castellum*) bontható; talán a „város”-„falú” megfeleltetés tekinthető helyesnek ebben az esetben. Liv. 34. 35. 11. (*ne quod oppidum neu quod castellum in suo alienove agro conderet*) esetében is bizonyos, *oppidum* és *castellum* egymást kiegészítő típusok (hasonlóképpen, mint az *ager suus* és az *ager alienus*). Kérdés ugyanakkor, hogy itt a ’település’-’erődítmény’, vagy ’város’-’falú’ ellentétpárról van-e szó?

A *castellum* és *oppidum* az előfordulások jelentős hányadában konkrét településnevekhez kapcsolódnak, és esetenként kontrasztív viszonyban állnak – vagyis míg egyes települések „*oppidumok*” mások inkább „*castellumok*” (pl. Mela 1. 31.: *Cartinna et Arsinna sunt oppida et Avisia castellum*; Plin. Nat. 4.12.: *mox Olyros, Pellenaeorum castellum, oppida Helice, Bura*).

4.4.1.5 *Castellum* – *urbs*

A *castellum* és *urbs* viszonya nagyban hasonlít a *castellum* és *civitas*, illetve a *castellum* és *oppidum*

¹⁷³ L. a szemelvények között: 13.1.2.5, 165. o.

¹⁷⁴ GL 1, 433: *munitionem. munimenta. oppida. castella. muri. arces.*

¹⁷⁵ L. a szemelvények között: 13.1.2.5.1, 165. o.

viszonyára.¹⁷⁶ Így a vizsgált szöveghelyek jelentős részében mellérendelt viszonyban, általában ostromlással-erődítéssel kapcsolatos tevékenység tárgyaként szerepelnek (pl. Iust. Epit. 22. 6. 8; Veg. 3. 4. 7; Veg. 3. 5. 12; Vell. 2. 95. 2). A *castellum* gyakran szerepel az *urbs* védelmi rendszerének részeként mint bástya vagy őrtorony – hasonlóképpen, ahogy az *oppidum* és *civitas* mellett is előfordul ilyen jelentésben (pl. Liv. 5. 5. 5; Cic. Phil. 5. 9; ill. átvitt értelemben: Cic. Div. 2. 37.). Egyes esetekben a *castellum* feltehetően inkább „falu” jelentésben állhat (Liv. 33. 37. 4; Liv. 39. 28. 4), esetenként kifejezetten kontrasztív szembeállításban (Cic. Rep. 1. 3., illetve a Vulgatában: Szám. 31. 10: az *urbs* és a *viculi et castella* szembeállítása). A *castellum-oppidum* esetéhez hasonlóan itt is előfordulhat a konkrét településnevekhez kapcsolódó, kontrasztív szembeállítás: egyes települések „*urbs*” mások pedig „*castellum*” minősítést kapnak (Mela 2. 65.).

4.4.1.6 *Castellum – colonia és municipium*

A *castellum* és *colonia*, illetve *municipium* ritkán került „egy lapra”. A legtöbb ilyen eset településnevek felsorolását jelenti, ahol egyes települések *colonia/municipium*, míg mások *castellum* típusbesorolást kaptak.¹⁷⁷ A településnevek között ugyanakkor találunk olyanokat, melyek jogi értelemben *colonia* vagy *municipium* rangúak voltak, de egyes források mégis *castellumnak* nevezik őket.¹⁷⁸

4.4.1.7 **Összefoglaló**

Összefoglalva a *castellum* egyéb településtípusokhoz fűződő viszonyát, megállapíthatjuk, hogy ez sokféle lehet és nagyban függ az adott kontextustól. A *castellum* és az *oppidum*, *urbs*, *civitas* viszonya esetében jórészt ugyanazok a lehetőségek fordulnak elő. Ettől markánsan különbözik a *vicus* és *castellum* viszonya. A *castellum* mind a négy településtípussal lehet „egyenrangú” egy adott kontextusban, ám az egyenrangúság – vagy legalábbis hasonlóság – másban nyilvánul meg a *castellum-vicus*, és a *castellum-civitas/oppidum/urbs* viszony esetén: az utóbbi esetben a fő kapcsolódási pont a védelmi funkció/képesség, az előbbi esetben pedig általában éppen ennek hiánya, illetve a városoktól való különbözőség.

Amennyiben az alá-fölérendeltségi viszonyokat vizsgáljuk, a *castellum-vicus* viszony esetében inkább a *castellum* áll magasabb szinten, míg a *castellum-civitas/oppidum/urbs* esetében a *castellum* tölti be az alárendelt szerepet. Igaz, itt nem minden esetben településről van szó, hiszen a *castellum* ilyen összefüggésben gyakran áll a város védelmi rendszerének részét képező „bástya”

¹⁷⁶ L. a szemelvények között: 13.1.2.6, 166. o.

¹⁷⁷ Különösen Mela ill. Plin. Nat. tartalmaz sok ilyen szöveghelyet, ezek közül néhányak közlök a szemelvények között, 13.1.2.3 és 13.1.2.4, 164. o.

¹⁷⁸ L. a településnevek között, a 9.1.3, a 117. o., pl. Castellum Audiense (#3).

vagy „örtorony” jelentésben. (Egyéb esetekben viszont, amikor „egyenrangú” viszonyban állnak, a *castellum*nak is lehet örtornya, pl. Veg. 3. 5. 12. *Aliquantum in castellorum aut urbium turribus appendunt trabes*).

A hierarchikus viszony, avagy rangsor megállapításához érdemes szemügyre vennünk azokat a forráshelyeket, ahol – a fent vizsgált forrásokkal ellentétben – a *castellum* nem párban áll valamely másik településtípussal, hanem felsorolásban, több más településtípussal együtt. Ezek esetében talán feltételezhetjük, hogy valamiféle szabályt követ a felsorolás, például az alacsonyabb rangú településtől indul a magasabb rangú felé, vagy éppen fordítva – hasonlóképpen ahhoz, ahogy a *cursus honorum*os feliratok esetében a tisztségek is meghatározott sorrendben követik egymást.¹⁷⁹ Sajnálatos módon még ugyanazon szerző ugyanazon művén belül sem mindig tapasztalhatunk következetességet (pl. Flor. Epit. 2.7.23 (3. 19. 6.): *castella vicos oppida*, de Flor. Epit. 2.7.41 (3. 19. 9.): *vicos oppida castella*). Az esetek túlnyomó többségében a *castellum* és *vicus* egymás mellett szerepelnek. A vizsgált források alapján arra következtethetünk, hogy a *castellum* „rangját” – amennyiben valamiféle települést jelent – alapvetően erődítetttsége határozza meg: ha erődített, akkor inkább a „városhoz” (*civitas, oppidum, urbs*), míg ha erődítés nélküli, akkor inkább a „faluhoz” (*vicus, pagus*) szintjéhez áll közel. „Sorba állítva” azonban a *vicus* és *castellum* alkot egy párost, mellyel szemben állnak a várost jelentős kifejezések (*urbs, oppidum, civitas*). Az is kitűnik – l. még a jogi definíció hiányát¹⁸⁰ – hogy a *castellum* alapvetően településföldrajzi és nem jogi-adminisztratív településtípusnak tekinthető. Ezt erősíti az is, hogy alapvetően olyan településtípusokkal említik egy lapon, melyek maguk is inkább településföldrajzi, és nem jogi kategóriák (vö. olyan, inkább jogi-adminisztratív településkategóriákkal együtt, mint pl. a *colonia* vagy *municipium*, ritkán fordul elő).

4.4.2 *Castellum, mint katonai erődítmény*

A *castellum* esetében sokszor nehezen eldönthető, hogy katonai erődről vagy településről van-e szó. Akkor soroltam ebbe a kategóriába az adott előfordulást, ha az adott szöveghelyen kifejezetten katonai funkciója kerül előtérbe (erődítés, ostrom stb.). Ez nem feltétlenül jelenti azt, hogy kifejezetten táborról, erődről van szó. Elképzelhető, hogy erődített települést jelent (hasonlóan az *oppidum*hoz).

Mint azt fentebb, *vicus* és *castellum* viszonyával kapcsolatban (4.4.1.2) említettem, a régészeti szakirodalomban a *castellum* általában az auxiliáris erődöt (Auxiliarkastell), különösen a limes mentén épített erődöket (Limeskastell) jelenti, míg a *castra* inkább – bár nem kizárólagosan – a legionárius tábort. Megjegyzendő, hogy a modern szakirodalom szóhasználata sem teljesen

¹⁷⁹ Az irodalmi forrásokból vett példákat l. 13.1.2.9, 170. o., a jogi forrásokban található példákat 7.2.3.2, 92. o.

¹⁸⁰ L. alább, 7.2.3.2, 92. o.

egységes vagy következetes, mely részben az ókori szóhasználat némileg kaotikus voltára is visszavezethető.¹⁸¹ A feliratos forrásanyag vizsgálata során megállapíthatjuk, hogy legionárius és auxiliáris csapattek által épített erődöket is neveztek *castellumnak*.¹⁸²

A *castra* esetében számos, terminológiai síkon is megragadható speciális altípussal és rögzült kifejezéssel találkozhatunk, a *castellum* esetében ilyen változatosságot (illetve fogódzópontot) nem tapasztalhatunk. Ammianus (19.9.4) a *castellum praesidiarium*, míg Vegetius (3.8.22) a *castellum tumultuarium* kifejezést használja, feltehetőleg a *castra praesidiaria*, és a *castra tumultuaria* analógiájára. A *castellum* névvel erődítmények, illetve erődítmény-elemek széles spektrumát jelölheték: a *castellum* egyik formájának tekinthető a *burgus*¹⁸³ is. Városok és táborok (*castra*) megerősítésére épített tornyok, vagy ahhoz hasonló védművek megjelölésére is használják.¹⁸⁴ Katonai szövegösszefüggésben a fő különbséget talán abban fedezhetjük fel, hogy a *castellum* esetében az erődítettség és a védelmi funkció, míg a *castra* esetében az „elszállásolási” funkció tekinthető dominánsnak. Nyilvánvaló, hogy egy *burgus*-jellegű *castellum* nem alkalmas életvitelszerű ott-tartózkodásra. További eltérés, hogy a *castellum* jellemzően fix építményt jelent, melyet a későbbiekben nem lehet áthelyezni (vö. létezik *castra movere*, de nincs *castellum movere* kifejezés). A *castellum* kicsinyítő képzős volta azt sugallja, hogy szükségszerűen kisebbnek is kellett lennie, mint a *castra*. Ez nyilvánvaló olyan esetekben, amikor a *castellumot* a *castra* megerősítésére használják.¹⁸⁵ A kisebb méretet sugallja az is, hogy a *castellumnak* nevezett létesítmények építési feliratain vagy *cohors*, vagy *vexillatio* méretű csapattek vannak építőként feltüntetve (teljes *legio* nem).¹⁸⁶

4.4.3 *Castellum aquae*

A *castellum* ebben a speciális jelentésében olyan épületekre vonatkozik, melyek a biztonságos vízelosztást hivatottak lehetővé tenni. Általános jellemzőjük, hogy a víz egy ponton jut be az épületbe, onnan pedig elosztó kamrákon keresztül több csővezeték vezet a vizet a végfelhasználási pontokra. Jellemzően vízvezetékekkel ellátott, nagyobb városokban (például Ostia,¹⁸⁷ Pompei,¹⁸⁸ Carthago Nova¹⁸⁹) találkozhatunk vele – ebben az esetben a fő vízvezeték a

¹⁸¹ Vö. BĂJENARU 2010, 51-53 és az ott közölt terminológiai összefoglalót, valamint az ott (51. o., 1. lábjegyzet) idézett korábbi szakirodalmat a „terminológiai káoszról”.

¹⁸² Pl. a vizsgált feliratok között szereplő 6 *castellum* építési felirata közül 2 esetében *vexillatio legionis*, egy esetben pedig néhány auxiliáris *cohors* vannak feltüntetve építőként, 3 esetben pedig nem nevezi meg a felirat a csapatteket (6.4.4, 87. o.)

¹⁸³ Veg. 4, 10: *castellum parvulum, quem burgum vocant*

¹⁸⁴ Lásd az irodalmi forrásoknál az egyes szöveghelyeket részletesen.

¹⁸⁵ Pl. Liv. 5.12.4. *namque Veis castra, quae amissa erant, recuperata castellis praesidiisque firmabantur.*

¹⁸⁶ L. 6.4.4, 87. o.

¹⁸⁷ DE SENA – BUKOWIECKI – DESSALES 2004, BUKOWIECKI – DESSALES – DUBOULOZ 2004, BUKOWIECKI – DESSALES – DUBOULOZ 2005, BUKOWIECKI – DESSALES – DUBOULOZ 2006.

¹⁸⁸ ADAM – VARÈNE 2008.

¹⁸⁹ EGEA VIVANCOS 2002.

castellumba fut, és onnan, egy speciális vízelosztó-rendszeren át indulnak a város különböző pontjai felé a vízvezeték-csővek.

Mint számos ókori épülettípus és gépezet esetében, az ókori források közül Vitruvius szolgáltatja a legrészletesebb technikai leírást.¹⁹⁰ Természetesen az itt leírt háromkamrás elosztórendszer csak a megvalósítás egyik lehetséges módja, de az alapvető működési mechanizmust jól szemlélteti. A létesítményt, mint a vízvezetékrendszerek fontos tartozékát többször említi Frontinus is,¹⁹¹ de részletes technikai leírásba nem bocsátkozik, leírása inkább a jogi-adminisztratív szempontból közelíti meg a témát.

A modern szakirodalomban használt *castellum aquae* szakkifejezés ebben a formában az ókori forrásokban ritkán fordul elő.¹⁹² Jellemzően – Vitruviusnál és másoknál is – egyszerűen a *castellum* megnevezést használják, így feltehetőleg ez lehetett az általános gyakorlat, amennyiben a szövegkörnyezetből egyértelmű volt a jelentés. Az *aquae* szó használata esetenként fölösleges szóismétléshez is vezetett volna, mint például az Aqua Claudia *castellumának* építési feliratán¹⁹³ – a vízvezetékek nevei ugyanis tartalmazzák az *aqua* szót, így amikor ennek a *castellum*áról beszélünk, nyilvánvaló a szó jelentése.

E két fontos ókori szakíróon kívül kevés említést tesznek irodalmi forrásaink a *castellum aquae*ről. Tacitus említi,¹⁹⁴ mint a vízhiányos vidéken található források védelmére szolgáló építményt. Ifjabb Plinius szerint Q. Marcius Rex (*praetor*, Kr. e. 144) a szenátus utasítására számos, a Rómát ellátó vízvezetékrendszerekkel kapcsolatos építési, illetve karbantartási munkát szervezett meg és irányított, egyebek mellett 130 *castellum aquae* építése is ezek közé tartozott.¹⁹⁵ Mindez mutatja, hogy meglehetősen elterjedt és szokványos létesítmény volt. Fontosságuknak megfelelően jelentős számban kerülnek említésre (jellemzően építési) feliratokon,¹⁹⁶ illetve számos jogszabály is foglalkozik velük.¹⁹⁷

¹⁹⁰ Vitr. 8.6.

¹⁹¹ Fron. Aq. 3.2; 118.2; 129.1-129.7.

¹⁹² Pl. Vitr. 10.4.4.7.

¹⁹³ Így pl. CIL 06, 03866 (p 3174, 3814, 4770, 4797) = CIL 06, 31963 = D 05791: *Castellum aquae Claudiae regioni pr[imae] / dispositio dedit et usui tradidit iussu [mode]/rationis Augustae dd(ominorum nn(ostrorum) Valentin[iani] / et Valentis victorum / Gai(!) Caeioni Rufi Volusiani v(iri) c(larissimi) ex pra[ef(ecto) praet(orio)] / praef(ecti) urbi iudicis iter(um) sacrar(um) cogn[itionum] / curante Eustochio v(iro) c(larissimo) consu<l=I>are aquar[um]*.

¹⁹⁴ Tac. Ann. 15.3.2: *atque interim reliquas legiones pro ripa Euphratis locat (sc. Corbulo), tumultuariam provincialium manum armat, hostiles ingressus praesidiis intercipit, et quia egena aquarum regio est, castella fontibus imposita.*

¹⁹⁵ Plin. Nat. h. 36.121: *Q. Marcius Rex, iussus a senatu aquarum Appiae, Anienis, Tepulae ductus reficere, novam a nomine suo appellatam cuniculis per montes actis intra praeturae suae tempus adduxit; Agrippa vero in aedilitate adiecta Virgine aqua ceteris que conrivatis atque emendatis lacus DCC fecit, praeterea salientes D, castella CXXX, complura et cultu magnifica, operibus iis signa CCC aerea aut marmorea inposuit, columnas e marmore CCCC, ea que omnia annuo spatio.*

¹⁹⁶ L. 6.4.2, 86. o.

¹⁹⁷ L. 7.2.3.1, 92. o.

4.4.4 Tisztségnevek

A vizsgált forrásokban a *castellum* csupán két tisztségnév képzésében vesz részt (*magister castelli*, *praefectus castelli*). Ide sorolható a *magister* beosztottjait összefoglalóan jelölő *seniores castelli* kifejezés is.¹⁹⁸ Mindegyik kifejezés a *castellum* civil településtípushoz kapcsolódik.

A *magister castelli* esetében a *magister* egy, az alacsonyabb rangú települések esetében gyakran dokumentált (*magister vici*, *magister pagi*)¹⁹⁹ vezető tisztségviselőt jelenti – tehát nem kifejezetten a *castellum* településtípushoz köthető. Az ő feladatuk volt például a törvények betartatása, ehhez széles jogkörrel rendelkeztek és személyes felelősséggel tartoztak.²⁰⁰

A *praefectus castelli* csupán egyetlen feliraton dokumentált.²⁰¹ Feladata nem ismert, de a római kori városi közigazgatásban több *praefectus* is előfordul. A legfontosabb ezek között a mindkét *Ivir* távollétében az ő helyettesítésükre kinevezett *praefectus iure dicundo*,²⁰² valamint a császár személyes képviselőjére, a császár „kérésre” „megválasztott” *praefectus Augusti iure dicundo*.²⁰³ CIL 8, 15726 (=EDCS-26200072) szerint Mommsen összeveti, de nem tartja egyezőnek az itt említett *praefectus* tisztséget azzal a *praefectus iure dicundo vectigalibus quinquennialibus* tisztséggel, melyet egy Kr. e. 1. századi felirat említ.²⁰⁴ Mindenesetre kifejezetten magas rangú személyről volt szó, aki *fl(amen) p(er)p(etuus) / Ivir col(oniae) Sic(cae)* is volt – a *praefectus castelli* ezeknél mindenképpen alacsonyabb rangú tisztség volt. Minden bizonnyal itt sem a *castellum*-specifikus tisztséggel van dolgunk, hiszen pl. számos hasonló *praefectus pagi* dokumentált.²⁰⁵

4.4.5 *Genius castelli*

Hasonlóképpen, mint a *genius castrorum*,²⁰⁶ ez is a *genius loci* egyik változata. Azzal ellentétben azonban ez nem a katonasághoz köthető, hanem a *castellum* típusú civil településekhez. A *genius*-kultusz gyakorlatilag minden településtípus esetében bőségesen dokumentált, ideértve az

¹⁹⁸ LANGHAMMER 1973, 5.

¹⁹⁹ Így a *magister vici*: több tucatnyi feliraton, pl. EDCS-13302411 = AE 1960, 58; EDCS-07000857 = AE 1988, 995 (esetenként egybeírva is, mint *vicimagister*: EDCS-45800011 = CIL 11, 6362). *Magister pagi*: szintén több tucatnyi előfordulással, pl. EDCS-23900153 = AE 2001, 1317; EDCS-67500056 = AE 2012, 1903. *Magister canabarium*: EDCS-07600394 = AE 2001, 1677. Nincs azonban *magister coloniae*, *municipii*, *civitatis*, *oppidi* stb.

²⁰⁰ LLORIS 2006, 182-183.

²⁰¹ EDCS-26200072: *D(is) M(anibus) s(acrum) / C(aius) Paccius Ro/gatus fl(amen) p(er)p(etuus) / Ivir col(oniae) Sic(cae) / pr(a)ef(ectus) caste(lli) / v(ixit) a(nnos) LXXVIII h(ic) s(itus) e(st)*.

²⁰² LANGHAMMER 1973, 63-64.

²⁰³ LANGHAMMER 1973, 213-214.

²⁰⁴ EDCS-20800057. A tisztséget betöltő személy a felirat tanúsága szerint 82 *castellum* vonatkozásában látta el ezt a feladatot.

²⁰⁵ A teljesség igénye nélkül pl. EDCS-15600790 (=CIL 09, 5146), EDCS-08500997 (=CIL 12, 1307), EDCS-08501238 (=CIL 12, 1529) EDCS-08501429 (=CIL 12, 1708), EDCS-09200758 (=CIL 12, 2346), EDCS-09200806 (=CIL 12, 2395).

²⁰⁶ L. 4.2.5.2, 33. o.

*castellum*hoz hasonló alacsonyabb rangú *pagus*, *vicus* típusú településeket is.²⁰⁷

4.4.6 *Castellum figlinarum*

Csupán egyetlen feliraton dokumentált:²⁰⁸ feltehetőleg a katonai téglaműhely megnevezése.

4.4.7 A *castellum* képes/átvitt értelmű használata

A *castellum* esetében nem találunk olyan általánosan elterjedt, átvitt értelmű vagy metonimikus használatot, mint a *castra* esetében (*castra* = hadsereg/katonáskodás). Livius és Curtius Rufus a harci elefántokkal felálló – pun, illetve hellén – hadrendet hasonlítja *castellum*hoz.²⁰⁹ Livius történeti munkájában Virginius egy helyütt a „minden bűnök fellegvárának” nevezi a törvényszéket.²¹⁰ Cicero a Piso-féle összeesküvők tanyáját, Castor templomát nevezi – egyebek mellett – „a közéleti bűnök bástyának”,²¹¹ illetve a jóslásról írott művében a filozófusok bírálatára használ fel egy, a katonai nyelv elemeiből – köztük a *castellumból* – építkező metaforát.²¹² Egy verses sírfeliraton²¹³ a *castellum* az emberi test allegóriájaként, mint a lélek börtöne jelenik meg.

5 Előfordulások irodalmi szövegekben

Az alábbiakban a *castra*, *castrum*, *castellum* szavak előfordulásait vizsgálom a statisztikai elemzés alapjául szolgáló irodalmi forrásokban. A forrásanyagot a mértékadónak tekinthető Teubner digitális kiadása jelentette,²¹⁴ azaz a minta statisztikai szempontból reprezentatívnak tekinthető és jó közelítéssel lefedi az ókori latin irodalom minden műfaját és korszakát, a keresztény irodalmat kivéve. A továbbiakban „irodalmi források” alatt minden esetben ezt a forrásgyűjteményt értem. A szavak jelentése és használata szempontjából ez a forráscsoport tekinthető a legjobban feldolgozottak, köszönhetően a Thesaurusnak.²¹⁵ Ennek megfelelően itt

²⁰⁷ Az EDCS adatbázis keresési eredményei szerint (2015.12.13-i állapot szerint): „*genio castelli*” és „*genio kastelli*”: 5 találat, „*genio vici*”: 14, „*genio pagi*”: 10, „*genio civitatis*”: 13, „*genio oppidi*”: 5, „*genio municipii*”: 53, „*genio coloniae*”: 88 találat. (Az eredmények reprodukálásához a keresőkifejezéseket egy keresőmezőbe, idézőjelek nélkül kell beírni, a végé egy szóközzel – ezzel kirekesztve téves pozitív találatokat, pl. EDCS-13301723 = AE 1999, 1017: *Genio Viciniae / Castellanae Ol/biensiu<m=N> L(ucius) Rupil(i)us / Iacchus d(onum) d(edit) cum s(uis?)*).

²⁰⁸ EDCS-15700042.

²⁰⁹ Liv. 28.14: *Punicam aciem elephantum castellorum procul speciem praebebant*, ugyanez a kép Curtius Rufusnál (8.12), Nagy Sándor seregéről: *elephantum quoque per modica intervalla militum agmini inmixti procul castellorum fecerant speciem*.

²¹⁰ Liv. 3.57: *respicerent tribunal homines, castellum omnium scelerum, ubi decemvir ille perpetuus bonis, tergo, sanguini civium infestus, virgas secures que omnibus minitans*.

²¹¹ Cic. Pis. 11.9: *castellum forensis latrocini*.

²¹² Cic. Div. 2.37: *urbem philosophiae, mihi crede, proditis, dum castella defenditis; nam, dum haruspicinam veram esse vultis, physiologiam totam pervertitis*.

²¹³ EDCS-18000354: *qui cum dum haberet clausam in castello anim[u]/lam*, vö. CLE, 91 kommentárját a sorhoz: *custodiam, vinculam, carcerem animi Cicero et Seneca corpus, hic castellum vocat interpretatus φροῦριον* (Axioch. p. 365E, AP XI. 38).

²¹⁴ Bibliotheca Teubneriana Latina curante CTLO, ed. Saur - Brepols, 2002 – CD-ROM.

²¹⁵ ThLL 3 (1912), 548-564 s. v. *castrum* (e címszó alatt szerepelnek a *castra* előfordulásai is), illetve ThLL 3 (1912) 525-529 s. v. *castellum*.

csupán a statisztikai adatok közlésére szorítkozom, a szemelvények hosszas idézését mellőzöm. Kivételt csupán azokkal a szöveghelyekkel teszek, ahol a *castra/castrum/castellum* más településtípusokkal együtt – párban, egymás ellentétjeként vagy sorozatban – szerepelnek. Ezek különösen a *castellum*, mint településtípus jelentésének pontosabb megértéséhez szükségesek. Ezeket a szemelvényeket külön fejezetben gyűjtöttem össze.²¹⁶

5.1 A *castra*, *castrum* és *castellum* viszonylagos gyakorisága

Vizsgált szó	Előfordulások száma	Előfordulások aránya
Castra	4780	91,15%
Castellum	423	8,07%
Castrum	41	0,78%
Összesen:	5244	

8. táblázat A *castra*, *castrum* és *castellum* relatív előfordulási gyakorisága irodalmi forrásokban
Az összesítésből jól látszik a *castra* számbeli fölénye, mely jól szemlélteti a *castra* alapvető fontosságát a katonai szakkifejezések között. A *castellum* sokkal specifikusabb jelentéstartománya miatt az előfordulások száma is korlátozott. Az egyes számú *castrum* a klasszikus grammatika szabályai szerint csak igen korlátozott helyzetben – elsősorban településnevekben, nyelvtani példákban – fordulhat elő.

5.2 Kontextusok és jelentésváltozatok gyakorisága

5.2.1 *Castra*

A *castra* esetében az előfordulások nagy száma, és az egyes kontextusok előfordulásának aránytalan eloszlása miatt három táblázatot készítettem. Az első egy általános összefoglaló, mely három csoportba bontja az előfordulásokat: Katonai tábor (alapjelentés), Speciális tábortípusok és Egyéb. A másik két táblázat a két utóbbi csoportot mutatja be részletesen.

5.2.1.1 Áttekintő táblázat

Kontextus	Előfordulások száma	Előfordulások aránya
Katonai tábor (alapjelentés)	4259	89,10%
Egyéb jelentés	452	9,46%
Speciális tábortípus	69	1,44%
Összesen:	4780	

9. táblázat A *castra* szó irodalmi előfordulásai – áttekintés

Az összefoglaló táblázatból kitűnik, hogy a *castra* esetében sokkal dominánsabb az alapjelentés, mint a *castrum* vagy a *castellum* esetében. Ha hozzászámítjuk, hogy a fennmaradó nem egészen 11% egy részét is az alapjelentés specializáltabb változatai teszik ki, ez még inkább igaznak

²¹⁶L. 13.1.2, 163. o.

tekinthető. A *castra* esetében csak elvétve találkozunk olyan előfordulásokkal, ahol a *castra* akár településtípust is jelenthetne (l. alább).

5.2.1.2 *Speciális tábortípusok*

Az alábbi táblázat a speciális tábortípus-megnevezéseket foglalja össze. Megjegyzendő, hogy a *castra stativa, hiberna és aestiva* a „*castra*” elem nélkül, önállóan, főnevesült formában is gyakran előfordul. Az alábbi táblázat ezeket az előfordulásokat nem tartalmazza, mivel a disszertáció alapvetően a *castra* szó használatát vizsgálja.²¹⁷

Speciális tábortípusok	Előfordulások száma	Előfordulások aránya
C. regia	21	30,43%
C. stativa	14	20,29%
C. praetoria	13	18,84%
C. hiberna	6	8,70%
C. navalia/nautica	6	8,70%
C. praesidiaria	4	5,80%
C. aestiva	2	2,90%
C. peregrina	1	1,45%
C. latrocinialia	1	1,45%
C. tumultuaria	1	1,45%
Összesen:	69	

10. táblázat *Speciális tábortípusok megnevezései irodalmi forrásokban*

A *castra regia* – mely az előfordulások számát tekintve a legnagyobb csoportot képezi – használata korlátozottabb, mint azt számarányai mutatják: az 21 előfordulás közül 15 Liviusnál²¹⁸ található meg, öt előfordulást a Corpus Caesarianumban találunk,²¹⁹ ezek kívül egyszer előfordul Frontinusnál²²⁰ is. Használata tehát idővel visszaszorult. A három legáltalánosabb tábortípus (*castra stativa* – állandó tábor, *castra hiberna* – téli/állandó tábor, *castra aestiva* – nyári- v. menettábor) összességében 22 előfordulását találhatjuk meg az irodalmi forrásokban. Ezúttal is fontos hangsúlyozni, hogy a *stativa, hiberna, aestiva* szavak főnevesült formában, önállóan is állhatnak ebben a jelentésben, és ezeket az előfordulásokat a jelen statisztikai kimutatás nem tartalmazza, ezért a fogalmak használatára vonatkozóan csak korlátozottan alkalmas következtetések levonására. A három kifejezés közül a *castra stativa* fordul elő legtöbbször, összesen 14 alkalommal.²²¹ Korai és kései szövegekben is előfordul, vagyis használata

²¹⁷ Az egyes tábortípusok meghatározását lásd fentebb, 4.2.1.1-4.2.1.3, 28-29. o.

²¹⁸ Liv. 30.4.2, 30.5.6, 30.5.9, 30.8.3, 32.11.2, 32.12.10, 32.12.10, 32.6.2, 32.6.6, 36.19.2, 37.34.2, 37.34.6, 37.37.6, 37.45.13, 44.9.2,

²¹⁹ B. Afr. 48.2, 52.3, 85.4. B. Alex. 73. 1 (két előfordulás).

²²⁰ Fron. Str. 2.4.4.

²²¹ Cic. Ver. 2.5.29. B. Afr. 26.3. Caes. Civ. 3. 30. 2, 3.37.1. Sal. Jug. 44. 4. Sal. frg. 7. Vitr. 1.4.9. Tac. Ann. 3. 21. 4. Fro. Ant. 3.1.7. Eutr. Brev. 10.16.1. Veg. 3.8.10. Amm. 24.7.7, 25. 8. 17, 27.5.5.

folyamatosan adatolt. A *castra hiberna* esetében, csak 6 esetben adatolt. Az időbeli eloszlás korlátozottabb, a kései antikvitásban már nem találunk előfordulást.²²² Bár mindkettő jelenthet általános értelemben „állandó” (vagyis a sereg hosszabb tartózkodására szolgáló) tárbort, az elnevezés által sugallt különbség helyenként nyelviileg is megragadható.²²³ A *castra aestiva* mindössze kétszer fordul elő az irodalmi forrásokban.²²⁴ Használata talán azért kevésbé gyakori, mivel a menettábor tkp. a *castra* elsődleges jelentése, így inkább az ettől eltérő jelentésű használatot volt szükséges külön jelezni. A további tábortípusok közül csak a *castra nautica/navalia*²²⁵ és a *castra praesidiaria*²²⁶ fordul elő viszonylagos gyakorisággal. A *castra navalia/nautica* a korai szerzőknél (Kr. e. 1 – Kr. u. 1. század), míg a *castra praesidiaria* kizárólag Ammianusnál fordul elő. Egy-egy alkalommal találkozunk a *castra latrocinialia*²²⁷ és a *castra tumultuaria*²²⁸ kifejezésekkel, de ezek nem tekinthetők tényleges szakkifejezéseknek. A Róma városához köthető táborok közül csak a *Castra Praetoria* fordul elő jelentős számban (12 alkalommal, valamint további egy alkalommal átvitt értelemben, egy taktikai alakzat nevéként²²⁹). Ezen felül csak a *Castra Peregrina* fordul elő egyetlen alkalommal.²³⁰

Összevetve a feliratokon dokumentált tábortípusokkal²³¹ megállapíthatjuk, hogy mindkét csoportban előfordul a *castra hiberna*, a *castra praetoria* és a *castra peregrina*. Ezek közül a *Castra Praetoria* és a *Castra Peregrina* egyedi táborokat jelölt, csak a *castra hiberna* volt tábortípus. Az irodalmi forrásokban dokumentált tábortípusok egy része (így a *castra regia*, *tumultuaria*, *latrocinialia*) inkább a beszélt nyelv (különösen katonai szleng, a *sermo castrensis*), illetve az irodalmi nyelv sajátjai voltak, és nem a hivatalos katonai terminológiáé. A *castra aestiva* hiánya a feliratokról magyarázható azzal, hogy ezeket az ideiglenes létesítmények jellegükből adódóan nem örökítették meg feliratokon. A *castra stativa* (vagy az önálló *stativa*) feliratokon nem adatolt, feltehetőleg inkább a *hiberna* számított hivatalos megnevezésnek.²³² A *castra praesidiaria* szintén nem adatolt, bár a *praesidium* egy létező erődítménytípus volt, illetve

²²² Cato frg. 1.13. Liv. 29.35.13, 34.13.1. Plin. Nat. 10.16. Tac. Ann. 1.27.2. Fro. Ver. 2.20.

²²³ Így pl. Vegetius hangsúlyozza a *castra stativa* évszaktól való függetlenségét: *Stativa autem castra aestate vel hieme, hoste vicino, maiore cura ac labore firmantur* (Veg. 3.8.10). A *castra hiberna* esetében utalhatnak arra, hogy kifejezetten a téli viszonyok miatt van rá szükség *et - iam enim hiemps instabat - castra hiberna ... communit* (Liv. 29.35.13).

²²⁴ Suet. Cl. 1.3. Tac. Ann. 1.16.2.

²²⁵ Nep. Alc. 8.5. Caes. Gal. 5.22.1. Liv. 29.35.14, 30. 9. 5. Sal. Jug. 1.124.

²²⁶ Amm. 18. 7. 10, 23. 3. 7, 28. 2. 4, 29. 6. 2.

²²⁷ Amm. 27.2.3.

²²⁸ Liv. 28.16.7. Vö. Veg. 3.8.22: *tumultuaria castella*.

²²⁹ Amm. 16.12.49: *conformatio castra praetoria dictitatur, ubi densior et ordinibus frequens miles instar turrium fixa firmitate consistens proelium maiore spiritu repetivit et vulneribus declinandis intentus seque in modum myrmillonis operiens hostium latera, quae nudabat, ira flagrantior destrictis gladiis perforabat*.

²³⁰ Amm. 16.12.66.

²³¹ L. 6.2.3, 63. o.

²³² L. 6.2.3.1.1, 66. o.

esetenként más erődtípust is nevezhettek *praesidium*nak.²³³

5.2.1.3 Egyéb jelentésváltozatok

Egyéb jelentések/kontextusok	Előfordulások száma	Előfordulások száma
Metaforikus/metonimikus	225	49,78%
Idézet (eredeti előfordulás kategorizálva)	92	20,35%
Grammatikai	57	12,61%
Településnév (tulajdonnév)	40	8,85%
Tisztségnév	22	4,87%
Megtisztelő cím	7	1,55%
Bizonytalan	6	1,33%
Egyéb/egyedi	2	0,44%
<i>peculium castrense</i>	1	0,22%
Összesen:	452	

11. táblázat *A castra* egyéb jelentésváltozatai irodalmi szövegekben

Az előfordulások mintegy 10%-át kitevő „egyéb” kategória színes összképet mutat. E csoporton belül a *castra* legtöbbször metonimikus²³⁴ vagy metaforikus²³⁵ értelemben fordul elő. Jellemzően az egész hadsereg, a katonáskodás, illetve a háború metonímiájaként jelenik meg – gyakran idiomatikus kifejezések részeként. Metaforikus értelemben használatos „harcoló fel” vagy „párt”, „politikai csoport” stb. jelentésben is – ahogy a magyar „tábor” szónak is van ilyen értelmű használata. A két jelentéscsoportot nem lehet mindig egyértelműen elválasztani, ezért közösen vettem fel a táblázatba.

A második legtöbb előfordulást azon – jellemzően grammatikusoktól származó – idézetek teszik ki, melyek a statisztikai kimutatásokban már az eredeti szerző neve alatt szerepelnek. Bár jelentős részük mint grammatikai példa szerepel, ezeket a már kategorizált előfordulásokat külön csoportba helyeztem, hogy a duplikátumok ne hamisítsák meg a statisztikai kimutatásokat.

A harmadik legnagyobb az ókori grammatikusok munkáiban található előfordulások, illetve a nem grammatikai jellegű művekben található grammatikai-etimológiai magyarázatok csoportja – az „Idézet” csoport legtöbb eleme is ilyen kontextusban fordul elő, így ez a két kategória bizonyos fokig egységként is kezelhető. A grammatikai vagy etimológiai szempontból érdekes szöveghelyeket fentebb, a vonatkozó fejezetekben idéztem.²³⁶ A negyedik legnagyobb csoportot a településnevek képezik, melyekről alább részletesen táblázatot közlök.²³⁷

A „Tisztségnév” alatt két kivétellel a *praefectus castrorum* értendő. Tac. Hist. 3. 31. 2. ill. Luc. 7.70 a *primores castrorum* kifejezést használja, és feltehetőleg a tábor/hadsereg fő tisztjeit értik

²³³ EDCS-24800734 = [HD47232](#): *castellum et s(uum) praesidium*.

²³⁴ L. fentebb, 4.2.3, 31. o.

²³⁵ L. fentebb, 4.2.4, 32. o.

²³⁶ A *castra* etimológiáját (2.1, 11. o.) és morfológiai változásait (2.3, 13. o.) tárgyaló fejezetben.

²³⁷ L. 9.1.1, 102. o.

alatta.

Összesen hét esetben fordul elő valamilyen megtisztelő címben: Caligula császár – aki gyermekként sokat tartózkodott katonai táborokban, s innen kapta melléknevét is (Suet. Cal. 9.) – *filii castrorum* (Suet. Cal. 22.1), II. Claudius császárt pedig egy állítólagos parancslevélben – sok más egyéb mellett – a *castris, senatui et re<i> p. necessarium* (SHA Claud. 16.1) megtisztelő címmel is illették, még *tribunus* korában.²³⁸ A többi öt esetet a *mater castrorum*²³⁹ előfordulásai adják. Ezek mindegyike a Historia Augustában található: a Faustínára, Marcus Aurelius feleségére vonatkozó egyetlen szöveghelyen (SHA M. Aurel. 26.8) kívül a többi négy esetben a szakadár Gall Birodalom önjelölt uralkodójának, Victorinusnak Victoria vagy Vitruvia nevű édesanyjával kapcsolatban említi, hogy a *mater castrorum* címet használta (SHA Tyr. Trig. 5.2, 6.3, 25.1, 31.2). Az „Egyéb/bizonytalan” kategória néhány olyan előfordulást tartalmaz, melyben a *castra* pontos jelentésének meghatározása kétséges. Egy esetben töredékes/romlott szöveghelyről van szó, a többi esetében pedig nem lehet pontosan eldönteni, hogy civil településről vagy katonai táborról, esetleg „kettős funkciójú” helységről van-e szó (a szerkezetileg hasonló előfordulásokat a *castellum* esetében általában a civil település kategóriába soroltam, de az alacsony előfordulási szám és az igen erős „katonai tábor” alapjelentés miatt a *castra* esetében ezek a szöveghelyek a „bizonytalan” kategóriába kerültek).²⁴⁰

Két alkalommal igen sajátos kontextusban fordul elő: egyszer mint egy nagyobb erődítményrendszer része, a *castellum*hoz hasonló (ám attól valamiben mégis különböző) szerepben (Amm. 27. 12. 12), egy esetben pedig (B. Afr. 87. 3) kb. „koncentrációs tábor”²⁴¹ jelentésben áll.

²³⁸ Meg kell természetesen jegyeznünk, hogy a Historia Augusta híresen-hírhedten megbízhatatlan forrás, így e levelek hitelessége is minimum kétséges. Ugyanakkor a különféle, a mai – vagy akár kora császárkori – fülnek visszatetszőnek, vagy komikusnak ható díszítő jelzők elterjedtek voltak a kései antikvitásban (így pl. *invictissimus* – ’leglegyőzhetlenebb’, vö. SAASTAMOINEN 2010, 85-88).

²³⁹ L. fentebb, 4.2.5.1.2, 33. o.

²⁴⁰ E szöveghelyeket ld. a szemelvények között, 13.1.1, 163. o.

²⁴¹ Vö. a Loeb-fordítás (LCL 402, tansl. A. G. WAY (1955)) is így fordítja: concentration camp.

5.2.2 *Castrum*

Kontextus/jelentés	Előfordulások száma	Előfordulások aránya
Településnév (tulajdonnév)	30	73,17%
Grammatikai	5	12,20%
Településtípus	2	4,88%
Átvitt/képes értelemben	1	2,44%
Templom (pogány)	1	2,44%
Bizonytalan	1	2,44%
Idézet (eredeti előfordulás kategorizálva)	1	2,44%
Összesen:	41	

12. táblázat *A castrum szó előfordulásai irodalmi forrásokban*

A castrum elsősorban településnevekhez kötve fordul elő, ezek az előfordulások kétharmados többségben vannak.²⁴² A grammatikai példákban hasonló számban fordul elő, mint a *castellum*, ám arányosan ez az előfordulások nagyobb hányadát jelenti. Ezek jellemzően a *castrumot* és szócsaládjának egyes elemeit hozzák fel példaként egy-egy nyelvtani jelenségre.²⁴³ A *castrum* későantik jelentésfejlődése szempontjából a legfontosabb Servius (Serv. A. 6. 775.) megjegyzése: '*castrum*' *autem civitas est; nam castra numero plurali dicimus.*²⁴⁴ Egyéb kontextusban csak kivételes esetben áll: Két esetben inkább civil települést jelölhet,²⁴⁵ egy esetben pedig templomot²⁴⁶ jelent. Szintén egy esetben átvitt értelemben áll.²⁴⁷ Egy szöveghely esetében pedig nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy pontosan milyen (katonai vagy civil jellegű) települést/erődítményt jelöl.²⁴⁸

5.2.3 *Castellum*

Kontextus/jelentés	Előfordulások száma	Előfordulások aránya
Katonai objektum	208	49,17%
Településtípus	78	18,44%
Településnév (tulajdonnév)	45	10,64%
<i>Castellum aquae</i>	38	8,98%
Bizonytalan	18	4,26%
Nagyobb erődítményrendszer része	18	4,26%
Átvitt/képes értelemben	8	1,89%

²⁴² A *castrum*-helységneveket l. külön fejezetben, 9.1.2, 112. o.

²⁴³ Pl. a kicsinyítő képzős párok (*castrum-castellum*): GL 2, 111 (Priscianus), GL 3, 70 (Ars Bernensis). Főnév-melléknév pár (*castrum-castrensis*): GL 2, 133 (Priscianus).

²⁴⁴ L. fentebb, 4.3.1, 35. o.

²⁴⁵ Liv. 34. 21. 2. *praedones receptos totum suae potestatis id castrum fecisse*. Vö. az angol fordításban (<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.02.0164:book=34:chapter=21>): the robbers, once admitted to the town, had brought it completely under their own dominion. Festus p. 430: *Saturnii quoque dicebantur qui castrum in imo clivo Capitolino incolebant, ubi ara dicata ei deo ante bellum Troianum videtur, quia apud eam supplicant apertis capitibus*.

²⁴⁶ Serv. A. 3.531: *hoc autem templum Idomeneus condidisse dicitur, quod etiam castrum vocatur*.

²⁴⁷ Cic. Tusc. 2.23 (egy, feltehetőleg Accius elveszett Prometheus c. drámájából vett idézetben): *castrum Furiarum*.

²⁴⁸ Eutr. Brev. 9.2.3: *miles ei tumulum vicesimo miliario a Circesio, quod castrum nunc Romanorum est Euphratae inminens*

Grammatikai	6	1,42%
Idézet (eredeti előfordulás kategorizálva)	4	0,95%
Összesen:	423	

13. táblázat *A castellum szó előfordulásai irodalmi forrásokban*

A vizsgált források csoportjainak összesítéséből kitűnik, hogy leginkább két meghatározó jelentéscsoport dominál: a katonai és a civil település.

Az előfordulások kb. felében önálló katonai létesítményt, vagy erődített települést jelent. Mivel a szöveggörnyezetből gyakran nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy az adott *castellum* egy pusztán katonai funkcióval rendelkező erőd, vagy egy (akár ideiglenesen) erődített település, így mindkét esetet a „katonai létesítmény” kategóriába soroltam be. Jól elkülöníthető kategóriát képviselnek azonban azok az esetek, amikor nem önálló erődöt vagy települést, hanem egy nagyobb erődítmény valamely részét jelenti („bástya”, „örtorony”).²⁴⁹

A „település-csoportot” két kategóriára bontottam: az egyik azon előfordulásoké, ahol önmagában, egy településkategória megnevezéseként szerepel. A másik pedig azoké, hol konkrét településnévhez kapcsolódva – akár a név részeként, akár csak típusmegjelölésként – fordul elő.²⁵⁰ Harmadik helyre a *castellum aquae* került.²⁵¹ Ez a fogalom kifejezetten technikai szakkifejezésnek számított, így viszonylag ritka. Az előfordulások túlnyomó többségét mindössze két forrás: Vitruvius *De architectura* és Frontinus *De aquaeductu Urbis Romae* című szakmunkája adja. Más forrásokban csak elvétve fordul elő ez a jelentésváltozat.

Hat esetben valamilyen grammatikai vagy etimológiai magyarázatban szerepel a *castellum*. Ezek között találjuk Vegetius és Servius etimológiai magyarázatát,²⁵² Charisius szinonimagyűjteményét,²⁵³ valamint a részben már korábban is idézett szópárokat.²⁵⁴ Ide soroltam Vegetius *burgusszal* kapcsolatos magyarázatát is.²⁵⁵

6 Előfordulások feliratokon

A vizsgálat forrásanyaga az Epigraphische Datenbank Clauss-Salby (a továbbiakban EDCS, <http://www.manfredclauss.de>) adatbázisában szereplő feliratok. Ez az online adatbázis a jelenleg

²⁴⁹ L. 4.4.2, 45. o.

²⁵⁰ A vonatkozó szöveghelyek elemzését l. fentebb, a *castellum* településtípus tárgyalásánál (az irodalmi források vonatkozásában különösen a 4.4.1.2-4.4.1.7 (36-44. o.), ill. alább a *castellum* típusú/megnevezésű települések, illetve erődítmények listáját tartalmazó táblázatot (9.1.3, 117. oldaltól).

²⁵¹ L. 4.4.3, 45. o.

²⁵² Veg. 3.8.22: *Nam a castris diminutio uocabulo sunt nuncupata castella*. Serv. A. 6.775: *'castrum' autem civitas est; nam castra numero plurali dicimus, licet legerimus in Plauto castrum Poenorum: quod etiam diminutio ostendit; nam 'castellum' dicimus*. L. még fentebb 2.1, 11. o.

²⁵³ GL 1, 433: *munitionem. munimenta. oppida. castella. muri. arces*. L. fentebb, az *oppidummal* kapcsolatban: 4.4.1.4, 42. o.

²⁵⁴ Kicsinyítő képzős párok (*castrum-castellum*): GL 2, 111 (Priscianus), GL 3, 70 (Ars Bernensis). Főnév-melléknév párok (*castellum-castellanus*): GL 2, 78 (Priscianus).

²⁵⁵ Veg. 4.10.3: *castellum paruulum, quem burgum uocant*.

elérhető legteljesebb felirat-adatbázis.²⁵⁶ Az alábbi táblázatokban azokat a feliratokat vettem figyelembe, melyekben a *castra*, *castrum*, *castellum* szavak valamelyike előfordul. A töredékek kiegészítése és a rövidítések feloldása miatt ez nem minden esetben egyértelműen eldönthető. Ezekben az esetekben – már csak technikai okokból is – az EDCS-ben szereplő szövegváltozatot tekintettem mérvadónak. A forrásanyagban természetesen szerepelnek a vulgáris latinra jellemző morfológiai és helyesírási változatok is (*kastellum*, *castram* stb.),²⁵⁷ valamint a *Castrus*, *Castellus* személynevek is. A többi forráscsoporthoz hasonlóan nem szerepelnek viszont a *castra*, *castrum*, *castellum* szavakból képzett szavak (*castellanus*, *castrensis* stb.). Nem szerepelnek a statisztikai kimutatásokban az EDCS adatbázisában elvéve megtalálható 8. századi, vagy annál későbbi feliratok. Szintén nem szerepelnek a statisztikai kimutatásokban a hamis feliratok. A lelőhelyre vonatkozó adatokat szintén az EDCS adatbázisából vettem át. Igyekeztem kiszűrni továbbá azokat az eseteket, amikor ugyanaz a felirat több példányban is felkerült az adatbázisba.

Az EDCS adatbázisa nem tartalmazza sem a feliratok típusbesorolását, sem pedig datálásukat. Ezeket az információkat részint az Epigraphische Datenbank Heidelberg (a továbbiakban HD, <http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/home>) adatbázisból szereztem – amennyiben az adott felirat megtalálható a HD-ben, és ott szerepel ez az adat. Egyéb esetben a lehetőségek szerint a „hagyományos” szakirodalom alapján adtam, illetve állapítottam meg ezeket az adatokat. A feliratok jelentős része meglehetősen pontossággal (esetenként akár napra pontosan) datálható belső adatok, például császári titulátúrák, *consulok* vagy más említett tisztségviselők, katonatisztek²⁵⁸ alapján. Ha ez a lehetőség nem áll fenn, kisebb pontossággal külső jegyek, például az íráskép, vagy éppen grammatikai, morfológiai vagy helyesírási sajátosságok alapján is meghatározható a felirat hozzávetőleges keletkezési ideje. Ezekben az esetekben általában az EDCS, illetve a HD adatbázisban feltüntetett szakirodalmi forrásokra támaszkodtam.

Típusbesorolás során alapvetően NÉMETH – KOVÁCS 2011 (48-49. o.) típusbeosztását használtam: *tituli sacri* (vallási jellegű feliratok), *tituli honorarii* (megtisztelő jellegű feliratok), *tituli sepulchrales* (sírfeliratok), *tituli operum publicorum* (épület- ill. építési feliratok), *acta* (jogi-adminisztratív jellegű feliratok), *instrumenta domestica* (ún. kifeliratok). Az egyes feliratok típusbesorolásánál hasonló módszert követtem, mint a datálás esetében: ha rendelkezésre áll, akkor a HD változat típusbesorolását használtam („konvertálva” a fenti kategóriarendszerre). Egyéb esetben a hagyományos, „offline” szakirodalmat használtam, illetve belső adatok és

²⁵⁶ E sorok írása idején 493760 feliratot tartalmaz – ez, bár esetenként vannak többszörösen felvett feliratok, nagyságrendileg megegyezik a jelenleg ismert feliratok számával (kb. 500 ezer, NÉMETH – KOVÁCS 2011, 45.o).

²⁵⁷ L. 2.3, 13. o.

²⁵⁸ A császári titulátúrák tekintetében KIENAST 2004, a *consulok* tekintetében a *Fasti Consulares* (Chron. Min. I, 50-69), egyéb tisztségviselők esetében a PIR² és a PLRE.

NÉMETH – KOVÁCS 2011 útmutatásai alapján magam végeztem el.

6.1 A *castra*, *castrum* és *castellum* viszonylagos gyakorisága

Vizsgált szó	Előfordulások		Feliratok	
	Száma	Aránya	Száma	Aránya
<i>Castra</i>	1070	84,85%	801	83,09%
<i>Castellum</i>	165	13,08%	138	14,32%
<i>Castrum</i>	26	2,06%	25	2,59%
Összesen:	1261		964	

14. táblázat A *castra*, *castrum* és *castellum* relatív előfordulási gyakorisága feliratokon

Az előfordulási arányok hasonlóak az irodalmi forrásokban és a Bibliában megfigyelt arányokhoz, de a *castellum* aránya némileg magasabb. Alacsonyabb ugyanakkor a jogi szövegekben mért arányokhoz képest, ennek oka a forráscsoport sajátágaiban keresendők, és elsősorban a *castellum aquae* használatával függ össze.²⁵⁹

6.2 *Castra*

Kontextus	Előfordulások száma	Előfordulások aránya	Feliratok száma
<i>Mater castrorum</i>	498	46,54%	494
<i>Origo</i>	297	27,76%	51
Katonai tábor	122	11,40%	114
Tisztségnév	86	8,04%	86
Átvitt értelemben	31	2,90%	29
Település	12	1,12%	12
<i>Genius castrorum</i>	11	1,03%	11
Bizonytalan	11	1,03%	11
<i>Disciplina castrorum</i>	1	0,09%	1
Szentély	1	0,09%	1
Összesen:	1070		

15. táblázat A *castra* szó előfordulásai feliratokon

A legszembeütőbb jelenség, hogy a *castra* meglehetősen ritkán (mindösszesen az előfordulások 12, a jórészt szintén konkrét kötődő tisztségnévvel és *genius castelli* feliratokkal együtt összesen is 20%-ában) vonatkozik egy adott katonai táborra. Az esetek csaknem abszolút többségét (46%) a császári család nő tagjait megillető *mater castrorum* megtisztelő cím teszi ki. A második legtöbb előfordulást (27%) az *origo (ex) castris* előfordulásai adják. Ebben az esetben azonban – a forrásanyag jellegzetességei miatt – a feliratok száma jelentősen alacsonyabb az előfordulások számánál. A harmadik legnagyobb csoportot – igaz, jelentősen alacsonyabb aránnyal – azon előfordulások alkotják, ahol a *castra* egy konkrét katonai táborra vonatkozik. A

²⁵⁹ A jogi források tekintetében l. 7.1, 89. o.

negyedik csoportot (8%-os előfordulási aránnyal) a különféle tisztségnevek – jellemzően *praefectus castrorum* – alkotják, míg az ötödiket (3%) a *castra* átvitt értelmű vagy metonimikus használata adja (ahol jellemzően az egész hadsereget, illetve a katonai hivatást jelenti). Ezek részben hivatali terminus technicusnak tekinthetők, részben – jellemzően verses sírfeliratokon – ténylegesen költői képeknek. A *castrum* és *castellum* esetében domináns településnév kontextus csupán marginális szerepet játszik (1%). Hasonló arányt képviselnek a *genius castrorum* előfordulásai. Egy alkalommal – feltehetőleg – a *disciplina castrorum* kifejezéssel találkozunk, valamint egy alkalommal ’szentély’ vagy ’templom’ jelentésben áll.²⁶⁰

6.2.1 A *mater castrorum* feliratok

Megtisztelt személy	Feliratok száma	Feliratok aránya
Iulia Domna Augusta (195-217)	342	69,23%
Iulia Avita Mamaea (222-235)	72	14,57%
Otacilia Severa (244-249)	31	6,28%
Nem azonosítható	26	5,26%
Cornelia Salonina (254-268)	10	2,02%
Herennia Etruscilla (249-250)	4	0,81%
Magnia Urbica (283-285)	4	0,81%
Ulpia Severina (274-275)	2	0,40%
Iulia Maesa (218-224)	1	0,20%
Galeria Valeria Augusta (308-314)	1	0,20%
Iulia Aquilia Severa (220-221)	1	0,20%
Összesen:	494	

16. táblázat A *mater castrorum* feliratok statisztikája a bennük megtisztelt személyek szerint

A statisztikai adatokból egyértelműen kitűnik, hogy a *mater castrorum* megtisztelő cím feliratokon történő használata elsősorban a Severus-korban volt elterjedt. A feliratok több mint kétharmada esetében Iulia Domna (Augusta), Septimius Severus császár felesége, Geta és Caracalla édesanyja a megtisztelt személy. Második helyen Severus Alexander felesége, Iulia Avita Mamaea szerepel, 72 felirattal. A Severus-kori feliratok aránya így csaknem 85% a feliratok ezen csoportjában. A fennmaradó 15% jó része a harmadik századi válság idejére – korábbi szakirodalomban: a katonacsászárok kora – tehető. A negyedik század elején még találkozunk vele, ezután azonban eltűnik.²⁶¹

²⁶⁰ L. részletesebben alább, 6.2.7, 76. o.

²⁶¹ Utolsóként Galeria Valeria Augusta, Diocletianus császár lánya viseli (KIENAST 2004, 286; vö. u. o. *Indices*, 383. o.): nem csupán a feliratokról tűnik el a 4. század elején, hanem más forráscsoportokban sem jelenik többé meg (a 4. századi *Historia Augusta* ugyan említi, de csak Faustínával, Marcus Aurelius feleségével és Vitruvia/Victorával (Kr. u. 268-271) kapcsolatban).

Földrajzi régió	Feliratok száma	Feliratok aránya
Észak-Afrika (kiv. Egyiptom)	242	48,99%
Italia	85	17,21%
Közép- és Kelet-Európa	54	10,93%
Közel-Kelet	38	7,69%
Balkan	20	4,05%
Hispania	17	3,44%
Germania	13	2,63%
Britannia	12	2,43%
Gallia	9	1,82%
Egyiptom	3	0,61%
Földrajzi régió nem azonosítható	1	0,20%
Összesen:	494	

17. táblázat *A mater castrorum feliratok előfordulásai - földrajzi térségek szerint*

Provincia/Itáliai regio	Feliratok száma	Feliratok aránya
Africa proconsularis	118	23,89%
Numidia	98	19,84%
Roma	45	9,11%
Dacia	21	4,25%
Mauretania Caesariensis	20	4,05%
Latium et Campania / Regio I	19	3,85%
Asia	16	3,24%
Pannonia superior	14	2,83%
Britannia	12	2,43%
Hispania citerior	12	2,43%
Germania superior	11	2,23%
Moesia superior	10	2,02%
Pannonia inferior	10	2,02%
Etruria / Regio VII	8	1,62%
Moesia inferior	8	1,62%
Syria	8	1,62%
Arabia	6	1,21%
Mauretania Tingitana	6	1,21%
Dalmatia	5	1,01%
Thracia	5	1,01%
Gallia Narbonensis	4	0,81%
Mesopotamia	4	0,81%
Aegyptus	3	0,61%
Aquitania	3	0,61%
Baetica	3	0,61%
Galatia	3	0,61%
Sicilia	3	0,61%
Umbria / Regio VI	3	0,61%
Germania inferior	2	0,40%
Lusitania	2	0,40%

Samnium / <i>Regio IV</i>	2	0,40%
Venetia et Histria / <i>Regio X</i>	2	0,40%
Aemilia / <i>Regio VIII</i>	1	0,20%
Alpes Maritimae	1	0,20%
Apulia et Calabria / <i>Regio II</i>	1	0,20%
Belgica	1	0,20%
Cappadocia	1	0,20%
Lugudunensis	1	0,20%
Raetia	1	0,20%
Bizonytalan	1	0,20%
Összesen:	494	

18. táblázat *A mater castrorum feliratok előfordulásai - provinciák és itáliai régiók szerint*

A mater castrorum feliratok földrajzi eloszlása – jóllehet a birodalom teljes területén előfordulnak – igen látványos egyenlőtlenségeket mutat. Az észak-afrikai térségből került elő a feliratok mintegy 50%-a, azon belül is *Africa proconsularis* (csaknem 24%) és *Numidia* (csaknem 20%) teszi ki a feliratok jó részét. Ez az egyenlőtlenség ugyanazzal a körülménnyel magyarázható, mely az időbeli eloszlás egyenlőtlenségét is okozza: a feliratok túlnyomó többsége a Severus-korra datálható. Minthogy Septimius Severus az afrikai Leptis Magna szülőtte volt,²⁶² így különösen szívén viselte a térség sorsát – illetve a helyi lakosság is igyekezett a császár kedvében járni.²⁶³

Felirattípus	Feliratok száma	Feliratok aránya
Tituli honorarii	212	42,91%
Tituli sacri	159	32,19%
Tituli operum publicorum	87	17,61%
Bizonytalan	26	5,26%
Acta	10	2,02%
Összesen:	494	

19. táblázat *A mater castrorum feliratok felirattípusok szerint*

A felirattípus-szerinti megoszlás különösebb meglepetést nem tartogat. Mivel a *mater castrorum* kizárólag a császári titulátúra részeként fordul elő, ezért csak azok a feliratcsoportok képviseltetik magukat, ahol a titulátúra előfordulására számítani lehet: leginkább a megtisztelő jellegű, fogadalmi és építési feliratok esetében. Ezzel párhuzamosan hiányoznak azok a feliratcsoportok, ahol a császári titulátúra megjelenésére nem számíthatunk: a sírfeliratok és az *instrumenta domestica*.

²⁶² KIENAST 2004, 156.

²⁶³ Septimius Severus jelentős észak-afrikai építkezési tevékenysége egyértelműen kimutatható az építési feliratok statisztikai elemzésével: a teljes római korra vetítve a császár az építési feliratok 7%-ában szerepel építettként, és ennek túlnyomó többsége Septimius Severus nevéhez köthető (SAASTAMOINEN 2010, 51-56).

6.2.2 Az origo (ex) castris feliratok

Datálás	Feliratok száma	Feliratok aránya
Kr. u. 2. század	13	25,49%
Kr. u. 3. század	3	5,88%
Nem datálható/bizonytalan	35	68,63%
Összesen:	51	

20. táblázat Az origo castris feliratok - a feliratok datálása szerint

A pontosan – jellemzően császári titulátúra alapján – datálható feliratok többsége a Kr. u. 2. században keletkezett. A legkorábbi előfordulások Hadrianus császár idejére keltezhetőek (EDCS-44200207, illetve EDCS-12100022 (Kr. u. 131), amennyiben az erősen töredékes felirat kiegészítése és értelmezése helytálló). A legkésőbbi, pontosan datálható felirat Kr. u. 225-ből származik (EDCS-15200096). Mindez egybevághat a feltételezéssel, hogy a katonák házasodásának Kr. u. 197-es hivatalos engedélyezése és a Constitutio Antoniniana (Kr. u. 212) együttes hatására az *origo castris* okafogyottá vált és hamarosan el is tűnt.²⁶⁴ Feltehetőleg a többi, pontosan nem datálható felirat is erre az időszakra (2. század – 3. század eleje) keltezhető.

Felirattípus	Feliratok száma	Feliratok aránya
Acta	38	74,51%
Tituli sepulcrales	6	11,76%
Tituli honorarii	4	7,84%
Tituli sacri	3	5,88%
Összesen:	51	

21. táblázat Az origo castris feliratok - felirattípusok szerinti összesítő

A feliratok többsége a kontextus jellegéből adódóan elsősorban a hadsereghez köthető jogi-adminisztratív jellegű felirat (listák, katonai diplomák), ahol általában egyéb adatok mellett a katona *origóját* is feltüntették. Kisebbségben, de feltűnik sírfeliratokon – ahol az elhunyt, és/vagy a síremléket állíttató személy – *origóját* tüntetik fel. Megtisztelő jellegű és fogadalmi feliratokon pedig mint a felirat állító szerepelnek a katonák, *origo castris origo*-megjelöléssel.

Provincia/Itáliai regio	Feliratok száma	Feliratok aránya
Numidia	36	70,59%
Roma	4	7,84%
Moesia inferior	2	3,92%
Aegyptus	1	1,96%
Britannia	1	1,96%
Dacia	1	1,96%
Dalmatia	1	1,96%
Germania superior	1	1,96%
Mauretania Tingitana	1	1,96%

²⁶⁴ L. fentebb (4.2.5.3, 33. o.)

Moesia superior	1	1,96%
Pannonia superior	1	1,96%
Bizonytalan	1	1,96%
Összesen:	51	

22. táblázat Az origo castris feliratok - provinciák szerint

Az *origo castris* feliratok földrajzi eloszlása a legegyszerűsebb. Több mint kétharmaduk a numidiai Lambaesis legiótáborához köthető. Minthogy azonban a birodalom más területeiről is adatolt, így bizonyosan nem helyi jelenségről van szó. Az aránytalanságra szakirodalom már a legkorábbi időkben felfigyelt, de jelenleg kielégítő magyarázatot nem tudunk rá adni.²⁶⁵

6.2.3 A *castra* mint katonai tábor

A feliratos anyagban meglepően alacsony – mintegy 12% – azon feliratok aránya, ahol a *castra* elsődleges jelentésében áll, vagyis egy adott katonai tábort jelent. Az alábbi táblázat részletezi, hogy e jelentéscsoporton belül milyen táborokat, illetve tábortípusokat találunk a forrásanyagban:

Kontextus	Előfordulások száma	Előfordulások aránya	Feliratok száma	Feliratok aránya
Általános	47	38,52%	45	39,82%
Castra Nova equitum singularium	21	17,21%	16	14,16%
Castra Priora equitum singularium	20	16,39%	18	15,93%
Castra Praetoria	15	12,30%	15	13,27%
Castra Peregrina/Peregrinorum	10	8,20%	10	8,85%
Castra hiberna	4	3,28%	4	3,54%
Castra Ostiensia (sc. Vigilum)	2	1,64%	2	1,77%
Castra Misenatium	2	1,64%	2	1,77%
Castra Fontanorum	1	0,82%	1	0,88%
Összesen:	122		113	

23. táblázat A castra mint katonai tábor – táborok, ill. tábortípusok szerint

Bár a legnagyobb csoportot az „általános” (jellemzően valamely legióhoz vagy auxiliáris cohorsához tartozó) feliratok csoportja adja, az abszolút többséget a Róma városához köthető különleges egységekhez, illetve táboraikhoz²⁶⁶ (*Castra nova, castra priora: equites singulares; Castra Praetoria: praetoriani; Castra Peregrina: frumentarii; Castra Misenatium: classis Misenensis; Castra Ostiensia: vigiles*) köthető feliratok képviselik.

6.2.3.1 A *castra* mint „általános” katonai tábor

Ebben a fejezetben a *castra* azon előfordulásait vizsgálom, ahol az nem valamely, Róma városához köthető speciális egység (*cohortes praetoriani, equites singulares* stb.) táborára

²⁶⁵ L. fentebb a vonatkozó fejezetet, 4.2.5.3, 33. o.

²⁶⁶ Ezekről l. fentebb a vonatkozó fejezetet, 4.2.1.1, 28. o.

vonatkozik – vagyis a fenti táblázatokban az „Általános” sorban szereplő feliratok részletes statisztikáit közlöm itt. Az említett speciális eseteket a következő fejezetekben külön-külön tárgyalom.

Felirattípus	Feliratok száma	Feliratok aránya
Tituli operum publicorum	28	62,22%
Instrumenta domestica	9	20,00%
Tituli sepulcrales	2	4,44%
Tituli sacri	2	4,44%
Bizonytalan	2	4,44%
Acta	1	2,22%
Inscriptiones Christianae (excl. sepulchr.)	1	2,22%
Összesen:	45	

24. táblázat A castra mint „általános” katonai tábor - felirattípusok szerinti összesítő

A feliratok többsége építési felirat, melyek egy-egy tábor építését vagy felújítását dokumentálják. Az alábbi táblázatokban ezek statisztikai jellemzőit foglalom össze:

Földrajzi régió	Feliratok száma	Feliratok aránya
Észak-Afrika	17	60,71%
Közép- és Kelet-Európa	4	14,29%
Egyiptom	3	10,71%
Közel-Kelet	2	7,14%
Britannia	1	3,57%
Földrajzi régió nem azonosítható:	1	3,57%
Összesen:	28	

25. táblázat Castra építési feliratok - földrajzi régiók szerint

Provincia/Itáliai regio	Feliratok száma	Feliratok aránya
Africa proconsularis	5	17,86%
Numidia	5	17,86%
Arabia	4	14,29%
Aegyptus	3	10,71%
Mauretania Caesariensis	3	10,71%
Dacia	2	7,14%
Asia	1	3,57%
Barbaricum	1	3,57%
Britannia	1	3,57%
Noricum	1	3,57%
Pannonia superior	1	3,57%
Syria	1	3,57%
Összesen:	28	

26. táblázat Castra építési feliratok - földrajzi régiók szerint

A földrajzi eloszlás meglepő aránytalanságot mutat: a feliratok majdnem kétharmada az észak-afrikai régióból származik. Ez annak a fényében is szembetűnő, hogy a kimutatásba csak azok a

feliratok kerültek bele, amelyeken a *castra* szó előfordul – így semmiképp sem tekinthető a katonai táborok építési feliratait, illetve magukat a katonai táborokat összességében reprezentáló kimutatásnak.

Datálás	Feliratok száma	Feliratok aránya
Kr. e. 1/Kr. u. 1. század fordulója	1	3,57%
Kr. u. 1. század	1	3,57%
Kr. u. 2. század	3	10,71%
Kr. u. 3. század	13	46,43%
Kr. u. 3/4. század fordulója	2	7,14%
Kr. u. 4. század	4	14,29%
Nem datálható	3	10,71%
Bizonytalan	1	3,57%
Összesen:	28	

27. táblázat *Castra építési feliratok – datálás szerint*

Az időbeli eloszlás hasonlóképp aránytalanságokat mutat, ahol a második század második–harmadik század első fele kiemelkedő arányban képviselteti magát. Ez részben a feliratos emléktanyag általános időbeli eloszlását képezi le (l. fentebb). Különösen kiemelkedő arányban található a Severus-korra datálható feliratokat: a 2. századi feliratok esetében 2/4, a 3. századi feliratok esetében 8/13 arányban – vagyis az összesen 28 felirat mintegy harmada a Severus-korra datálható. Ez egyben magyarázatot szolgáltat a földrajzi eloszlás jellegzetességeire is, a Severus-kori feliratok többsége ugyanis Észak-Afrikában került elő.

Az *instrumenta domestica* feliratok időben, térben és jellegben igen változatos képet mutatnak:

EDCS/HD	Provincia	Datálás	Felirathordozó
30000126	Hispania cit. (Calagurris)	Kr. e. 74-72	katapultlövédék
13800157/18080	Regio I (Ostia)	Kr. u. 81-96	<i>fistula</i>
39700538	Britannia (Vindolanda)	Kr. u. 97-105	<i>tabula</i>
380616/51603	Britannia (Vindolanda)	Kr. u. 97-105	<i>tabula</i>
23101199	Regio I (Pompei)	Kr. u. 1. sz.	falfirka
3000671/50332	Germania Sup. (Vindonissa)	Kr. u. 1. sz.	<i>tabula</i>
31800105	Róma	?	<i>pondus</i>
9200006/4762	Moesia Inf. (Durostorum)	Kr. u. 2-3. sz.	<i>tessera</i>
9200005/4729	Moesia Inf. (Durostorum)	Kr. u. 2-3. sz.	<i>tegula</i>

28. táblázat *A castra mint katonai tábor kisleliratokon*

A legkorábbi (s egyben legkülönlegesebb) felirat egy katapultlövédéken²⁶⁷ maradt fenn (EDCS-30000126): *Castra Martia // Exerceto EEIV fuga(m) M(arco) Lep(i)do / formidine*. A felirat feltehetőleg az ellenségnek szánt csipkelődő üzenet. A megnevezett „feladási hely”, a Castra Martia feltehetőleg az azonos nevű *legio* táborára utal. A lövédék valószínűleg Calagurris első

²⁶⁷ HEP 13, 51.1

ostromának idejére datálható. Az EEIV-nek olvasott rövidítés feloldása mindeddig nem sikerült.²⁶⁸ A többi előfordulás szokványosabbnak mondható: egy, feltehetőleg a *vigiles* táborához köthető vízvezetékcső²⁶⁹ (*fistula*) felirata Domitianus császár korából (EDCS-13800157 = [HD18080](#)), egy pompeii falfirka (EDCS-23101199); három írotábla (egy a germániai Vindonissából: EDCS-3000671 = [HD50332](#); valamint kettő a 3. vindolandai periódusból: EDCS-39700538;²⁷⁰ EDCS-380616 = [HD51603](#)²⁷¹); egy súlymérték felirata (EDCS-31800105), valamint a legio IX Claudia egy-egy *tesserája* (EDCS-9200006 = [HD4762](#)) és *tegulája* (EDCS-9200005 = [HD4729](#)).

A jogi-adminisztratív feliratcsoporton belül csupán egyetlen alkalommal fordul elő a *castra* szó katonai tábor jelentésben (EDCS-46400820): ez Nagy Konstantin és Licinius rendelete a katonák és veteránok privilégiumairól (Kr. u. 311), mely a magyar szakirodalomban szőnyi törvénytábla néven ismert. Ennek záró rendelkezési között szerepel, hogy a törvény egy példányát minden táborban közszemlére kell bocsátani (*volumus [...] per singula qu(a)eque castra apud signa in ta/bula aerea consecrari*).²⁷²

6.2.3.1.1 *Castra hiberna*

A *castra hiberna* („téli tábor”) kifejezés mindössze négy alkalommal dokumentált a feliratos forrásanyagban, legkésőbbi pontosan keltezhető előfordulása Kr. u. 166-ra datálható. Ennél több – mintegy 10 – alkalommal találkozunk a főnevesült *hiberna*, *-orum (n)* alakkal, illetve három alkalommal annak kicsinyítő képzős alakjával (*hibernaculum*). Időbeli kiterjedésük némileg eltérő, a legkésőbbi feliratok Severus-koriak, de a többségük a Kr. 1. század – Kr. u. 2. század első fele közötti időszakra keltezhető. Az időbeli eloszlásból arra következtethetünk, hogy a *castra hiberna*, illetve *hiberna* kifejezések használata fokozatosan visszaszorult (legalábbis az állandó katonai táborok megnevezéseként). Ennek részben az lehetett az oka, hogy a birodalom a Kr. u. 2. század első felében elérte legnagyobb kiterjedését, és a határvonalak viszonylagos stabilitása hosszú időre kialakult. A katonai táborok egyre inkább kőbe épültek, és a szó szoros értelmében állandó táborokká váltak. Ezzel párhuzamosan a korábbi „téli tábor” megnevezés egyre inkább

²⁶⁸ AE 2003, 969.

²⁶⁹ CALDELLI – PETRACCIA – RICCI 2012, 293.

²⁷⁰ Vindolanda Nr. 300 (<http://vindolanda.csad.ox.ac.uk/TVII-300>). Az online adatbázisban az egyes feliratok oldalain nem szerepel a datálás, illetve az az információ, hogy melyik periódusra datálhatók. Ehhez a vindolandai írotáblák történetét összefoglaló oldalt kell megnyitni (<http://vindolanda.csad.ox.ac.uk/exhibition/history.shtml>), majd a jobb oldali menüben az egyes periódusokra vonatkozó menüpontokra kattintani (Period 1, Period 2 stb.). Ezek az oldalakon a periódus rövid leírásának végén található „Tablet database link: Browse the tablets found in Period 1.” linke kell kattintani, és itt a listát böngészve megállapítani, melyik felirat melyik periódusba tartozik.

²⁷¹ Vindolanda Nr. 156 (<http://vindolanda.csad.ox.ac.uk/TVII-156>).

²⁷² A vonatkozó, igen terjedelmes szakirodalom tekintetében I. az EDCS-ben felsorol (elsősorban epigráfiai) hivatkozások mellett I. a *The Roman Law Library* vonatkozó oldalán található bibliográfiai összefoglalót (http://droitromain.upmf-grenoble.fr/Constitutiones/Veteranum1_AE.htm).

anakronizmusává vált.²⁷³ A feliratok között erősen felülreprezentált a jogi-adminisztratív feliratok csoportja (a *castra hiberna* esetében 3/4, az önálló *hiberna* esetében 6/10 arányban). Bár az alacsony mintaszám miatt e statisztikából messzemenő következtetéseket nem lehet levonni, elképzelhető, hogy a jogi-adminisztratív nyelvezetben elterjedtebb volt a kifejezések használata, mint a katonai terminológiában. Hasonló okokból óvatossággal kell kezelni a földrajzi eloszlásra vonatkozó adatokat (a *castra hiberna* csak a keleti és afrikai birodalomrészből dokumentált, míg az önálló *hiberna* a nyugati birodalomrészből is).

EDCS/HD	Provincia	Felirattípus	Datálás	Csapattest
16600421= 25600715= 25600720 /23994	Africa Proconsularis	Tituli operum publicorum (mér földkő)	Kr. u. 14-15	leg. III Augusta
15900140/23280	Aegyptus	Acta	Kr. u. 127	coh. I Thracum
15000157/21792	Aegyptus	Acta	Kr. u. 142	leg. II Traiana
16201133	Syria	Acta	Kr. u. 166	classis praetoria Misena

29. táblázat A castra hiberna kifejezés előfordulásai feliratokon

EDCS/HD	Provincia	Felirattípus	Datálás	Csapattest
00900052	Róma	Acta (SC)	Kr. u. 19	(<i>exercitus</i>) ²⁷⁴
46400001= 46400006 /30785	Baetica	Acta (SC)	Kr. u. 20	(legionáriusok) ²⁷⁵
38900292/50324	Germania Superior	Acta	Kr. u. 90	leg. XI
10700461/15919	Germania Superior	Instrumenta domestica	Kr. u. 121-131	leg. XXII Primigenia Pia Fidelis
15900041/25435	Aegyptus	Acta	Kr. u. 132	coh. II Thebaeorum
15500007/21903	Aegyptus	Acta	Kr. u. 138	coh. ?
10900371/36731	Germania Superior	Tituli sacri	Kr. u. 189.	coh. I Germanorum
13800137= 59700184/18008	Mauretania Caesariensis	Tituli operum publicorum	Kr. u. 202	ala pia gemina Sebastena
19000363	Róma	Acta	Kr. u. 214	n. a. ²⁷⁶
18700549	Róma	?	?	?

30. táblázat A hiberna önálló főnévi előfordulásai feliratokon

²⁷³ A folyamatról lásd pl. LANDER 1984, 5-66.

²⁷⁴ *SC de honoribus Germanici discernendis* (A Germanicus érdemeit elismerő szenátusi határozat), l. http://droitromain.upmf-grenoble.fr/Senatus/Germanici_CIL.htm. Germanicus seregének téli táboráról van szó, itt tehát a szó szerinti értelmében használják.

²⁷⁵ *SC de Cnaeo Pisone patre* (A Cn. Calpurnius Pisót elítélő szenátusi határozat), l.: <http://droitromain.upmf-grenoble.fr/Senatus/piso.html>. Záró rendelkezései között szerepel, hogy a határozatot ki kell függeszteni a legiók téli táboraiban (*itemq(ue) hoc s(enatus) c(onsultum) in hibernis cuiusq(ue) legionis at signa figeretur*).

²⁷⁶ *Acta Fratrum Arvalium*, Kr. u. 214., l. <http://droitromain.upmf-grenoble.fr/Negotia/Arvalium.htm>.

EDCS/HD	Provincia	Felirattípus	Datálás	Csapattest
20000144	Itália	Acta	Kr. e. 72 v. 68 ²⁷⁷	n. a.
44300051/ 28138	Numidia	(egyedi) ²⁷⁸	Kr. u. 128	leg. III Augusta
03301012/ 23409	Mauretania Caesariensis	Tituli operum publicorum	Kr. u. 198- 199	coh. IIII Sygambrorum

31. táblázat A hibernaculum előfordulásai feliratokon

Ezen kívül ismerünk egy *praepositus hiberis* beosztású *centuriót* (EDCS-29100436) – a szokványosabb *praepositus castris*, illetve *praefectus castrorum* tisztségnév helyett.

6.2.3.2 A Castra Nova / Castra Priora equitum singluarium feliratai

Az *equites singulares* vizsgált feliratai két típusba sorolhatók: sírfeliratok és *tabulae honestae missionis* – vagyis a szolgálati idejét tisztséggel kiszolgáló katona „leszerelési dokumentumai”.

Felirattípus	Feliratok száma	Feliratok aránya
<i>Tituli sepulcrales</i>	17	94,44%
<i>Acta (honestae missio)</i>	1	5,56%
Összesen:	18	

32. táblázat A Castra Priora előfordulásai feliratokban - felirattípusok szerinti összesítő

Felirattípus	Feliratok száma	Feliratok aránya
<i>Tituli sepulcrales</i>	9	56,25%
<i>Acta (honestae missio)</i>	7	43,75%
Összesen:	16	

33. táblázat A Castra Nova előfordulásai feliratokban - felirattípusok szerinti összesítő

Egy Kr. u. 230-ra datálható katonai diploma töredékes szövegének kiegészítése bizonytalan,²⁷⁹ a táblázatok az EDCS szövegváltozatát veszik alapul. Belső adatok – jellemzően a császári titulátúra – alapján ez utóbbiak pontosan datálhatók:

EDCS/HD	Provincia	Mai ország	Datálás	Tábor
5300164/ 55451	Cilicia	Törökország	Kr. u. 197-202/217-218	Castra Priora
36600010/ 55723	Moesia Inf.	Bulgária	Kr. u. 205	Castra Priora
36600011/ 55723	Moesia Inf.	Bulgária	Kr. u. 207	Castra Nova
36300024	?	?	Kr. u. 207	Castra Nova
12200396/ 499	Pannonia Sup.	Magyarország	Kr. u. 223-235	Castra Nova
12300348	Italia	Olaszország	Kr. u. 230	Castra Nova
12200395/ 12728	Moesia Sup.	?	Kr. u. 230	Castra Nova
12100063	?	?	Kr. u. 236-237	Castra Nova
12300350/ 27990	Thracia	Bulgária	Kr. u. 237	Castra Nova

34. táblázat A Castra Nova/Castra priora előfordulásai pontosan datálható feliratokon

A pontosan datálható feliratok időbeli eloszlása meglehetősen egyenlőtlen: jórészt a Severus-

²⁷⁷ Lex Antonia de Termessibus, I. http://droitromain.upmf-grenoble.fr/Leges/antonia_CIL.html.

²⁷⁸ Hadrianus császár ún. lambaesisi beszédéről van szó, melyet a *legio III Augusta* előtt mondott 128. július 1-én.

²⁷⁹ EDCS-12200395 ([*castris prioribus Sever*]ianis) = [HD12728](#) ([*castris novis Sever*]ianis).

korban keletkeztek, kivéve két, Maximinus Thrax császár idejére (Kr. u. 235-238) keltezhető. Ez utóbbiakban a tábor nevében a Severiana jelzőt a Maximiana váltja fel (EDCS-12300350). A sírfeliratok esetében, bár hasonló pontossággal általában nem datálhatók, a *castra nova* és *castra priora* kifejezések önmagukban is keltező értékűek: Septimius Severus császár uralkodásának kezdete (Kr. u. 193) és az *equites singulares* Nagy Konstantin által történt hivatalos feloszlása (Kr. u. 312) közötti időszakra. Az egység felbomlása azonban már inkább a 3. század végén bekövetkezhetett, így inkább ezt tekinthetjük valós *terminus ante quem*nek.²⁸⁰

A földrajzi eloszlásban jelentős eltérés mutatkozik a sírfeliratok és a *honestae missiones* között. Míg ez utóbbiak változatos földrajzi eloszlást mutatnak (l. a fenti táblázatot), addig a sírfeliratok szinte kizárólag Rómából kerültek elő. A Castra Nova esetében 9-ből 8 esetben, ráadásul a maradék egy felirat – EDCS-8201496 – a Rómától nem túlságosan távolra eső apuliai Luceriából (ma: Lucera) került elő. A Castra Priora esetében 16-ból 15 esetben Rómából előkerült felirattal van dolgunk – a fennmaradó egy – EDCS-5300164 – Kilikiából került elő.

6.2.3.3 A Castra Praetoria feliratai

Felirattípus	Feliratok száma	Feliratok aránya
<i>Tituli sepulcrales</i>	8	53,33%
<i>Instrumenta domestica</i>	6	40,00%
<i>Tituli sacri</i>	1	6,67%
Összesen:	15	

35. táblázat A Castra Praetoria előfordulásai feliratokon - felirattípusok szerinti összesítő

Az *equites singulares* vizsgált felirataihoz hasonlóan itt is a sírfeliratok adják a többséget. Érdekes módon hiányoznak a *tabulae honestae missionis*, és a második nagyobb csoport itt a kisleiratok csoportja (ezen belül négy téglafelirat, kettő pedig vízvezeték – *fistula* – felirata). Egy az etrusiai Populoniumból előkerült sírfeliratot (EDCS-22100936) leszámítva az összes felirat Rómából került elő. A pontosan datálható feliratok a következők:

Felirat	Datálás	Felirattípus
EDCS-31700635	Kr. u. 161-180	<i>Instrumenta domestica</i>
EDCS-37801361	Kr. u. 217-218	<i>Instrumenta domestica</i>
EDCS-18900623	Kr. u. 249	<i>Tituli sacri</i>

36. táblázat A Castra Praetoria előfordulásai pontosan datálható feliratokon

A feliratok időbeli és térbeli eloszlása nem okoz meglepetést. A pontosan datálható feliratok mind abból a korszakból származnak, amelyikből a római kori feliratok legnagyobb része (Kr. u. 2. sz. második fele – Kr. u. 3. század első fele).

²⁸⁰ Az *equites singulares* feliratainak datálásához általános útmutatóként l. SPEIDEL 1965, 95-97; az egyes feliratok datálását l. SPEIDEL 1965, 98-104.

6.2.4 *Castra* tisztségnevekben

A *castra* szót tartalmazó tisztségnevek összesen 88 alkalommal, 88 feliraton fordulnak elő.

Kontextus	Feliratok száma	Feliratok aránya
praefectus castrorum	72	83,72%
princeps castrorum	6	6,98%
dispensator castrorum	2	2,33%
aedilis castrorum	2	2,33%
praepositus castris	1	1,16%
primiscrinus castrorum praetorianorum	1	1,16%
medicus castrorum	1	1,16%
ordinarius castrorum	1	1,16%
Összesen:	86	

37. táblázat *Castra*-tisztségnevek előfordulásai feliratokon – tisztségnevek szerint

A *castra*-tartalmú tisztségnevek mintegy 8%-át teszik ki a *castra* előfordulásainak. Ezek túlnyomó többségét (mintegy 84%-át) a *praefectus castrorum*, vagyis a táborparancsnok adja. A jogi forrásokban dokumentált *praepositus castrorum* megnevezés nem fordul elő a feliratos forrásanyagban (egy alkalommal viszont találkozunk a *praepositus castris* szerkezettel).

Az előfordulások mintegy 9%-a *frumentarius*okhoz, illetve a *Castra Peregrinához* köthető (*princeps castrorum*, *aedilis castrorum*). Két alkalommal találkozunk *dispensator castrorum*, egy-egy alkalommal a *medicus*, *ordinarius*, *primiscrinus castrorum* tisztségnevekkel.²⁸¹

Felirattípus	Feliratok száma	Feliratok aránya
Tituli honorarii	29	33,72%
Tituli sacri	19	22,09%
Tituli sepulcrales	13	15,12%
Bizonytalan	18	20,93%
Tituli operum publicorum	4	4,65%
Acta	3	3,49%
Összesen:	86	

38. táblázat *Castra*-tisztségnevek előfordulásai feliratokon – felirattípusok szerint

Mivel a tisztségnevek általában *cursus honorum* részeként fordulnak elő, ezért azok a felirattípusok vannak túlsúlyban, melyeknél ennek előfordulása jellemző. Ugyanezzel magyarázható az *Instrumenta domestica* típus teljes hiánya.

²⁸¹ A *castra*-tisztségnevekkel kapcsolatban l. fentebb a vonatkozó fejezetet, 4.2.2, 30. o.

Földrajzi régió	Feliratok száma	Feliratok aránya
Itália	34	39,53%
Közép- és Kelet-Európa	13	15,12%
Egyiptom	11	12,79%
Közel-Kelet	7	8,14%
Észak-Afrika	5	5,81%
Germánia	5	5,81%
Balkán	5	5,81%
Gallia	3	3,49%
Britannia	3	3,49%
Összesen:	86	

39. táblázat *A castra-tisztségnevek előfordulásai feliratokon - földrajzi régiók szerint*

Mivel a feliratok, illetve a vizsgált tisztségnév-előfordulások 84%-át a *praefectus castrorum* adja, ezért a fenti eloszlás nagyrészt a *praefectus castrorum* tisztségnév előfordulásainak eloszlását jeleníti meg. A *Castra Peregrinā*hoz köthető tisztségnevek (*princeps castrorum*, *aedilis castrorum*) kizárólag itáliai feliratokon fordulnak elő, ami részben magyarázza az itáliai feliratok kiemelkedő arányát. Összehasonlítva a *castra*, mint katonai tábor előfordulásával²⁸² megállapíthatjuk, hogy a *castra* és a *praefectus castrorum* előfordulásainak földrajzi eloszlása jelentős eltérést mutat.

Datálás	Feliratok száma	Feliratok aránya
Kr. e. 1. század	1	1,16%
Kr. u. 1. század	12	13,95%
Kr. u. 2. század	22	25,58%
Kr. u. 3. század	8	9,30%
Kr. u. 4. század	0	0,00%
Kr. u. 5. század	0	0,00%
Kr. u. 6. század	0	0,00%
Kr. u. 7. század	0	0,00%
Nem datálható/Bizonytalan	43	50,00%
Összesen:	86	

40. táblázat *A castra-tisztségnevek előfordulásai feliratokon - földrajzi régiók szerint*

A feliratcsoport feliratainak mintegy felét sikerült pontosan datálni. Ezek túlnyomó többsége a Kr. u. 1—Kr. u. 3. századra datálhatók, s a bizonytalan datálású feliratok jelentős része is nagy valószínűséggel erre az időintervallumra keltezhető. Bizonyossággal a 4. századra vagy későbbre keltezhető felirat nem található ebben a forráscsoportban. Ez esetleg arra utalhat, hogy a *praefectus castrorum* tisztségnév használata a későbbi századokban visszaszorult.

²⁸² L. 24. táblázat, 64. o.

6.2.5 A *castra* átvitt értelmű és metonimikus használata

A feliratos anyagban 29 feliraton, összesen 31 esetben azonosíthatjuk a *castra* valamilyen átvitt értelmű vagy metonimikus használatát. Ezen előfordulások többségét (verses) sírfeliratokon találjuk:

Felirattípus	Feliratok száma	Feliratok aránya
Tituli sepulcrales	17	58,62%
Acta	6	20,69%
Tituli sacri	2	6,90%
Tituli honorarii	2	6,90%
Instrumenta domestica	1	3,45%
Inscriptiones Christianae (excl. sepulchr.)	1	3,45%
Összesen:	29	

41. táblázat A *castra* átvitt értelmű előfordulásai feliratokon

Az alábbi táblázatban részletesen összefoglalom, mely kifejezésekben, milyen kontextusban fordul elő a *castra* átvitt, illetve metonimikus értelemben. Az EDCS/HD szám mögött zárójelben feltüntetem, ha nem sírfeliratról van szó. Külön csoportosítottam az ismétlődő és az egyetlen alkalommal előforduló kifejezéseket. Ez utóbbiak esetében nem feltétlenül egyedi költői szóhasználattal van dolgunk, csupán a rendelkezésre álló forrásanyag szeszélye miatt nem találkozunk az adott kifejezés több előfordulásával.

Kifejezés	Feliratok (EDCS/HD)	Datálás
Ismétlődően előforduló kifejezések		
<i>in castra ire</i>	24500515/ 55810 ; 24500534/ 55809 ; 25200774/ 56095 ; 54900620; 56500001 (katonai diplomák)	Kr. u. 2. sz.
<i>castra sequi/sectare</i>	5501403; 13801781; 40600002; 35500449	Kr. u. 3. sz.?
<i>seu te rura tenent urbes seu castra vel aequor</i> (ill. variációi)	15000151/ 19352 ; 9900421/ 17644 ; 57300097	Kr. u. 3. sz.
Egyetlen alkalommal előforduló kifejezések		
<i>ex castris reversus</i>	23100495 (<i>dona militaria</i>)	Kr. u. 41-54
<i>honore tribuni quem fortis / castris Caesaris emeruit</i>	5800264	Kr. u. 1. sz.
<i>castris redire</i>	10701057/ 3765 (fogadalmi felirat)	Kr. u. 1. sz. második fele
<i>castra gubernare</i>	14804392 ²⁸³	Kr. u. 156

²⁸³ Ti. Silvanus istenről van szó: *magne deum Silvane potens / sanctissime pastor qui nemus / idaeum Romanaque castra / gubernas*; bár kérdéses, hogy itt szigorú értelemben véve a táborokról vagy az egész hadseregről van-e szó (DORCEY 1992, 122 mindenesetre a szűkebb értelmezést használja: „directing Roman camps”), a szöveg költői

<i>sibi castris honorem atquireret ipse</i>	22900184	Kr. u. 2. sz.
<i>cum lauru(m) fe/r{e}t Romanis iam / [[rel]]evatis reclu/sus castris</i>	19400469	Kr. u. 307
<i>conversi fugiunt ducis in pia castra relinquunt</i>	35100208 (<i>Insc. Christ.</i>) ²⁸⁴	Kr. 4. sz. 2. fele
<i>m[3 impi]a cas[tr]a / h[3 t]yra[nno]</i>	24701333	Kr. u. 4. sz. 2. fele
<i>castra condere(?)</i>	27800663 ²⁸⁵	Kr. u. 4-5. sz.
<i>Jam tonat angelica resonans tuba caelitus ore / Et vocat ut scandant castra superna pios.</i>	35100488	Kr. u. 5. sz.
<i>viros seu in castris probatos seu optimos vatum</i>	18100531 (megtisztelő jellegű felirat)	Kr. u. 434
<i>Bisytes vim passa supernis indita castris</i>	5100893	Kr. u. 524
<i>castra deserere</i>	58200010 ²⁸⁶	?
<i>castris (honestam missione) missus</i>	10500792	?
<i>[c]astrorum decus ac virtutum nobile munus</i>	11900203/ 24505	?
<i>in castris interfectus</i>	12800311/ 15970	?
<i>[vo]tis iamque pater deos rogabat ut / [p]rimos pueri videret annos mox cas/[t]ris iuvenem daret legendum For/[t]una dum magna studet aemulare</i>	16100750	?

42. táblázat A castra átvitt értelmű használata feliratokon

Összesen három olyan kifejezéssel találkozunk, mely egynél többször fordul elő a forrásanyagban: Legtöbbször, mintegy 5 alkalommal az *in castra ire* (bevonulni katonának) kifejezéssel találkozunk. Ez kifejezetten a katonai-jogi terminológia része volt, ennek megfelelően az összes előfordulása katonai diplomák szövegében lelhető fel. Lényegében ugyanannak a jogi formulának kisebb részletekben eltérő megfogalmazásáról van szó: a leszerelt katonák azon gyermekei számára is biztosítják a római polgárjogot, akik a katonai szolgálat megkezdése előtt születtek.²⁸⁷ A második helyen, 4 előfordulással áll a *castra sequere/sectare* = „katonáskodni” kifejezés, mely kizárólag sírfeliratokon fordul elő, az elhunyt foglalkozásának megjelölésére. Ezek a kifejezések metonimikusnak tekinthetők, mivel a *castra* itt a katonaság, a katonai hivatás egészére vonatkozik.²⁸⁸ A harmadik, több alkalommal is előforduló kifejezés az összesen három (két pannóniai és egy palesztinai) feliraton dokumentált *seu te rura tenent urbes seu castra vel aequor*: mindhárom esetben ugyanannak a sírversnek kissé eltérő változatairól van szó.²⁸⁹ A verssor

jellege miatt én az „átvitt értelmű használat” kategóriába soroltam.

²⁸⁴ Ti. két, Diocletianus által kivégeztetett keresztény mártírról van szó.

²⁸⁵ A felirat szövege itt töredékes, olvasata bizonytalan. Egyes szövegkiadások (pl. CLE 296) a *c[on]d[er]e [cas]tra* kiegészítés helyett a *[toll]ere in [ast]ra* olvasatot/kiegészítést részesítik előnyben.

²⁸⁶ Ti. a halál kényszerítette az elhunyt katonát, hogy elhagyja táborát és kibontakozó katonai karrierjét: *sed quod castra mea studiaque florentia miles / desertor factus fatorum lege funesta.*

²⁸⁷ Pl. EDCS-25200774 = [HD56095](#) : *ut liber(i) dec[ur]ionum et] / [centu]r(ionum) quos praesid(i) prov(inciae) ex se item cali[gat]at(orum) ant[je]quam in castr(a) irent procr(eatos) probav(issent) / [cives Ro]mani essent.*

²⁸⁸ L. fentebb a vonatkozó fejezetet, 4.2.3, 31. o. ill. a jogi terminológiával kapcsolatban lentebb 7.2.2.3, 91. o.

²⁸⁹ ECK 2013: a vers eredetileg minden jel szerint pannóniai, és onnan került – pontosan nem rekonstruálható körülmények között – Palesztinába.

feltehetőleg a római társadalom négy hagyományos társadalmi, ill. foglalkozási csoportjára (*rura* – földművesek; *urbes* – városi polgárság; *castra* – katonák; *aeqor* – kereskedők) utalva a halál univerzális voltát hangsúlyozza.

A többi kifejezés csak egy-egy alkalommal dokumentálható a feliratos anyagban, bár esetenként irodalmi és jogi szövegekből ismert fordulatokról van szó. A legtöbb esetben a „hadsereg”, „katonaság” ill. „katonáskodás” szinonimájaként szerepel. Esetenként találkozunk az eredeti, hivatali értelmük helyet allegorikus jelentésben használt kifejezésekkel is: pl. a halál mint „dezertálás” (*castra deserere*). A keresztény feliratok esetében előfordul a *Castra Superna* mint Isten országa – ebben a jelentésben később a középkori keresztény költészet is használja a kifejezést.²⁹⁰

6.2.6 *Castra* a település- és erődítménynevekben

A *castra* elemet tartalmazó település-, ill. erődnev meglepően ritka a feliratos forrásanyagban – mindössze 12 előfordulást, illetve feliratot számlálhatunk.²⁹¹ Az esetek többségében tényleges katonai táborokról, erődökről van szó. Az elnevezés esetenként a táborhoz közeli jelentős város nevéből képzett (*Castra Salsoviensia* – *Salsovia*, *Castra Viminacensia* – *Viminacium*, *Castra Vindonissensia* – *Vindonissa*). Ennek megfelelően nem találkozunk a kifejezetten civil településekre jellemző, önkormányzatiságra (*res publica*, *decreto decurionum*), vagy magasabb státusra (*colonia*, *municipium*) vonatkozó adatokkal, ellentétben a *castrum* és *castellum* esetével. Az alábbiakban az ebbe a csoportba tartozó feliratokra vonatkozó statisztikai adatokat közlöm.

Felirattípus	Feliratok száma	Feliratok aránya
<i>Instrumenta domestica</i>	5	41,67%
<i>Tituli sepulcrales</i>	3	25,00%
<i>Tituli operum publicorum</i>	3	25,00%
<i>Acta</i>	1	8,33%
Összesen:	12	

43. táblázat *A castra* elemet tartalmazó településnevek előfordulásai feliratokon - felirattípusok szerint

A típus szerinti megoszlás egyetlen érdemi eltérése a szokásostól, hogy az *instrumenta domestica* képezi a legnagyobb csoportot – ebben az esetben ezek mind bélyeges téglák, melyek a katonai táborok egyik jellegzetes leletcsoportját alkotják. A második két legnagyobb csoportot a sírfeliratok és a *tituli operum publicorum*, 3-3 felirattal (vö. alább, a *castrum* és *castellum*

²⁹⁰ Pl. AHMA 3, 19-20 (10. sz.).

²⁹¹ A településekre, ill. erődökre vonatkozó adatokat külön fejezetben (9.1.1, 102. o. s. köv.) foglalom össze. A feliratokon dokumentált *castra* nevek a következők: *Castra Batavum* (#16), *Castra Caecilia* (#18), *Castra Flaviensia* (#28), *Castra Margensia/Margum* (#40), *Castra Martis* (#41), *Castra Pestiensia* (#47), *Castra Pincensia/Pinciana* (#48), *Castra Praetorii Mobeni* (#51), *Castra Salsoviensia* (#56), *Castra Severiana* (#58), *Castra Viminacensia* (#64), *Castra Vindonissensia* (#66).

település/erődnevek esetében a sírfeliratok képezik a legnagyobb csoportot). Az utóbbi csoportba két erőd építési felirata,²⁹² valamint egy *itinerarium* tartozik.²⁹³ Az egyetlen, rendkívül töredékes jogi természetű felirat a feltehetőleg a Vindonissában állomásozó *legio XI Claudia* katonáihoz köthető.²⁹⁴

Datálás	Feliratok száma	Feliratok aránya
Kr. e. 1. század	0	0,00%
Kr. u. 1. század	2	16,67%
Kr. u. 2. század	0	0,00%
Kr. u. 3. század	2	16,67%
Kr. u. 4. század	1	8,33%
Kr. u. 5. század	0	0,00%
Kr. u. 6. század	1	8,33%
Kr. u. 7. század	0	0,00%
Bizonytalan/Nem datálható	6	50,00%
Összesen:	12	

44. táblázat *A castra elemet tartalmazó településnevek előfordulásai feliratokon - datálás szerint*
Az időbeli eloszlás adataiból messzemenő következtetéseket – az alacsony mintaszám miatt – nem lehet levonni, de annyi világosan látszik, hogy a császárkorban végig találkozunk a *castra* elemmel földrajzi nevekben.

Provincia/Itáliai regio	Feliratok száma	Feliratok aránya
Moesia superior	4	33,33%
Moesia inferior	2	16,67%
Arabia	1	8,33%
Dalmatia	1	8,33%
Germania superior	1	8,33%
Hispania citerior	1	8,33%
Mauretania Caesariensis	1	8,33%
Pannonia inferior	1	8,33%
Összesen:	12	

45. táblázat *A castra elemet tartalmazó településnevek előfordulásai feliratokon - provincia szerint*
Az alacsony mintaszám a földrajzi eloszlás értékelésekor is óvatosságra int bennünket. Ugyanakkor szembevetendő, hogy a földrajzi nevek esetében nem tapasztalható olyan Észak- Afrika-központúság, mint egyes más jelentéscsoportok (így a *mater castrorum*²⁹⁵, az *origo castris*²⁹⁶ és

²⁹² Mobéné erődjének (*Castra Praetorii Mobeni*) építési felirata Kr. u. 293-305-ből (EDCS-17100009 = CIL 3, 14149), valamint egy meg nem nevezett *castrum* építési felirata Kr. u. 508-ból, melyen a *Castra Severiana procuratorát* említik.

²⁹³ EDCS-07100194 = HD27598 = HEp Nr. 14525 (Kr. u. 68-90).

²⁹⁴ EDCS-38900293, Kr. u. 94 (AE 1996, 1125a: a datáláson kívül a teljes szöveg elveszett, így tartalma nem rekonstruálható).

²⁹⁵ L. 17. táblázat, 59. o.

²⁹⁶ L. 22. táblázat, 62. o.

a *castra* mint „általános” katonai tábor²⁹⁷) esetében tapasztalhattuk.

6.2.7 *A genius castrorum* feliratok

A *genius castrorum*²⁹⁸ feliratok száma összesen 11, minden esetben szakrális (jellemzően fogadalmi) feliratokról van szó, így felirattípus-statisztikát nem közlök.

Provincia/Itáliai <i>regio</i>	Feliratok száma	Feliratok aránya
Roma	3	27,27%
Numidia	2	18,18%
Germania inferior	1	9,09%
Germania superior	1	9,09%
Hispania citerior	1	9,09%
Mauretania Tingitana	1	9,09%
Moesia superior	1	9,09%
Pannonia superior	1	9,09%
Összesen:	11	

46. táblázat *A genius castrorum* feliratok - provinciák szerint

A *genius castrorum* feliratok földrajzi eloszlása viszonylag egyenletes, bár a keleti (ázsiai) birodalomrészről nincs adatolva. Mivel a mintaszám igen alacsony, ezért messzemenő következtetéseket levonni belőle nem lehet.

Datálás	Feliratok száma	Feliratok aránya
Kr. e. 1. század	0	0,00%
Kr. u. 1. század	0	0,00%
Kr. u. 2. század	1	9,09%
Kr. u. 3. század	5	45,45%
Kr. u. 4. század	0	0,00%
Kr. u. 5. század	0	0,00%
Kr. u. 6. század	0	0,00%
Kr. u. 7. század	0	0,00%
Bizonytalan/Nem datálható	5	45,45%
Összesen:	11	

47. táblázat *A genius castrorum* feliratok - datálás szerint

A datálható feliratok többsége a Kr. u. 2-3. századból származik, a 4. századi vagy későbbi felirattal nem találkozunk. Ennek feltehetőleg az az oka, hogy a pogány vallásossághoz köthető feliratok a kereszténység terjedésével fokozatosan visszaszorultak.

6.2.8 *A castra* egyéb előfordulásai feliratokon

A fentebb összefoglalt nagyobb jelentéscsoportokon kívül a *castra* mindösszesen 13 alkalommal

²⁹⁷ L. 25. táblázat, 64. o.

²⁹⁸ L. 4.2.5.2, 33. o.

fordul elő feliratokon. Ebből 11 esetben a felirat töredékessége miatt nem lehet pontosan azonosítani a kontextust/jelentést. Egy, feltehetőleg a Kr. u. 4. századra keltezhető, Mars isten tiszteletére állított verses fogadalmi feliraton „szentély” jelentésben áll, ráadásul a vulgáris hatást mutató *singularis femininum* alakban: *omnis quae fecit castra nitere sua* (EDCS-25300087).²⁹⁹ Szintén egy alkalommal találkozunk a *disciplina castrorum* (tábori/katonai fegyelem) kifejezéssel egy a Kr. u. 2. század végére – 3. század elejére datálható feliraton (EDCS-16201775 = [HD26229](#)).

6.3 *Castrum*

Kontextus/jelentésváltozat	Előfordulások száma	Előfordulások aránya	Feliratok száma
Településnév	10	38,46%	9
Személynév (<i>Castrus</i>)	4	15,38%	4
Katonai objektum	4	15,38%	4
Bizonytalan	4	15,38%	4
<i>Castrum praetori(an)um</i>	3	11,54%	3
Templom (keresztény)	1	3,85%	1
Összesen:	26		

48. táblázat *A castrum szó előfordulásai feliratokon*

A többi forráscsoporthoz hasonlóan a *castrum* leggyakrabban településnevekhez kapcsolódva fordul elő – bár a feliratokon sokkal kisebb a túlsúlya, mint az irodalmi forrásokban. A *Castrus cognomen* tartalmazó feliratok közül kettő sírfelirat (EDCS-11501532, EDCS-26200786) kettő pedig kifelirat (EDCS-53701382, EDCS-52600057) – ezzel más forráscsoportokban nem találkozunk. Három alkalommal a *castra praetoria* „szabálytalan”, egyes számú alakjával találkozunk: A *castrum praetori(an)um* három előfordulása közül kettő bélyeges téglá (EDCS-37801296, EDCS-37801297) – ezek esetében az egyes számú alak egyértelműek kiolvasható. A harmadik előfordulás egy sírfelirat (EDCS-18700202), ahol a *castr(o) praet(oriano)* szerkesztői rövidítés-feloldással találkozunk. Katonai tábor/erőd jelentésben ezen kívül négy alkalommal fordul elő – ezek mindegyike a kései antikvitásra datálható építési felirat.³⁰⁰ Egy Kr. u. 556-ra datálható keresztény sírfeliraton (EDCS-5100572) pedig „templom” értelemben áll. További négy felirat esetében a jelentés nem határozható meg bizonyossággal.

²⁹⁹ CLE 1616 kommentárja a sorhoz: pentameter *omnis* (deos scilicet) *quae fecit castra nitere sua* (aediculas nitidas habere), meminere Afros etiam castram dixisse. (Megjegyzendő persze, hogy a *castra* nőnemű alakjai nem csak Afrikában voltak használatosak, l. fentebb a vonatkozó fejezetet: 2.3, 13. o.). Vö. még PISTELLATO 2014, 137-138.

³⁰⁰ L. alább, 6.3.3, 79. o.

Felirattípus	Feliratok száma	Feliratok aránya
<i>Tituli sepulcrales</i>	10	40,00%
<i>Tituli operum publicorum</i>	7	28,00%
<i>Instrumenta domestica</i>	5	20,00%
<i>Tituli honorarii</i>	2	8,00%
Nem meghatározható	1	4,00%
Összesen:	25	

49. táblázat *A castrum szót tartalmazó feliratok típus szerint*

A felirattípusok megoszlását tekintve különösebb meglepetéssel nem találkozunk. Mivel az előfordulások többségét földrajzi, illetve személynevek adják, azon felirattípusok vannak többségben, ahol ezek előfordulása nagyobb valószínűséggel várható. Az egyetlen típus, mellyel nem találkozunk, a jogi-adminisztratív feliratok csoportja.

6.3.1 *Castrum* település- és erődítménynevek

A vizsgált feliratos anyagban összesen hét „*castrum*” település vagy erődítménynevét dokumentálhatók.³⁰¹ Ezek főbb, a feliratokból megállapítható jellemzőit az alábbi táblázat foglalja össze.

Település	RP	DD	Kat.	Fal	<i>Colonia</i>	<i>Municipium</i>
<i>Castrum Divitensium</i>	✗	✗	✓	✗	✗	✗
<i>Castrum Moeniensium</i>	✗	✓	✗	✗	✗	✓
<i>Castrum Novum</i>	✗	✓	✗	✗	✓	✗
<i>Castrum Novum (Etruria)</i>	✗	✓	✗	✗	✓	✗

50. táblázat *Castrum* megjelölésű települések és erődök főbb jellemzői a feliratok tanúsága szerint (RP = res publica, DD = decreto decurionum, Kat. = katonai kontextus)

A táblázatban nem sorolt további három, nevesített település (*Castrum*, *Castrum Plana*, *Castrum Truentinum*) egyik körülmény sem dokumentálható. A *Castrum Divitensium* kifejezetten azt erődöt/tábort jelentette, melyet az eredetileg Mainzban állomásozó *legio XXII Primigenia* épített *Divitia* (ma Deutz, Köln egyik városrésze) mellett Nagy Konstantin idejében.³⁰² *Castrum Moeniensium* esetében *municipium*,³⁰³ az etrusiai *Castrum Novum* esetében *colonia*³⁰⁴ rang adatolt. Egy további feliraton is említ egy *colonia* rangú, *Castrum Novum* nevű települést, de

³⁰¹ A *castrum* település- ill. erődnevekre vonatkozó adatokat külön fejezetben (9.1.2) foglalom össze. A feliratokon dokumentált *castrum* nevek a következők: *Castrum* (#4), *Castrum Divitensium* (#7), *Castrum Moeniensium* (#15), *Castrum Novum (Picenum)* (#18), *Castrum Novum (Etruria)* (#19), *Castrum Plana* (#20), *Castrum Truentinum* (#24).

³⁰² EDCS-01200343, [RID24 250](#), valamint az ott idézett szakirodalom: a felirat feltehetőleg a Kr. u. 310-re vagy későbbre datálható, s mivel csak kéziratos formában maradt fenn, hitelessége kérdéses, de jellemzően nem tekintik hamisítványnak.

³⁰³ EDCS-05800429.

³⁰⁴ EDCS-22600394.

ebben az esetben nem lehet pontosan eldönteni, hogy az etruriai vagy a picenumi Castrum Novumról van-e szó.³⁰⁵

6.3.2 A *Castrus cognomen*

Csak ebben a forráscsoportban található meg a *Castrus cognomen*, mely tekinthető a *castrum* hímnemű alakjának is (l. *Castellus cognomen* esetét alább). A *Castrus cognomen* nem dokumentált a mértékadó onomasztikai gyűjteményekben.³⁰⁶

EDCS	Provincia	Mai ország	Datálás	Felirattípus
11501532	Regio I	Olaszország	?	sírfelirat
26200786	M. Caes.	Algéria	?	sírfelirat
53701382	Lugdunensis	Franciaország	?	kisfelirat
52600057	Lugdunensis	Franciaország	?	kisfelirat

51. táblázat A *Castrus cognomen* előfordulásai feliratokon

6.3.3 A *castrum*, mint katonai létesítmény

„Katonai létesítmény”, „erőd” jelentésben négyszer fordul elő, mind a négy alkalommal építési feliraton, mindegyik a kései antikvitásból, ill. a korai bizánci korból:

EDCS/HD	Provincia	Mai ország	Datálás
7801012/	Britannia	Nagy-Britannia	Kr. u. 370-5. sz. eleje
25402339	Africa proc.	Tunézia	Kr. u. 6. sz.
25601625/ 49266	Mauretania Caes.	Algéria	Kr. u. 508
23100187	Numidia	Algéria	Kr. u. 578-582(?) ³⁰⁷

52. táblázat A *castrum* előfordulásai építési feliratokon

Az adatokból kitűnik, hogy mindegyik felirat a kései antikvitásból származik (5-6. század, egy esetben esetleg 4. sz. végi datálás is elképzelhető). Az építés, illetve az építmény jellegére csak a britanniai felirat utal (*turr[e]/m castrum fecit / a so(lo)*). Ebből kitűnik, hogy új építésről van szó (*a solo*), és mivel „egy lapon” említik egy toronnyal (*turris*), feltehetőleg azzal összemérhető, kisebb méretű építmény lehetett. Az EDCS egyetlen feliratot sem tartalmaz, ahol *castra* vagy *castellum* és a *turris* hasonló viszonyban állna. A *turris* jellemző társai a *murus* (fal) és a *porta* (kapu), vagyis egy nagyobb erődítmény főbb építészeti elemei. A feliratok továbbá nem tartalmaznak utalást konkrét katonai egységekre: egy esetben a császár (Iustinianus, EDCS 25402339), a többi esetben pedig helyi tisztségviselők és/vagy magasabb rangú katonai vezetők szerepelnek építtetőként.

³⁰⁵ EDCS-17301069.

³⁰⁶ SCHULZE 1904, SOLIN – SALOMIES 1994, OPEL, PRLE.

³⁰⁷ ILCV 28: nagyobb valószínűséggel II Tiberius Constantinus (578-582) kisebb valószínűséggel IV Constantinus Pogonatus (668-685) idejére datálható.

6.3.4 *Castrum praetori(an)um*

A három alkalommal előforduló *castrum praetorium*, a szabályos *castra praetoria* vulgáris latin változata. A kifejezés csak egy alkalommal szerepel teljesen kiírva (EDCS-37801296), egy alkalommal töredékesen – feltehetőleg ugyanonnan előkerült bélyeges téglán – maradt fenn (EDCS-37801297). Egy esetben a *castr. praet.* rövidítés feloldásaként szerepel mint *castr(o) praet(oriano)*, egy praetorianus katona sírfeliratán. Ebben az esetben a rövidítés feloldása vitatható, hiszen a klasszikus latinnak megfelelő *castris praetori(an)is* alak is feloldható lenne.³⁰⁸ Ugyanebben a „sorozatban” (EDCS-37801364) szerepel a nőnemű egyes számú alak (*castrae praetoriae*), ez azonban a „castra” statisztikáiban szerepel.

6.4 *Castellum*

Kontextus	Előfordulások száma	Előfordulások aránya	Feliratok száma
Településnév	108	65,45%	103
<i>Castellum aquae</i>	27	16,36%	9
Település	9	5,45%	5
Katonai objektum	8	4,85%	8
<i>Genius castelli</i>	3 (4)	1,82 (2,42)%	3(4)
<i>Személynév</i>	3	1,82%	3
<i>Seniores castelli</i>	2 (3)	1,21 (1,82)%	2(3)
<i>Magister castelli</i>	2 (7)	1,21 (4,24)%	2(7)
<i>Átvitt/képes értelemben</i>	1	0,61%	1
<i>Castellum figlinarum</i>	1	0,61%	1
<i>Praefectus castelli</i>	1	0,61%	1
Összesen:	165		

53. táblázat A *castellum* szó előfordulásai feliratokon (zárójelben a kettős kontextusú előfordulásokkal együtt vett érték)

A feliratokon a *castellum* elsősorban település- illetve erődnevekhez kapcsolódva fordul elő – az esetek csaknem kétharmadában ilyen formában szerepel. A nevesített *castellumok* a többi forráscsoporttal összehasonlítva magas aránya a forráscsoport jellegével magyarázható: szinte minden felirattípus esetében számíthatunk település- vagy személynevek előfordulására. A nem településnevekhez köthető előfordulások valamivel kevesebb, mint felét (az összes előfordulás mintegy 16%-át) a *castellum aquae* teszi ki. 11 alkalommal településnévhez nem kapcsolódó típusnév, de a Lex Rubriában³⁰⁹ található 5 előfordulás kivételével ezek is egy adott *castellumot* jelölnek, nem általánosan egy településtípust. *Mutatis mutandis* ugyanezt mondhatjuk el arról a nyolc előfordulásról, ahol nem nevesített erődítményt jelöl. A fennmaradó előfordulások szintén

³⁰⁸ Vö. EDCS 18200007: *castror(um) pr(aetorianorum)* – itt nyilvánvalóan csak a többes számú alak jöhet szóba.

³⁰⁹ L. alább, 6.4.3, 87. o. illetve a jogi források között: 7.2.3.2, 92. o., valamint a *castellum* településtípusról az általános összefoglalót: 4.4.1, 36. o.

a *castellum* településtípushoz kötődnek: kapcsolódó tisztségnevekkel összesen 10 (*magister castelli*: 6, *seniores castelli*: 3, *praefectus castelli*: 1), a *genius castelli* tiszteletére állított fogadalmi felirat négy alkalommal fordul elő. A tisztségnevek és a *genius castelli* esetében előfordul, hogy egy településnévhez kapcsolódnak – ezeket az előfordulásokat elsődlegesen a „Településnév” kontextus alá soroltam be, a táblázatban a zárójelbe tett értékek tartalmazzák ezeket az előfordulásokat is. A *Castellus cognomennel*³¹⁰ három alkalommal találkozunk. A *castellum*hoz két tisztségnév köthető: Egy (esetleg kettő) alkalommal dokumentált a *praefectus castelli* tisztségnév. Egy esetben dokumentált a katonai téglaműhely (*castellum figlinarium*) megnevezése.

Felirattípus	Feliratok száma	Feliratok aránya
<i>Tituli sepulcrales</i>	41	29,71%
<i>Tituli sacri</i>	37	26,81%
<i>Tituli operum publicorum</i>	31	22,46%
<i>Tituli honorarii</i>	11	7,97%
<i>Acta</i>	8	5,80%
Bizonytalan	6	4,35%
<i>Instrumenta domestica</i>	4	2,90%
Összesen:	138	

54. táblázat A *castellum* szót tartalmazó feliratok típus szerint

A típus szerinti megoszlás jelentősen összefügg a kontextus szerinti megoszlással: a *castellum*, mint (név nélkül említett) katonai erőd, illetve mint *castellum aquae* jellemzően építési feliratokon fordul elő. Településnevek az összes felirattípuson előfordulnak.

6.4.1 Település- ill. erőd névhez kapcsolódó *castellum*

A feliratokon összesen 76 *castellum* erőd-, illetve településnév dokumentálható.³¹¹ A néven túl 20

³¹⁰ Vö. SOLIN – SALOMIES 1994, 310.

³¹¹ A *castellum* település- ill. erődnevekre vonatkozó adatokat külön fejezetben (9.1.3) foglalom össze. A feliratokon dokumentált *castellum* nevek a következők: Castellum (Hispania) (#4), Castellum (Beligica v. Germania Inferior) (#7), Castellum Abritanorum = Castellum Abrittum (#10), Castellum Acripia (#11), Castellum Agubrigense (#12), Castellum Aiobrigiacum (#14), Castellum Ansi (#17), Castellum Arguce (#19), Castellum Arsacitanum (#20), Castellum Aurelianense Antoninianense (#23), Castellum Aviliobris (#24), Castellum Bagaiensium (#27), Castellum Baridustarum (#28), Castellum Belsinonense (#30), Castellum Berense (#32), Castellum Berisamum (#33), Castellum Biracsaccarenium (#34), Castellum Blaniobrense (#35), Castellum Brizanense (#38), Castellum C... (#40), Castellum Callaecum (#41), Castellum Carporum (#45), Castellum Cellense (#47), Castellum Celtianis/Celtianum (#48), Castellum Ciseli (#50), Castellum Citusum(?) (#51), Castellum Dardanum (#52), Castellum Dianense (#53), Castellum Dimmidi (#54), Castellum Durbede(icum?) (#56), Castellum Elefantum (#58), Castellum Eritaecum (#61), Castellum Fussala (#64), Castellum Gauzon (#65), Castellum Gurolense (#67), Castellum Ielvibri (#70), Castellum Ingenanorum (#71), Castellum Intercatia (#73), Castellum Ircavium (#74), Castellum Louciocelo (#77), Castellum Lubri (#78), Castellum M(...) (#80), Castellum Maniatium (#82), Castellum Mastarense (#83), Castellum Mattiacorum (#84), Castellum Meidunium (#85), Castellum Olca (#89), Castellum Phuensium (#93), Castellum Sablonetum (#99), Castellum Salthua (#100), Castellum Semacorum (#102), Castellum Severianum (#103), Castellum Sigitanum (#104), Castellum Subzuaritanum (#107), Castellum Sufetanum (#108), Castellum Sutunurca (#109), Castellum Tamudense (#112), Castellum Thib... (#115), Castellum Thigensium (#116), Castellum

esetében találunk további, a település vagy az erőd tulajdonságaival kapcsolatban:

Település	RP	DD	Hadsereg	Fal
<i>Castellum Arsalitanum</i>	✗	✓	✗	✗
<i>Castellum Biracsaccarensum</i>	✓	✗	✗	✗
<i>Castellum Cellense</i>	✗	✗	✗	✓
<i>Castellum Celtianis</i>	✓	✓	✗	✗
<i>Castellum Dianense</i>	✗	✗	✗	✓
<i>Castellum Dimmidi</i>	✗	✗	✓	✗
<i>Castellum Elefantum</i>	✗	✓	✗	✗
<i>Castellum Mastarense</i>	✓	✓	✗	✗
<i>Castellum Severianum</i>	✗	✗	✓	✗
<i>Castellum Phuensium</i>	✓	✗	✗	✗
<i>Castellum Sablonetum</i>	✗	✗	✓	✓
<i>Castellum Sigitanum</i>	✗	✓	✗	✗
<i>Castellum Subzuaritanum</i>	✓	✗	✗	✗
<i>Castellum Tamudense</i>	✗	✗	✓	✗
<i>Castellum Thib...</i>	✗	✗	✗	✓
<i>Castellum Tidditanorum</i>	✓	✓	✗	✗
<i>Castellum Ucubi</i>	✗	✓	✗	✗
<i>Castellum Varnazanense</i>	✗	✗	✗	✓
<i>Castellum Victoriae</i>	✗	✗	✗	✓
<i>Castellum Zugal</i>	✓	✗	✗	✗
Összesen:	7	7	4	6

55. táblázat *Castellum* megjelölésű települések és erődök főbb jellemzői a feliratok tanúsága szerint (RP = res publica, DD = decreto decurionum)

Önkormányzatiságra, illetve az *ordo decurionum* meglétére utaló kifejezések (*res publica*, *decreto decurionum*) összesen 7-7 név estében találkozunk, így ezek mindenképpen civil települések voltak. Három olyan település fordul elő, ahol mindkettő (RP, DD) dokumentált. Önmagában a DD nem feltétlenül bizonyítja, hogy a településen önálló *ordo decurionum* működött, hiszen utalhat azon város testületi döntésére is, mely alá a falut beosztották.³¹²

Fal megléte hat esetben dokumentálható. Ebből öt esetben a fal építését vagy javítását megőrkítő építési feliratról van szó, egy esetben pedig határkőről, ahol említést tesznek a fal létéről.³¹³ A hadsereg (*pedites singulares*, *legio III Italica*) részvétele falépítésben egy esetben dokumentált.³¹⁴

Tidditanorum (#117), Castellum Tingitanum (#118), Castellum Tulei (#121), Castellum Tureobriga (#122), Castellum Turrense (#123), Castellum Ucubi (#124), Castellum Vacoeci (#126), Castellum Varnazanense (#127), Castellum Vartaniense (#128), Castellum Veluniate (#129), Castellum Venaesini (#130), Castellum Vixillum (#131), Castellum Zugal (#133), Hedum castellum Daesitiatum (#137), Kastellum Strava (#140), Kastellum Victoriae (#141).

³¹² Amint ez pl. *Castellum Sigitanum* (9.1.3, #104) esetében feltételezhető.

³¹³ *Castellum Victoriae* (9.1.3, #141: EDCS-24400857 = [HD16506](#)).

³¹⁴ *Castellum Sablonetum* (9.1.3, #99: EDCS-8500495 = [HD231](#)).

A falépítés jellemzően nem a település saját elhatározásából történt, hanem „felsőbb utasításra”.³¹⁵ Ez utalhat arra, hogy ezek a települések nem rendelkeztek a megfelelő jogosultsággal és/vagy anyagi lehetőségekkel, hogy önállóan végezzenek ilyen jellegű munkákat. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy magasabb rangú települések esetén is gyakran központi forrásból történt a falépítés,³¹⁶ ez tehát nem feltétlenül a *castellum* jellegzetessége.

Katonai egység jelenlétét négy névvel kapcsolatban említik a feliratok: az egyik a fentebb említett *Sablonetum*, a másik három esetében pedig katonai erődítményről van szó.³¹⁷

Colonia vagy *municipium* rang egyik település esetében sem fordul elő, így ezeket az adatokat nem vettem föl a táblázatba.

6.4.1.1 A *castellum* település- és erődneveket tartalmazó feliratok típus szerinti megoszlása

Felirattípus	Feliratok száma	Feliratok aránya
<i>Tituli sepulcrales</i>	34	33,01%
<i>Tituli sacri</i>	30	29,13%
<i>Tituli operum publicorum</i>	17	16,50%
<i>Tituli honorarii</i>	8	7,77%
<i>Acta</i>	6	5,83%
Bizonytalan	5	4,85%
<i>Instrumenta domestica</i>	3	2,91%
Összesen:	103	

56. táblázat *Castellum*-településnevek feliratokon – felirattípus szerint

A településneveket tartalmazó feliratok felirattípus szerinti megoszlása nem tér el jelentősen az összes feliratos *castellum*-előfordulás felirattípus szerinti megoszlásától. A legnagyobb csoportot a sírfeliratok képezik: ezeken jellemzően az elhunyt származási helyét tüntetik fel. A forráscsoport jellegzetességeiből adódóan ezeken a feliratokon kevéssé számíthatunk a település jellemzőire (rendelkezett-e fallal, önkormányzatisággal stb.) vonatkozó adatokra.

A szakrális feliratok csoportja jellemzően magánszemélyek, települések vagy katonai egységek fogadalmi feliratait tartalmazza. A települések által kollektíven jegyzett feliratok utalhatnak a település önállósági szintjére, amennyiben a *res publica*, és/vagy valamelyik vezető tisztségviselő van feltüntetve a felirat állítójaként.³¹⁸ A katonai egységek által jegyzett feliratok

³¹⁵ Az ötből csupán egy esetben feltételezhető, hogy a munkát a település lakói maguk végezték: *Castellum Cellense* (9.1.3, #47) esetében (EDCS-24900566: *murus constitu/tus a solo a colonis eius cas/telli Cellensis*). A többi esetben vagy helytartói (*Castellum Sablonetum* (9.1.3, #99): EDCS-8500495 = [HD231](#); *Castellum Thib...* (9.1.3, #115): EDCS-26200719 = [HD33376](#); *Castellum Vanarzanense* (9.1.3, #127): EDCS-16700234 = [HD31011](#)), vagy császári (*Castellum Dianense* (9.1.3, #53): EDCS-24900490) építkezéséről van szó.

³¹⁶ Így épülhet császári adományként fal és/vagy egyéb erődítményeket pl. *colonia* (EDCS-09201619, EDCS-06100313 = [HD15342](#)) esetében is.

³¹⁷ *Castellum Dimmidi* (9.1.3, #54), *Castellum Severianum* (9.1.3, #103), *Castellum Tamudense* (9.1.3, #112).

³¹⁸ Az itt tárgyalt forrásanyagban *Castellum Phuensium* (9.1.3, #93) esetében: EDCS-23701387, EDCS-23701388 (*res publica Phuensium*, illetve *magister kastelli Phuensium*).

értelemszerűen az adott egység, illetve erőd/tábor jelenlétére utalnak.³¹⁹

A *tituli operum publicorum* csoport többségét (a 17-ből 11-et) az építési feliratok teszik ki, melyek katonai erődök és civil települések építési munkálatait örökítik meg (l. alább, 57. táblázat). Ezekon kívül három mérföldkö³²⁰ és két határkö³²¹ tartozik ebbe a csoportba.

Felirat	Település/erőd	Datálás	Az építés tárgya
EDCS-54900235 = HD18013	Hedum castellum Daesitiatum (#137)	Kr. u. 19-20	út
EDCS-59700183 = HD21855	C. Dimmidi (#54)	Kr. u. 198	katonai erőd
EDCS-15200104 = HD22860	C. Dimmidi (#54)	Kr. u. 198	katonai erőd
EDCS-8500495 = HD231	Castellum Sablonetum (#99)	Kr. u. 182	fal
EDCS-24800734 = HD47232	Castellum Severianum (#103)	Kr. u. 201	fürdő
EDCS-24400446	C. Aurelianense Antoninianense (#23)	Kr. u. 213	oltár
EDCS-23700207	Castellum Mastarense (#83)	Kr. u. 228	fürdő
EDCS-24900490	Castellum Dianense (#53)	Kr. u. 234	fal
EDCS-26200719 = HD33376	Castellum Thib... (#115)	Kr. u. 238-244	fal
EDCS-16700234 = HD31011	Castellum Varnazanense (#127)	Kr. u. 240-244	fal
EDCS-24900566	Castellum Cellense (#47)	Kr. u. 243	fal
EDCS-16700003 = EDCS-24501003 = HD64248	Castellum Biracsaccarensum (#34)	Kr. u. 374	?

57. táblázat Castellum nevű települések/erődök építési feliratai

Az építési feliratok többsége – Castellum Dimmidi két példányban fennmaradt építési feliratát, illetve Castellum Severianum fürdőjének építési feliratát leszámítva – civil *castellum* típusú településekhez kötődik. Az építkezések túlnyomó többsége császári vagy helytartói hatáskörben elrendelt és finanszírozott munkálat volt, mindössze két esetben dokumentálható, hogy a helyi lakosság vagy magisztrátusok aktív ill. kezdeményező/finanszírozó részvétele.³²² A fal megléte mindenképpen elkülöníti a *castellumot* a falusias települések többi típusától (*pagus*, *vicus*), l. fentebb.³²³ Castellum Mastarense esetében a fürdő léte azt sugallja, hogy nem kifejezetten falusias

³¹⁹ Az itt tárgyalt forrásanyagban *Castellum Tamudense* (EDCS-05000871: *ala III Asturum*), illetve *Castellum Dimmidi* (EDCS-15100046 = [HD21021](#), EDCS-15000064 = [HD21837](#): *vexillatio legionis III Augustae*) esetében.

³²⁰ Castellum (Tingitanum?) (#118): EDCS-28200023 = [HD8832](#); Castellum (Beligica v. Germania Inferior) (#7): EDCS-12400417 = [HD40729](#); Castellum Thigensium (#116): EDCS-24300230.

³²¹ Castellum Victoriae (#141): EDCS-24400857 = [HD16506](#). Castellum Gurolense (#67) / Castellum Medianum (#85): EDCS-16500004 = [HD23402](#).

³²² Így Castellum Cellense korábban már említett falépítési feliratában (EDCS-24900566: *a colonis eius cas/telli Cellensis*), illetve Castellum Biracsaccarensum esetében (EDCS-16700003 = EDCS-24501003 = [HD64248](#): *cur(ator) r(ei) p(ublicae) castelli Biracsaccarensum sum[ptu ---] / ex [consensu] civium*).

³²³ L. 6.4.1, 81. o.

településről lehet szó. Castellum Severianum (#103) esetében a fürdőépítés a hadsereghez kötődik.

6.4.1.2 A *castellum* település- és erődneveket tartalmazó feliratok időbeli és térbeli megoszlása

Datálás	Feliratok száma	Feliratok aránya
Kr. e. 1. század	0	0,00%
Kr. u. 1. század	8	7,77%
Kr. u. 2. század	12	11,65%
Kr. u. 3. század	28	27,18%
Kr. u. 4. század	1	0,97%
Kr. u. 5. század	1	0,97%
Kr. u. 6. század	0	0,00%
Kr. u. 7. század	0	0,00%
Bizonytalan/Nem datálható	53	51,46%
Összesen:	103	

58. táblázat *Castellum*-településnevek feliratokon – datálás szerint

A feliratok többsége nem datálható pontosan. Ez részben magyarázható a sírfeliratok magas részarányával, ezek ugyanis a legritkább esetben tartalmaznak pontos datálásra lehetőséget adó információkat. A pontosan datálható feliratok eloszlásából kitűnik, hogy ezek többsége a Kr. u. 2-3. századra esik, ami nem tér el a római kori feliratok összességének hasonló mutatóitól.

Földrajzi régió	Feliratok száma	Feliratok aránya
Észak-Afrika	43	41,75%
Hispania	26	25,24%
Közép- és Kelet-Európa	13	12,62%
Germánia	7	6,80%
Itália	4	3,88%
Balkán	3	2,91%
Egyiptom	2	1,94%
Közel-Kelet	2	1,94%
Britannia	1	0,97%
Gallia	1	0,97%
Földrajzi régió nem azonosítható:	1	0,97%
Összesen:	103	

59. táblázat *Castellum*-településnevek feliratokon - földrajzi régió szerint

Provincia/Itáliai <i>regio</i>	Feliratok száma	Feliratok aránya
Numidia	26	25,24%
Hispania citerior	17	16,50%
Mauretania Caesariensis	11	10,68%
Dacia	10	9,71%
Germania superior	6	5,83%
Africa proconsularis	5	4,85%
Lusitania	5	4,85%

Baetica	4	3,88%
Venetia et Histria / Regio X	3	2,91%
Aegyptus	2	1,94%
Arabia	2	1,94%
Dalmatia	2	1,94%
Aquitania	1	0,97%
Belgica Germania inferior	1	0,97%
Britannia	1	0,97%
Germania inferior	1	0,97%
Mauretania Tingitana	1	0,97%
Moesia inferior	1	0,97%
Pannonia inferior	1	0,97%
Raetia	1	0,97%
Roma	1	0,97%
Thracia	1	0,97%
Összesen:	103	

60. táblázat Castellum-településnevek feliratokon – provinciák szerint

A *castellum*-településnevek többsége Észak-Afrikából és Hispániából dokumentált – erre a nagyarányú egyenlőtlenségre jelenleg nem tudok kielégítő magyarázatot szolgáltatni. Ezen belül is kiemelkedik *Numidia* és *Hispania citerior*, ahonnan az előfordulások mintegy 25, illetve 16%-a származik. Ez az aránytalanság nem csupán a feliratos forráscsoporton belül figyelhető meg, hanem a *castellum*-településnevek összességén is.³²⁴

6.4.2 A *castellum* mint *castellum aquae*

Második helyen a *castellum aquae* szerepel, 27 előfordulással – de csak 9 felirattal. Minden esetben vízvezetékekhez köthető itáliai feliratokról van szó.

EDCS/HD	Város	Datálás	Felirattípus
7600011/ 4140	Róma	Kr. u. 6.	építési felirat
24700084	Amiternum	Kr. u. 1. sz. első fele	építési felirat
9200249/ 4987	Lucus Feroniae	Kr. u. 1. sz. – 2. sz. közepe	<i>castellum aquae</i> lista
19900204	Róma	Kr. u. 365	építési felirat
20402506	Parma	?	építési felirat
1600297/ 33221	Aquileia	?	építési felirat
17300710	Róma	?	építési felirat
17202057	Róma	?	építési felirat?

61. táblázat Castellum mint *castellum aquae* feliratokon

Bár a *castellum* szó *castellum aquae* jelentésben csak itáliai feliratokon dokumentált, a *castellum aquae* mint építménytípus a birodalom más területein is megtalálható, és régészetileg feltárt. A pontosan datálható építési feliratok Kr. u. 6 és Kr. u. 365 közé esnek, vagyis a vízvezetékek és a

³²⁴ Vö. alább, 82. táblázat, 139. o.

hozzájuk tartozó *castellum*ok karbantartása, illetve a *castellum* szó ebben a jelentésben folyamatosan dokumentálható.

6.4.3 A *castellum* mint név nélküli település vagy településtípus

5 feliraton a *castellum* mint településtípus jelenik meg:

EDCS/HD	Provincia	Mai ország	Datálás	Felirattípus
20000228	Italia R. VIII	Olaszország	Kr. e. 49-42	Lex Rubria de G. C.
20800057	Italia R. I	Olaszország	Kr. e. 1. sz. 2. fele	dedikációs felirat
34600052/ 20951	Africa p.	Tunézia	Kr. e. 27-Kr. u. 14	jogi jellegű
17202057	Róma	Olaszország	?	sírfelirat
5401059	Italia R. IX	Olaszország	?	fogadalmi

62. táblázat A *castellum* mint név nélkül említett település, illetve településtípus

Három esetben adott *castellum* jellegű településre vonatkozik – a település nevének említése nélkül. EDCS-20800057 esetében *castellum* típusú települések egy nagyobb csoportját jelenti.³²⁵ Ez viszonylag szokatlan, hiszen az esetek többségben a település nevét is feltüntetik a feliratokon. Az egyetlen felirat, ahol a *castellum* kifejezetten egy településtípust jelent, a *Lex Rubria de Gallia Cisaplina* (alább a jogi források között is szerepel). Sajnos ez sem definiálja a *castellum* jelentését, csupán más településtípusokkal fordul elő egy felsorolásban. E felsorolásban elfoglalt helye megerősíti, hogy a *castellum* a *vicushoz* hasonlóan kisebb, települést, „falut” jelenthet.³²⁶

6.4.4 A *castellum* mint név nélküli katonai létesítmény

8 alkalommal jelent valamiféle katonai létesítményt, ezek közül 6 építési felirat. További kettő közül az egyik egy sírfelirat, mely az elhunyt katona teteteit örökíti meg (ezek között szerepel egy ellenséges *castellum* elfoglalása).³²⁷ A másik felirat pedig egy vindolandai feljegyzés, melyben a *castellum* feltehetőleg a vindolandai auxiliáris erődre vonatkozik.³²⁸ Az alábbi táblázatban az építési feliratokat foglalom össze:

³²⁵ Ebből megtudhatjuk, Titus Sextius összes 82 *castellum* esetében töltötte be a *praefectus iure dicundo vectigalibus quinquennialibus* tisztséget, vö. 4.4.4, 48. o.

³²⁶ L. a *castellum* településtípusról részletesen a vonatkozó fejezetet: 4.4.1, 36-44. o.

³²⁷ EDCS-01000191 = [HD19292](#) (Kr. u. 58-60): *castellum Trjacheotarum expugnatum delevit*. Nagyon hasonló kontextusban szerepel a *castellum* egy a statisztikai kimutatásban nem szereplő, kérdéses hitelességű – elvileg Kr. u. 6-ra keltezhető – feliraton is (EDCS-08000281; CIL 5, *136 a hamis feliratok közé sorolja, vö. AE 2006, 1579): *in Libano monte / castellum eorum [sc. Ituraeorum] cepi*.

³²⁸ EDCS- 39400058 = [Vindolanda 178](#), vö. BOWMAN 1994, 121.

EDCS/HD	Provincia	Mai ország	Datálás	Megnevezett csapattest
8400549/ 1991	Mesopot.	Törökország	Kr. u. 197	vex. leg. III Scythicae
7400679/ 9536	Asia	Törökország	Kr. u. 198-209	vex. leg. XI Claudiae, I Italicae ³²⁹
57500038	Arabia	Jordánia	Kr. u. 211-213	coh. VI Hispanorum, I Thracum, V Afrorum, III Thracum
9401223/ 20878	Arabia	Jordánia	Kr. u. 333	nincs
24100112	Africa p.	Tunézia	Kr. u. 355-361	nincs
28400798	Syria	Törökország	Kr. u. 359	nincs

63. táblázat A castellum szó használata katonai erődök építési feliratain

Az építési feliratok mindegyike a keleti birodalomrészből származik. Kettő egy *legio vexillatió*ját, egy pedig *auxiliaris cohors*okat jelöl meg építőként. Három esetben pedig csapattest jelölése nélkül, csak az illetékes katonai parancsnokot vagy tisztviselőt említi. Ez azt mutatja, hogy a *castellum* mint katonai erőd fogalma nem kötődött szervesen az auxiliáris csapatokhoz – ellentétben a modern régészeti terminológiával, ahol a *castellum* alapvetően auxiliáris erődöt jelent. Jelzésértékű ugyanakkor, hogy a legionárius csapatokhoz köthető feliratok esetében nem az egész *legio*, hanem csupán egy abból leválasztott *vexillatio* kerül említésre. Ez utalhat arra, hogy itt egy kisebb méretű létesítményről van szó. Ebben az esetben tehát az etimológiai leszármazás (a *castra* kicsinyítő képzős alakja) és a szemantikai érték (kisebb csapattest tábora/erődje) kéz a kézben jár. A kései antikvitásból származó feliratok esetében minden esetben elmarad a konkrét csapattest említése.

7 Előfordulások normatív jogi szövegekben

Az alábbi táblázatok a római jog lehetőség szerint összes ránk maradt forrásanyaga alapján készültek.³³⁰ A jogi forrásanyag bizonyos mértékű átfedést mutathat más vizsgált forráscsoportokkal (feliratok, irodalmi források). Ebben a fejezetben csak a normatív joganyagot dolgozom fel, az adatbázisban szereplő egyéb jogi természetű dokumentumokat (pl. katonai diplomák, szerződések) nem. Ezek jellemzően feliratokon, illetve papiruszokon fennmaradt szöveghelyeket az adott forráscsoporttal foglalkozó fejezetben elemzem.

A forráscsoport sajátágaiból kifolyólag egyes jelentések, illetve kontextusok erősen felül- illetve alulreprezentáltak, mások pedig csupán ebben a forráscsoportban fordulnak elő.

³²⁹ A felirat értelmezéshez az EDCS/HD hivatkozásain túl l. különösen SPEIDEL 2009, 205-206.

³³⁰ A statisztikai összefoglalóban az alábbi internetes gyűjteményben elérhető források szerepelnek: LASSARD, Y. – KOPEV, A.: *The Roman Law Library*. Université Pierre-Mendès-France. Université de Grenoble. (<http://droitromain.upmf-grenoble.fr/>).

7.1 A *castra*, *castrum* és *castellum* viszonylagos gyakorisága

Vizsgált szó	Előfordulások száma	Előfordulások aránya
Castra	70	75,27%
Castellum	18	19,35%
Castrum	5	5,38%
Összesen:	93	

64. táblázat A *castra*, *castrum* és *castellum* relatív előfordulási gyakorisága jogi szövegekben

Az egymáshoz viszonyított előfordulási gyakoriságot tekintve az irodalmi forrásokhoz hasonló, ám attól mégis észrevehetően eltérő arányok alakultak ki. A *castra* alakjai itt is fölényesen vezetnek (78%-os „részesedéssel”). A *castellum* azonban jelentősen magasabb arányt képvisel (*castellum* 8% v. 19%): ez annak köszönhető, hogy a jogi szövegekben sokkal gyakoribbak a speciális szakkifejezések (jelen esetben a *castellum aquae*), mint egy irodalmi alkotásban.

7.2 Kontextusok és jelentésváltozatok gyakorisága

7.2.1 *Castrum*

A *castrum* szó igen kevés alkalommal, mindössze ötször fordul elő a vizsgált forráscsoportban. Ebből két esetben településnévhez kapcsolódva (CTh. 7.4.30: *Moenoenum castrum*; Nov. 31.1.3: *Citharizon castrum*), ami a többi forráscsoport esetében is jellemző. Két esetben (CTh. 8.7.11 = CJ. 12.59.1) a *praepositura castrum* tisztségnév részeként, mely a klasszikus latin *praefectus* (illetve *praefectura*) *castrorum* helyét veszi át a kései antikvitásban. Az ötödik előfordulás (Dig. 27.1.17.7) bizonyos szempontból egyedinek tekinthető: e helyütt a *castrum* szó mintha szemantikai értelemben is a *castra* egyes számú alakja lenne.³³¹

7.2.2 *Castra*

A szöveghelyek vizsgálata alapján megállapítható, hogy a *castra* kizárólag katonai kontextusban fordul elő. Az előfordulások csaknem felében jelent – alapjelentésének megfelelően – katonai tábornot. Mintegy 20%-ot tesznek ki azok a kifejezések, ahol metonimikus az egész hadsereget, illetve magát a katonai szolgálatot jelenti: ezek jelentős részét rögzült kifejezések teszik ki, mint pl. „katonai szolgálatra alkalmas”. Hasonló arányt képviselnek azok az előfordulások, amelyekben a *peculium castrense* – „tábori vagyon” – körülírásában/meghatározásában szerepel. Itt lényegében szintúgy a katonai szolgálat egészét jelenti, az előfordulások nagy száma miatt – ami egyben a téma jelentőségét is mutatja – azonban külön szerepel a statisztikában. Négy esetben tisztségnév részeként, egy esetben pedig településnevekhez kapcsolódva fordul elő.

³³¹ Dig. 27.1.17.7: *Inquilini castrorum a tutelis excusari solenti nisi eorum, qui et ipsi inquilini sunt et in eodem castro eademque condicione sunt. A castra* itt mindenképpen katonai tábornot jelent, az *inquilinus* alatt pedig nem civil, hanem a hadsereg kötelékébe tartozó személyt kell érteni (SANDER 1958, 195).

Jelentés/Kontextus	Szöveghelyek száma	Aránya
Katonai objektum	34	48,57%
<i>Peculium castrense</i>	17	24,29%
Metaforikus	14	20,00%
Tisztségnév	4	5,71%
Településnév	1	1,43%
Összesen:	70	

65. táblázat *A castra* szó előfordulásai normatív jogi szövegekben

7.2.2.1 *A castra* mint katonai objektum

A jogi szövegekben alapvetően a katonai táborról általánosságban esik szó. Egy-egy alkalommal kerül említésre a *castra aestiva* („nyári” azaz ideiglenes tábor; Dig. 43.20.1.3) illetve a *Castra Urbana* (Dig. 48.5.16.3). Más speciális tábortípus megnevezése nem dokumentálható. Ebből feltehetőleg arra következtethetünk, hogy jogi szempontból nem, vagy nem sok különbség volt az egyes tábortípusok között – a tábori élet és az azt szabályozó rendelkezések tekintetében nem volt lényegi különbség nyári és téli tábor, valamint a különböző egységtípusok táborai között. Egyes esetekben nehéz megállapítani, hogy mikor esik szó fizikai értelemben véve katonai táborokról, és mikor általánosságban véve a katonaságról, katonai szolgálatról – a kettő közötti határ nem mindig teljesen egyértelmű. A *castra* jogi értelemben vett definíciójával nem találkozunk. Néhány szöveghelyen a *castra* (mint katonai létesítmény) és a *civitas* (mint civil település) ellentétpárját találjuk.³³²

7.2.2.2 *Peculium castrense*

A *peculium castrense* fogalmát egyetlen mondatban össze lehet foglalni: *Castrense enim peculium est quod in castris acquiritur vel quod proficiscenti ad militiam datur* (Paul. Sent. 3.4a). A vonatkozó joganyagot részleteiben a Dig. 49.17 (*De castrensi peculio*) tárgyalja. Ebben a jelentéscsoportban a legjellemzőbb szerkezet a fent idézett szöveghelyen is szereplő *in* (esetleg *ex*) *castris acquirere* (esetleg *quaerere*). Ezek a szöveghelyek:

- CTh. 6.36.1;
- CJ. 3.28.37.1g, 9.49.3, 12.36.1.1;
- Dig. 5.2.8.3, 29.1.29.3, 36.1.56, 38.2.3.6, 38.17.10pr., 40.1.17, 49.17.4.2, 49.17.18.5.

Csupán néhány olyan szöveghelyet találhatunk, ahol nem ez a szerkezet szerepel ebben a kontextusban (Dig. 30.96pr.: *aureos tot et in castris quos habeo* – ebben az esetben nem normatív szövegről, hanem egy szerződésből vett idézetről van szó; Dig. 49.17.4pr.: *quae tulit secum in*

³³² CJ. 1.27.2.8: *per castra milites limitanei constituentur, qui possint et castra et civitates limitis defendere et terras colere*. 1.27.2.15: *pro componendis civitatibus aut castris*. Nov. 128.20: *Probibemus ad haec et in provinciis existentes iudices civiles et militares in civitatibus aut castris*.

castra concedente patre.). Természetesen az idézett szöveghelyek többségében nem definíciószerű meghatározásról van szó, hanem a katonai szolgálat során szerzett különféle javokról, melyek jogi státusát a *peculium castrensére* vonatkozó rendelkezések szabályozzák. Esetenként pedig azt határozzák meg, hogy az adott vagyontárgy a *peculium castrense* részének tekinthető-e.

7.2.2.3 A *castra* mint a hadsereg, ill. a katonai hivatás szinonimája

A *castra* gyakran fordul elő jogszabályokban (is) mint a katonaság, illetve a katonai szolgálat szinonimája. Visszatérő kifejezésnek számítanak:

- *in castra ire* = katonai szolgálatba lépni (CJ. 3.36.4; Dig. 24.1.3.4, 49.17.6)
- a katonai szolgálatra való alkalmasságot (CTh. 7.1.5.: *ad usum bellicum et castra; ad usum castrorum militiaeque idonei*, 7.1.10: *castris idoneos iuvenes*), illetve a katonáskodás mesterségében való jártasságot, ill. annak hiányát (CTh. 11.18.1: *qui castrorum expertes habentur nec in hostem martio aere caluerunt*) kifejező fordulatok
- a dezertálást (CTh. 7.18.12.pr: *desertor castrorum*; CTh. 7.18.14.2: *castra et militiam deseruere*), illetve a katonai szolgálat alól való kibúvási kísérleteket leíró kifejezések (CTh. 7.13.4: *qui amputatione digitorum castra fugiunt*)

7.2.2.4 A *castra* tisztségnevekben

Három alkalommal a *praepositus castrorum* (CJ. 1.46.4.2 – Kr. u. 443, 3.26.7 – Kr. u. 349, 12.59.8 – Kr. u. 457-474) egy alkalommal a *praefectura castrorum* (CJ. 1.30.1 – Kr. u. 424) fordul elő. Minden előfordulás a kései antikvitásból származik. Ez magyarázhatja, hogy a klasszikus *praefectus* (ill. *praefectura*) *castrorum* csupán egyszer, míg a *praepositus castrorum* változat három alkalommal fordul elő. Ugyanakkor nem találkozunk a más forráscsoportokban előforduló *praepositus castris*(s) alakokkal.

7.2.2.5 A *castra* településnevekhez kapcsolódva

Egyetlen szöveghely van csupán, ahol települések típusának meghatározására használják a *castra* szót – igaz, ott tüstént 8 várossal kapcsolatban is: [...] *Pityonta enim et Sebastopolin inter castra; Archaeopolis et Rodopolis, castra maxima et antiqua; ex Persis capta sunt castra, Scandis et Sarapanis et Muriseus et Loriseus et si quod aliorum nobis in Lazis est laboratum. Sebastopolin inter castra magis adnumeramus quam civitates.* (Nov. 28. pr., Kr. u. 535). Az idézett szövegrész a perzsáktól elfoglalt városokat (*civitates*) sorolja fel, ezek között találhatjuk a 8, „*castra*” minősítésű várost. Ebben az esetben a *castra* nyilvánvalóan nem katonai tábor jelent. Különösen sokatmondó a Sebastopolisra vonatkozó, mintegy mellékes megjegyzés. Ez azt mutatja, hogy a

castra itt inkább a *castrum*, mint település³³³ többes számaként értelmezendő, semmint a *castra*, *-orum (n)* = katonai tábor szó alakjának. A *civitas* itt talán a hagyományos értelemben vett várost jelenti, míg a *castrum/castra* már a bizánci görög terminológia *κάστρον* fogalmát takarja.³³⁴

7.2.3 *Castellum*

A *castellum* egyes jelentéseinek előfordulási arányai jelentősen eltérnek az irodalmi szövegek hasonló mutatóitól. Az abszolút többséget a *castellum aquae* előfordulások teszik ki (csaknem kétharmados részesedéssel). A fennmaradó esetekben településtípust jelent.

Jelentés/Kontextus	Szöveghelyek száma	Aránya
<i>Castellum aquae</i>	11	61,11%
Településtípus	7	38,89%
Összesen:	18	

66. táblázat A *castellum* szó előfordulásai normatív jogi szövegekben

7.2.3.1 A *castellum* mint *castellum aquae*

A *castellum aquae* előfordulások e disszertáció szempontjából kevésbé érdekesek, mivel itt a *castellum* jelentése pontosan meghatározott. A *castellum aquae* fontossága mindenestre kitűnik a statisztikai adatokból, ti. a *castellum* előfordulásainak csaknem kétharmadát adják, és a Kr. e. 1. századtól a Kr. u. 4. század végéig dokumentálható a vonatkozó jogi szabályozás megléte.

Szöveghely	Datálás
SC De aquaeductibus (Fron. Aq. 106)	Kr. e. 11
Lex Quinctia de aquaeductibus (Fron. Aq. 129)	Kr. e. 9
Dig. 18.1.78pr.	Labeo (megh. Kr. u. 10/11)
Dig. 19.1.38.2	Celsus (Kr. u. 67-130)
Dig. 8.4.2	Ulpianus (Kr. u. ~170-223)
Dig. 19.1.17.8	Ulpianus (Kr. u. ~170-223)
Dig. 30.41.10	Ulpianus (Kr. u. ~170-223)
Dig. 8.2.19pr.	Paulus (fl. 222-235)
CJ.11.43.3pr. = CTh. 15.2.5	Kr. u. 389
CTh. 15.2.6	Kr. u. 395

67. táblázat A *castellum aquae* előfordulásai normatív jogi szövegekben

7.2.3.2 A *castellum* mint településtípus

A *castellum* hét alkalommal fordul elő mint településtípus. Ugyan definícióval egyetlen alkalommal sem találkozunk, a vonatkozó szöveghelyek vizsgálata segíthet megérteni a *castellum* helyét a többi településtípus sorában. Az esetek többségében ugyanis a *castellum* más típus-

³³³ Vö. Serv. A. 6. 775.: '*castrum*' autem civitas est; nam castra numero plurali dicimus. Ill. lásd fentebb, 4.3.1, 35. o.

³³⁴ A *castra/castrum* görög átvételéről l. fentebb, 2.5.1, 16. o.

megnevezésekkel együtt fordul elő.

Szöveghely	Datálás	Kontextus
Lex Rubria de G. C.	Kr. e. 49-42	in eorum quo o(ppido) m(unicipio) c(olonia) p(raefectura) f(oro) v(eico) c(onciliabulo) c(astello) t(erritorio) ve quae s(upra) s(cripta) s(unt)
CTh. 16.2.16	Kr. u. 361	In qualibet civitate , in quolibet oppido vico castello municipio
CTh 7.18.13	Kr. u. 403	Quod ad notitiam primatium urbium vicorum castellorumque deveniat
CTh 7.15.2 = CJ.11.60.2pr.	Kr. u. 423	quia ab his tantum fas est possideri castellorum territoria
CTh. 11.20.3	Kr. u. 400/5	Per omnes autem civitates municipia vicos castella
CJ.1.27.2.14	Kr. u. 534	Interea vero si aliquas civitates seu castella per limitem constituta perviderit tua magnitudo nimiae esse magnitudinis et propter hoc non posse bene custodiri, ad talem modum eas construi disponat, ut possint per paucos bene servari.

68. táblázat A castellum, mint településtípus normatív jogi szövegekben

Megfigyelhető, hogy a *castellum* és *vicus* mindig a magasabb rangú/nagyobb/fontosabb településeket jelentő szavak (*urbs*, *civitas*, *oppidum*, *municipium*) után következnek, a *castellum* pedig mindig a *vicus* után szerepel. Az egyetlen kivétel CTh. 16.2.16, ahol a *municipium* kerül a felsorolás végére. Ezt minden bizonnyal következtetésnek tekinthetjük, hiszen más helyütt (CTh. 11.20.3, Lex Rubria) a *municipium* a *vicus* és a *castellum* előtt állnak. A *castellum* viszonya más településtípusokhoz jogi és irodalmi szövegekben igen hasonló összképet mutat. A *civitates seu castella* (CJ. 1.27.2.14) esetében a *civitas* és *castellum* viszonya azon irodalmi szöveghelyekhez hasonlít, ahol a *civitas* és *castellum* hasonlóságán van a hangsúly, s e hasonlóság főleg az erődítettségben rejlik.³³⁵

8 Előfordulások a Szentírásban

A bibliai előfordulások vizsgálata azért különösen érdekes, mivel itt a görög és a latin szöveg párhuzamosan áll rendelkezésünkre, ebből kifolyólag olyan összehasonlítási és elemzési lehetőségek nyílnak meg előttünk, melyek más forráscsoportok esetében nem, vagy csak korlátozottan állnak rendelkezésre. Bár Jeromos a Vulgata szövegének a megalkotásakor nem kizárólag a görög szövegre támaszkodott – az Ószövetség esetében felhasználta a héber eredetit, illetve figyelembe vette a korábban már létező bibliafordításokat is – a latin szöveg az esetek többségében olyan pontosan leképezi a görögöt, mintha a görög szöveg egyenes fordítása lenne.

³³⁵ L. fentebb a vonatkozó fejezetet a *castellum* és *civitas* kapcsolatára 4.4.1.3, 42. o.

Táblázatot csak a *castra* és a *castellum* alakjai esetében mellékeltem, mivel a *castrum* mindössze három előfordulással szerepel a Vulgatában. Ezen felül az összefoglaló táblázatokban mindig csak a Septuaginta/görög Újszövetség és a Vulgata szövegváltozatát hasonlítom össze, mivel a Vetus Latina esetében olyan kevés szöveghely áll rendelkezésünkre, hogy a statisztikai elemzésbe való bevonásának nem lett volna értelme.³³⁶

8.1 A *castra*, *castrum* és *castellum* viszonylagos gyakorisága

Vizsgált szó	Előfordulások száma	Előfordulások aránya
Castra	107	84,92%
Castellum	16	12,70%
Castrum	3	2,38%
Összesen:	126	

69. táblázat A *castra*, *castrum* és *castellum* viszonylagos gyakorisága a Vulgatában

A Vulgata statisztikai összességében nézve az egyéb forráscsoportokban tapasztaltakhoz hasonló képet festenek, vagyis a *castra* jelentős túlsúlyát mutatják. Második helyen – szintén hasonlóan más forráscsoportokhoz – a *castellum* található. Míg végül a *castrum* csupán három előfordulással, 2% körüli eredménnyel az utolsó helyre szorult. Amennyiben az Ó- és Újszövetséget külön vizsgáljuk meg, ezen arányoktól lényegesen eltérő eredményeket kapunk. A *castra* előfordulásai szinte kizárólag az Ószövetségre korlátozódnak (az Újszövetségben csak az Apostolok cselekedeteiben fordul elő). Ezzel szemben a *castellum* előfordulásai főképp az Újszövetségben találhatók. Ennek elsősorban tematikai okai vannak, ti. a harci cselekmények leírásával alapvetően az Ószövetségben találkozhatunk, a *castellum* – mint civil település, „falu” – elsősorban az Újszövetségben jelenik meg.

8.2 A görög kifejezések és latin megfelelőik összevetése

8.2.1 *Castrum*

Mivel csupán három előfordulásról van szó, így a görög megfelelők vizsgálatát összevontam a jelentésváltozatok vizsgálatával.³³⁷

8.2.2 *Castra*

Görög megfelelő	Előfordulások száma	Előfordulások aránya
παρεμβολή	92	85,98%
Igei/igenévi frázis	6	5,61%
Nem pontos fordítás	3	2,80%

³³⁶ A vizsgált szöveghelyeket l. a forrásszemelvények között (13.1.4, 172. o. s köv.). A felhasznált szövegkiadások listáját l. a bibliográfiában (12.2.3, 159. o.)

³³⁷ L. alább, 8.3.1, 98. o.

Eltérő szöveghagyomány (Judith) ³³⁸	2	1,87%
ἀνάπαυσις	1	0,93%
οἶκος	1	0,93%
στρατία	1	0,93%
παράταξις	1	0,93%
Összesen:	107	

70. táblázat: *A castra görög megfelelői a Bibliában*

Nem meglepő módon a *castra* leggyakrabban a jelentésében leginkább megfelelő görög terminus, a *παρεμβολή* fordításaként szerepel.³³⁹ Hat esetben egy intranszitiv igei vagy igenévi alak fordítását oldja meg a fordító *castra* + tranzitiv ige segítségével. Erre részben a két nyelv vonatkozó szókincse közötti különbségek adnak magyarázatot: így például a görög *παρεμβολή* főnév igei párja a *παρεμβάλλω*, addig a *castra* esetében ilyen közvetlen igei megfeleltethetőség nincs.

Görög ige	Latin megfelelő	Szöveghelyek
παρεμβάλλω participiuma	ii in castris	Kiv 14. 9
ἐξαίρω	castra movere	Szám 10. 13
ἀπαίρω	castra movere	Józs 9. 17
παρεμβάλλω	castra admovere	1 Makk 10. 48
προσάγω	castra admovere	2 Makk 13. 19
τάσσω/τάττω	castrorum acies ordinare	Én 6. 4

71. táblázat *Intranszitiv görög igék fordítása latinra castra+ige kifejezésekkel*

A *castra movere*, *admovere* teljesen sztenderd katonai szakkifejezések.³⁴⁰ A *castrorum acies ordinare* kifejezésben a *castrorum* szó hozzáadása fölöslegesnek tűnik, mivel az *acies ordinare* („hadrendet felállítani”) tökéletesen visszaadja a görög *τάσσω/τάττω* jelentését. Nyilvánvaló, hogy a *castra* ebben az esetben is inkább hadsereg, mintsem tábor értelemben áll, hiszen a „hadrend felállítása” csak ebben az esetben értelmezhető. Ezekon kívül még négy előfordulása van a *castra* szónak, ahol nem a *παρεμβολή*, és nem is egy ige/igenévi kifejezés fordítása:

Görög szó	Görög kifejezés	Latin kifejezés	Szöveghely
ἀνάπαυσις	κατασκέπασθαι αὐτοῖς ἀνάπαυσιν	providens castrorum locum	Szám 10. 33
οἶκος	ἐν ταῖς αὐλαῖς οἴκου κυρίου	in portis castrorum Domini	2 Krón 31. 2
παράταξις	γωλιαθ ο φιλιστιαιος ονομα αυτω εκ γεθ εκ των παραταξεων των αλλοφυλων	Goliath nomine Philistheus de Geth ex castris Philisthinorum	1 Sám. 17. 23
στρατία	αὐται αἱ στρατιαὶ υἰῶν Ἰσραηλ	haec sunt castra et profectioes filiurum Israhel	Szám 10. 28

³³⁸ Judith könyvének eltérő hagyományairól, a Vulgata és a Septuaginta változata közötti különbségekről l. pl. RYAN 2012.

³³⁹ Vö. GL 1, 36 (Charisius): *castra παρεμβολή*.

³⁴⁰ ThLL 3 (1912), 554.

72. táblázat *Főnevek, melyek fordítására a - παρεμβολή mellett - a castra szót alkalmazza a Vulgata*

Mindhárom esetben egyedi megoldással van dolgunk, hiszen a három szó (παράταξις – hadrend, csata;³⁴¹ στρατιά – hadsereg, csapat;³⁴² ἀνάπαυσις – pihenő(hely);³⁴³ οἶκος – lakhely³⁴⁴) számos alkalommal előfordul a Bibliában, de csak egy-egy alkalommal fordítja a fordító a *castra* szóval őket. Leginkább az ἀνάπαυσις esetében elfogadható a fordítás, hiszen a pihenőhely egyben táborhelynek is nevezhető. A στρατιά esetében is magyarázható még azzal, hogy a *castra* gyakran szerepel átvitt értelemben „hadsereg” jelentésben – hasonló a helyzet a παράταξις esetében is (bár itt a latin *acies* megfelelőbb választás lehetett volna).³⁴⁵ A *castra* fordítása leginkább az οἶκος esetében tűnik furcsának, hiszen itt kifejezetten az Úr hajlékáról van szó.

8.2.3 Castellum

Görög megfelelő	Előfordulások száma	Előfordulások aránya
κώμη	12	75,00%
ἔπαυλις	1	6,25%
οἰκησις	1	6,25%
σκηνή	1	6,25%
Eltérő szöveghagyomány (Judit)	1	6,25%
Összesen:	16	

73. táblázat *A castellum görög megfelelői a Bibliában*

A *castellum* esetében a korábbi szakirodalom megállapításaival³⁴⁶ egyetértve kijelenthetjük, hogy a „alapértelmezés szerint” a görög κώμη („falu”) szó megfelelőjének tekinthető. Ennek megfelelően szinte kizárólag „civil” kontextusban fordul elő. A légerdekesebb azon három szöveghely vizsgálata, melyekben a *castellum* nem a κώμη fordításaként szerepel:

Ter. 25. 16. - σκηνή		
Septuaginta	Vulgata	Magyar fordítás (SZIT)
οὗτοί εἰσιν οἱ υἱοὶ Ἰσμαηλ καὶ ταῦτα τὰ ὀνόματα αὐτῶν ἐν ταῖς σκηναῖς αὐτῶν καὶ ἐν ταῖς ἐπαύλεσιν αὐτῶν· δώδεκα ἄρχοντες κατὰ ἔθνη αὐτῶν.	<i>isti sunt filii Ismahel et haec nomina per castella et oppida eorum duodecim principes tribuum suarum</i>	Ezek Izmael fiai, és ez a nevük, szállásaik és lakóhelyeik szerint ; tizenkét fejedelem, törzseik szerint.
Szám. 31. 10. - ἔπαυλις		
καὶ πάσας τὰς πόλεις αὐτῶν τὰς ἐν ταῖς οἰκίαις αὐτῶν καὶ τὰς ἐπαύλεις αὐτῶν ἐνέπρησαν ἐν πυρί	<i>tam urbes quam viculos et castella flamma consumpsit</i>	és lángba borították városaik, falvaikat és majorjaikat

³⁴¹ LSJ s. v. [παράταξις](#).

³⁴² LSJ p. 1652. s. v. [στρατιά](#).

³⁴³ LSJ p. 115. s. v. [ἀνάπαυσις](#).

³⁴⁴ LSJ p. 1204-1205 s. v. [οἶκος](#).

³⁴⁵ Vö. máshol: *παρετάξαντο – direxerunt aciem* (2 Sám. 10. 8.).

³⁴⁶ Pl. BRUPPACHER 1961, 117-118.

2 Krón. 27. 4. - οἰκησις		
<i>καὶ πόλεις ᾠκοδόμησεν ἐν ὄρει Ιουδα καὶ ἐν τοῖς ὄρησι καὶ οἰκήσεις καὶ πύργους.</i>	<i>urbes quoque aedificavit in montibus Iuda et in saltibus castella et turres.</i>	Júda hegységében városokat, az erdőségekben pedig várakat és tornyokat építtetett.

74. táblázat A castellum előfordulásai a Vulgatában, ahol nem a κώμη fordításaként szerepel

A *castellum* mindhárom esetben valamely másik település (*oppidum*, *viculus*), illetve erődítménytípussal (*turris*) „párban” szerepel, sohasem önmagában. A „*castella et oppida*”, illetve a „*viculos et castella*” kapcsolatra a klasszikus irodalmi forrásokban is számos példát találhatunk.³⁴⁷ A görög-latin szópárok közül csak a *turris* – πύργος tekinthető „sztenderdnek”. Az οἰκησις a lehető legáltalánosabban vett „lakóhely” jelentésű szó.³⁴⁸ Az eredetileg „sátor” jelentésű σκηνή is számos jelentésváltozattal bír, pl. „kunyhó”, „(katonai) tábor”.³⁴⁹ Ezen a helyen azonban bizonyosan nem katonai tábor értelemben áll. Az ἔπαυλις szintén bír civil („vidéki ház”) és katonai jelentéssel („katonai szálláshely”) is,³⁵⁰ itt azonban bizonyosan civil értelemben áll. A latin megfelelők kiválasztása esetlegesnek tűnik (vö. Ter. 25. 16-ban az ἔπαυλις fordítása *oppidum*, de Szám. 31. 10-ben már a *castellum*). 2 Krón. 27. 4-ben a πύργος miatt egyértelmű a katonai kontextus, így az οἰκησις – *castellum* megfeleltetés ezzel indokolható, ti. a fordítónak olyan szót kellett választani, mely kellően általános jelentéstartalmú, jelenthet katonai létesítményt is, valamint kifejezi, hogy itt viszonylag kisebb erődítményről, őrhelyről lehet szó. A *viculi/vici et castella* szembeállítás a városokkal (*urbes*) szintén párhuzamba állítható más szöveghelyekkel, Cicerónál szinte pontosan ugyanezen viszonyrendszerben szerepel a három szó (Cic. Rep. 1. 3.: *equidem quem ad modum 'urbes magnas atque imperiosas', ut appellat Ennius, viculis et castellis praeferendas puto*). Ter. 25. 16-ban a *castella et oppida* használata némileg eltér a klasszikus irodalmi hagyomány szóhasználatától – míg ott elsősorban a katonai jelentőség, ill. erődítettség jelenti a *castellum* és *oppidum* fő hasonlósági pontját,³⁵¹ addig itt semmi ilyesmiről nem lehet szó. Az összes többi esetben a *castellum* a κώμη fordításaként áll. Három esetben (2 Makk 8. 6, Mt. 9. 35, Lk. 13. 22) a κώμη – πόλις = *castellum* – *civitas* = falu – város ellentéppárral találkozunk. A többi mintegy 9 esetben a κώμη / *castellum* önállóan fordul elő.

³⁴⁷ L. a disszertáció ezzel foglalkozó fejezeteit: *Castellum - vicus*, 4.4.1.2, 40. o., ill. *Castellum - oppidum*, 4.4.1.4, 42. o.

³⁴⁸ LSJ p. 1203 s. v. [οἰκήσις](#).

³⁴⁹ LSJ p. 1608 s. v. [σκηνή](#).

³⁵⁰ LSJ p. 611 s. v. [ἐπαυλις](#).

³⁵¹ L. fentebb, 4.4.1.4, 42. o.

8.3 Kontextusok és jelentésváltozatok gyakorisága

8.3.1 *Castrum*

A *castrum* mindössze három előfordulással képviselteti magát, így ezekről statisztikai kimutatást készíteni nem érdemes. Mindhárom esetben településnévhez kapcsolódik – ez szintén megfelel a más forráscsoportok alapján várt eredménynek. Két alkalommal Szúza (Neh. 1.1: *in Susis castrum* = ἐν Σουσαν **αβιρα**, Dán. 8. 2: *in Susis castrum* = ἐν Σούσοις τῆ **πόλει**), egyszer pedig Ekbatana városáról esik szó (Ezdr. 6. 2: *in Ecbathanis quod est castrum in Madena provincia* = ἐν **πόλει** ἐν τῆ **βάρει** τῆς Μήδων – a görög változat a város nevét nem említi). Mindkét esetben városról (gr. πόλις) van szó, melynek legelterjedtebb latin megfelelői a *civitas* és az *urbs*. Ezdr. 6. 2. esetében az ἐν πόλει ἐν τῆ βάρει kifejezésben a βᾶρις, míg Neh. 1.1 esetében az αβιρα szavak használata a város erődített voltára utalhat.³⁵² Így ezekben az esetekben a *castrum* használata a *civitas/urbs* helyett nyelvileg is indokolható.

8.3.2 *Castra*

Kontextus/jelentés	Előfordulások száma	Előfordulások aránya
(Katonai) tábor	99	92,52%
Átvitt értelmű használat	5	4,67%
Templom	1	0,93%
Településnév	1	0,93%
Grammatikai	1	0,93%
Összesen:	107	

75. táblázat A castra jelentésváltozatai a Bibliában

A *castra* esetében – más forráscsoportokhoz hasonlóan – az elsődleges jelentés, vagyis a „katonai” tábor dominál. A „katonai” jelző azért tehető itt zárójelbe, mivel sok esetben nem csupán katonai jellegű táborokról van szó (például a kivonulás könyvében). Átvitt értelmű használatot öt esetben azonosíthatunk. Más irodalmi forrásokhoz hasonlóan jelentheti az egész hadsereget (Szám 10. 28: *στρατιαὶ* = *castra et profectiones*), egy egész népet (1 Sám 17. 46: *cadaver castrorum Philisthim*; 1 Sám 28. 19: *et castra Israhel tradet Dominus in manu Philisthim*), de találkozunk egyedi fordulatokkal is (Sir. 43. 9: *vas castrorum in excelsis in firmamento caeli resplendens*; 1 Krón 9. 19: *castrorum Domini custodientes introitum*). 2 Krón 31. 2 a *castra* többes számú alakját szokatlan, bár nem példa nélküli³⁵³ kontextusban („az Úr hajléka”) használja. A görög szövegben az οἶκος szó szerepel, vagyis a görög szóhasználat nem indokolhatja a *castra* használatát. Nyelvtani magyarázatként Ter. 32. 2-ben fordul elő, a Mahanaim helységnevé magyarázataként

³⁵² LSJ p. 307 s. v. [βᾶρις, -ιδος/εως](#).

³⁵³ *Castra* mint szentély: *omnis quae fecit castra nitere sua* (EDCS-25300087, l. 6.2.8, 76. o.). *Castrum* mint templom: *hoc autem templum Idomeneus condidisse dicitur, quod etiam castrum vocatur* (Serv. A. 3. 531.).

(*Manaim id est Castra*). Kérdéses, hogy Ter. 32. 22-ben a *Castra* ezen településnév ismétlődése, vagy egyszerűen „tábor” jelentésben áll. A Vulgata szövege nagy kezdőbetűvel írja (*in Castris*), vagyis a szerkesztő szerint itt tulajdonnévről van szó. Ezzel szemben a Septuaginta szövege kis kezdőbetűvel írja a görög megfelelőjét (*ἐν τῇ παρεμβολῇ*).

A *castra* bibliai használata összességében egyezik a többi forráscsoport vizsgálata alapján várt eredménnyel. Természetesen hiányoznak azok a jelentésváltozatok, melyek kifejezetten a római katonai és hivatali terminológia részét képezték.

8.3.3 *Castellum*

Kontextus/jelentés	Előfordulások száma	Előfordulások aránya
Településtípus	14	87,50%
Katonai objektum	2	12,50%
Összesen:	16	

76. táblázat *A castellum jelentésváltozatai a Bibliában*

A *castellum* jellemzően civil település, „falu” jelentésben áll. Katonai szövegösszefüggésben mindössze két szöveghelyen fordul elő: az egyik a fentebb³⁵⁴ már idézett 2 Krón. 27. 4. A másik szöveghely Judit 2. 12 (*cumque pertransisset fines Assyriorum venit ad magnos montes Angae qui sunt a sinistro Ciliciae ascenditque omnia castella eorum et obtinuit omnem munitionem*), ahol a görög párhuzamos hely nem áll rendelkezésünkre az eltérő bibliai hagyomány miatt. A katonai kontextus szinte teljes hiánya meglepő a klasszikus irodalmi művekben tapasztalt arányok ismeretében (ott csaknem az előfordulások felét tette ki). Ezt részben magyarázhatja az is, hogy az előfordulások mintegy fele (8 db) az Újszövetségből származik, ahol a szövegek jellege miatt csakis „civil” értelemben állhatott. Ha csupán a 8 ószövetségi szöveghelyhez viszonyítjuk a két előfordulást, 25%-os arányt kapunk, ami még mindig jelentősen alacsonyabb az irodalmi források 50% körüli értékénél. Itt azonban a mintaszám már olyan alacsony, hogy akár a kis számok statisztikai korlátaiba is belefuthatunk.

8.4 A Vetus Latina és a Vulgata közötti különbségek

A Vetus Latina esetében a szöveghelyek többségét nélkülöznünk kell, vagy azért, mert nem maradtak fenn, vagy azért, mert még nem készült el az adott szövegrész kritikai kiadása. A *castrum* három előfordulásának egyike sem áll rendelkezésünkre. A *castellum* esetében összesen két (Gen. 25. 16., Jn. 7. 42), a *castra* úgyszintén összesen két (Ter. 32. 2. (3.), Ter. 32. 21. (22.)) szöveghellyel dolgozhatunk. Ezen alacsony számok miatt statisztikai kimutatást készíteni nem érdemes. Annyit mindenesetre megállapíthatunk, hogy a Vulgata szövege igyekezett a sztenderd

³⁵⁴ L. 74. táblázat, 97. o.

fordítási megoldásokhoz nyúlni, illetve a korábbi szövegváltozatokból a sztenderdhez közel álló megoldást átvenni. Így a *παρεμβολή* – *castra* fordítást részesítette előnyben az alternatív megoldások helyett (Ter. 32. 2. (3.): *Concilium*, Ter. 32. 21. (22.): *comitatus*). Hasonlóképpen a *castellum* esetében: Jn. 7.42. esetében a Vetus Latin egyes kéziratok a *castellum*, míg más kéziratok a *municipium* szót használják – a Vulgata itt is az „alapértelmezett” megoldást, vagyis a *castellum* szót választja.

9 Előfordulások településnevekben

A vizsgált források és szöveghelyek jelentős részében a *castra*, *castrum*, *castellum* településnév részeként, vagy település típusmegjelöléseként fordul elő. Ezeket az előfordulásokat külön táblázatban gyűjtöttem össze. A vonatkozó forrásokra és szakirodalomra ezen táblázatokban hivatkozom. A táblázatban kizárólag a latin nyelvű forráshelyeket vettem figyelembe. A görög, vagy görög eredetű neveket és településtípus-megnevezéseket csak abban az esetben tüntetem fel, amennyiben ezek latin szövegkörnyezetben is előfordulnak.

9.1 Adatsorok

Az elemzés alapjául szolgáló adatokat táblázatba rendezve közlöm. A táblázatban az alábbi adatokat tüntetem fel:

- Településnév: az adott település összes, a feldolgozott forrásanyagban fellelhető neve – azon változatok is, melyek nem tartalmazzák a *castra*, *castrum*, *castellum* elemet, ill. típusmegjelölést. Minden névváltozat esetében lábjegyzetben feltüntettem a névváltozatot megőrző forráshelyet, ill. helyeket. Amennyiben a Barrington Atlasban olyan névváltozattal szerepel a település, mely a feldolgozott forrásanyagban nem található meg, azt a zárójelben, a forrásanyagban szereplő névváltozatok előtt, külön hivatkozás nélkül tüntetem fel. A más településnévből képzett – jellemzően *castellum* – településneveket szintén ilyen módon tüntetem fel (pl. *Castellum Siguitanum (Sigus)*). Dőlt szedéssel jelzem, ha a *castra/castrum/castellum* típusmegjelölés bizonytalan. Elsősorban olyan, kizárólag feliratokon dokumentált települések esetében fordul ez elő, ahol a típusmegjelölés – jellemzően a *castellum* – csupán szerkesztői kiegészítés.
- Egyéb típusmegnevezések: a feldolgozott forrásokban előforduló egyéb településtípusmegnevezések (*civitas*, *oppidum*, *colonia* stb.), akkor is, ha olyan névváltozattal állnak kapcsolatban, mely nem tartalmazza a *castra*, *castrum*, *castellum* elemet. A *civitas* típusmegnevezést nem tüntetem fel, ha az csak a Ravennai Névtelen Cosmographiájában

szerepel, mivel ő gyakorlatilag minden település „*civitas*” megnevezéssel illet.³⁵⁵

- A név eredete: a településnév eredete (nem számítva természetesen a *castra*, *castrum*, *castellum* elemet). A kategóriákba történő besorolás szempontjait l. alább, az eredményeket összegző fejezetben (9.2, 135. o.)
- Mai település: melyik mai település területén, vagy közelében volt.
- Ország: melyik mai ország területén található.
- Provincia: Melyik provincia területén található.
- Hadsereg: Milyen jellegű csapattestek jelenléte dokumentálható (C = *cohors*, A = *ala*, E = *equites*, L = *legio*, V = *vexillatio legionis*, N = *numeri*, S = *classis*, Au = pontosabban nem azonosítható auxiliáris egység).
- Kor: Mely korban volt használatos a településnév. Ennek meghatározásában, illetve a korszakolásban a Barrington Atlas adataira és jelölésrendszerére támaszkodom (A = archaikus, C = klasszikus, H = hellenisztikus, R = római, L = késő antik kor). A név korszak-besorolását alapvetően szintén a Barrington Atlasból vettem át, csak abban az esetben tértem el ettől, amennyiben a *castra*, *castrum*, *castellum* elemet tartalmazó névváltozat csupán bizonyos korszakokból dokumentálható. Azon korszakok betűjelét, melyekben a *castra*, *castrum*, *castellum* elemet tartalmazó névváltozat, illetve típusmegnevezés dokumentálható, álló betűvel szedtem, a többit pedig dőltsel. Mivel a feldolgozott forrásanyag egyetlen darabja sem datálható a hellenisztikus kor (Kr. e. 323-31) előtti időszakra, így az A és C korszakok betűjele csak akkor szerepel álló szedéssel, ha a Barrington Atlas kifejezetten erre a korszakra vonatkozóan is feltünteti a *castra*, *castrum*, *castellum* elemet tartalmazó névváltozatot.
- BATL: A Barrington Atlas mely térképein található meg a település.

³⁵⁵ KOVÁCS 2000, 171

9.1.1 A „castra” szót tartalmazó helységnevek

Castra									
#	Településnév	Típus	Név eredete	Mai település	Ország	Prov.	Hds.	Kor	BATL
1.	ad Castra ³⁵⁶		általános	n. a.	n. a.		n. a.	L	n. a.
2.	ad Herculem castra ³⁵⁷	quadriburgium ³⁵⁸	mitikus	Pilismarót	HUN	Pann. Sup.	EL?	RL	20F2, 21A2
3.	Aquincum Castra		földrajzi	Budapest	HUN	Pann. I.	AL	RL	20G2, 21B2
4.	Castra? ³⁵⁹		általános	n. a.	SYR	Syria	n. a.	L	n. a.
5.	Castra ³⁶⁰	oppidum?	általános	n. a.	ITL	Italia	n. a.	R	n. a.
6.	Castra ³⁶¹		általános	Banja Luka	BOS	Dalmatia	n. a.	RL	20E5
7.	Castra ³⁶²	mutatio	általános	Ajdovščina	SVN	Dalmatia	n. a.	RL	20A4, 19F4
8.	Castra ³⁶³ (mutatio Parambole ³⁶⁴)	parembolé, mutatio	általános	Dolenci?	MAC	Illyricum	n. a.	R/L	49D2
9.	Castra Aelia ³⁶⁵	oppidum	személy	n. a.	SPN	H. Tarr.	n. a.	H	25D4
10.	Castra Albana ³⁶⁶		földrajzi	Albano Laziale	ITL	Italia	n. a.	RL	43C3, 44C2
11.	Castra Alexandri ³⁶⁷		személy	n. a.	EGY	Aegyptus	n. a.	R	n. a.

³⁵⁶ It. Ant. 259.6.

³⁵⁷ It. Ant. 266.10; Pannonia Superiorban, a mai Pilismarót területén; az 3-4. század fordulóján már bizonyosan *equites Dalmatae* állomáshelye (EDCS-05200578 = [HD24861](#), vö. ND Occ. 33.10), de a *legio II Adiutrix* jelenléte is adatolt (EDCS-16400492 = [HD20420](#)).

³⁵⁸ EDCS-34800088 = [HD20423](#).

³⁵⁹ EDCS-16100387 (*I}stra(ta)*) = [HD25452](#) (*Castra*). A mai `Aneybé és Manqoūra között.

³⁶⁰ Liv. 32. 7. 3.

³⁶¹ A mai Banja Luka területén (Tab. Peut. VI. 1; MILLER 1916, 478).

³⁶² It. Hier. 560.2 (Istria).

³⁶³ It. Ant. 330.2 (Macedonia).

³⁶⁴ It. Hier. 607.1; Parambole = gr. *παρεμβολή* ≈ lat. *castra*; vö. RE III (1899) s.v. *Castra, Castrum* c.1767 Nr. 3. és c. 1768 Nr. 14.

³⁶⁵ A név csupán egy Livius-töredékben fordul el (frg. I. XCI): Setorius téli tábora a Hiberum (Ebro) partján, a Salo (Río Jalón) torkolatától északra (BATL 25D4). A név talán a Laelia romlott alakja (C. Laelius Kr. e. 144-ben Hispania citerior procursula) ld. RE III. (1899) s. v. *Castra, Castrum* c. 1767 Nr. 6. Más elképzelés szerint *castra Aelia* = *Castra Caecilia*. ld. ott.

³⁶⁶ V. Max. 9.1. ext.1.

³⁶⁷ Nagy Sándor egyik táborhelye (Curt. 4.7.2.).

Castra									
#	Településnév	Típus	Név eredete	Mai település	Ország	Prov.	Hds.	Kor	BATL
12.	Castra Anibal ³⁶⁸ (Gatianibas ³⁶⁹)	civitas	személy	n. a.	ITL	Italia	n. a.	L	n. a.
13.	Castra Argentoratensium ³⁷⁰ (Argentorato, ³⁷¹ Argentaria, Stratisburgo, ³⁷² Argentorate)		földrajzi	Strasbourg	FRA	Ger. S.	L	RL	11H4
14.	Castra Arnonensia ³⁷³		földrajzi	n. a.	JOR?	Petra?	?	L	71B3?
15.	Castra Augustoflavianensia ³⁷⁴		személy	n. a.	CRO	Moesia	?	L	n. a.
16.	Castra Batava ³⁷⁵ (castra Batavum, ³⁷⁶ Batavis ³⁷⁷ , Batavis oppidum ³⁷⁸ , oppidum Batavinum ³⁷⁹)	oppidum	etnikai	Passau	GER	Raetia	C	RL	12G4
17.	Castra Bonnensia ³⁸⁰ (Bonna ³⁸¹)		földrajzi	Bonn	GER	Ger. I.	L	RL	11H2

³⁶⁸Capua és a Tifata hegy között, pontos fekvése nem ismert (Ravenn. Cosm. 4.33, p. 276, RE III. (1899) s.v. Castra, Castrum c. 1768-9 Nr. 21.).

³⁶⁹ Ravenn. Cosm. 4. 33, p. 27.

³⁷⁰ EDCS-10801377.

³⁷¹ It. Ant. 239.2; 374.1,8.

³⁷² Ravenn. Cosm. 4.26, p. 231,7: *Argentaria, quae modo Stratisburgo dicitur.*

³⁷³ ND Or. 37.37; RE II.1 (1895) c. 1208 katonai erőd az Arnon folyó (BATL 71B3) mentén

³⁷⁴A Száva szerbiai partján, Margum (Orašje, Bosznia-Hercegovina) városával szemben (ND Or. 41.33; RE III. (1899) s.v. Castra, Castrum c. 1768 Nr. 8.).

³⁷⁵RE III. (1899) s. v. Batava (castra) c. 118.

³⁷⁶ EDCS-10101064 = [HD28027](#).

³⁷⁷ ND Occ. 35.24: a *cohors nova Batavorum* állomáshelye.

³⁷⁸Eugipp. vita s. Sever. 19.1.

³⁷⁹Eugipp. vita s. Sever. 22.4, 24.1, 27.1.

³⁸⁰ Tac. Hist. 4.20.1, 4.62.3.

³⁸¹ Tac. Hist. 4.25.13: *hiberna primae legionis* (sc. a *legio I Minervia* állomáshelye volt).

Castra									
#	Településnév	Típus	Név eredete	Mai település	Ország	Prov.	Hds.	Kor	BATL
18.	Castra Caecilia ³⁸² (castra Aelia (?) ³⁸³ , Castris ³⁸⁴ , Castris Caecili ³⁸⁵)		személy	Cáceres	SPN	Hispania	n. a.	HRL	26D2
19.	Castra Chabriae ³⁸⁶ (Chabriou kome)	kómé	személy	n. a.	EGY	Aegyptus	n. a.	HR	74 p. 1122 ³⁸⁷
20.	Castra Cholaia ³⁸⁸ (Gholaia ³⁸⁹)		átvett	Bu Njem	LBY	Africa	V	RL	35H4
21.	Castra Claudiana ³⁹⁰		személy	n. a.	ITL	Italia	n. a.	R	n. a.
22.	Castra Constantia ³⁹¹		személy	n. a.	FRA	Gallia	n. a.	L	n. a.
23.	Castra Constantini ³⁹² (Ulpia Noviomagus Batavorum)		személy	Nijmegen	NET	Ger. I.	L ³⁹³	L	10B,2E3,11F1
24.	Castra Cornelia ³⁹⁴	oppidum (stipendiarium)	személy	Galaat el Andeess v. Galaat el Oued	TUN	Africa	n. a.	RL	32F2

³⁸²A Castra Servilia közelében, Plinius szerint egy közigazgatási egységet alkottak (*contributa sunt*, Plin. Nat. 4.117, RE III. (1899) s.v. Caecilia castra, c. 1172). EDCS-7100194 = [HD27598](#).

³⁸³L. fentebb, *Castra Aelia*.

³⁸⁴Ravenn. Cosm. 4.45., p. 319 Nr. 14.

³⁸⁵It. Ant. 433.4.

³⁸⁶Plin. Nat. 5.69; a híres (vö. Nep. Cha. , Fron. Str. 4.14, 12.12) Kr. e. 4. századi athéni hadvezérről kapta nevét (SALMON 1985, 161).

³⁸⁷Mint *Chabriou kome* (Strabon 17.1.22: *Χαβρίου κόμη*), a nem lokalizálható helységnevek között.

³⁸⁸A *legio III. Augusta* egyik *vexillatiója* építette a mai Abu Nujaym területén (EDCS-09300557 = [HD12672](#)).

³⁸⁹EDCS-09300559 = [HD12678](#).

³⁹⁰Liv. 23. 31. 3, 23. 31. 5, 25. 22. 7.

³⁹¹A Szajna torkolatánál (Amm. 15.11.3), vö. RE III. (1899) s.v. *Castra, Castrum* c. 1768 Nr. 12.

³⁹²Auson. Mos. 11. így nevezi Noviomagus Batavorum (a mai Nijmegen) városát. RE III. (1899) s. v. *Castra, Castrum* c. 1768 Nr. 13.

³⁹³A táborban az idők folyamán több *legio* jelenléte dokumentálható, így: *legio X Gemina* (e. g. EDCS-09701665 = [HD20260](#), EDCS-08901054 = [HD8152](#), EDCS-11100809). *IX Hispana* (EDCS-09301104 = [HD20257](#)). *I Gallica* (EDCS-20500332 = [HD47751](#)). *VIII Verna* (EDCS-20500333 = [HD47752](#)). *legio XXX Ulpia Victrix* (EDCS-20500334 = [HD47753](#), EDCS-11100813 = [F35036](#); EDCS-11100817). *VIII Augusta* (EDCS-11801060 = [HD49059](#)).

³⁹⁴Cornelius Scipio táborhelye Kr. e. 204-3-ban (RE III. (1899) s.v. *Castra, Castrum* c. 1768 Nr. 14); l. még Mela 1.34; Plin. Nat. 5.24, 5.29; Caes. Civ. 2.24.2, 2. 25. 6, 2.30.3, 2.37.3; Plin. Nat. 5.30 (mint *oppidum stipendiarium*).

Castra									
#	Településnév	Típus	Név eredete	Mai település	Ország	Prov.	Hds.	Kor	BATL
25.	Castra Cyri ³⁹⁵		személy	n. a.	TKY	Asia	n. a.	R	n. a.
26.	Castra Dellia ³⁹⁶		átvett	n. a.	TUN	Africa	n. a.	RL	32F2
27.	Castra Exploratorum ³⁹⁷		funkció	Netherby	UKG	Britannia	n. a.	RL	9E5
28.	Castra Flaviensia ³⁹⁸		személy	Ritopek	SRB	Moesia S.	n. a.	n. a.	n. a.
29.	Castra Galbae ³⁹⁹		személy	n. a.	?	Numidia	n. a.	L	n. a.
30.	Castra Gemina ⁴⁰⁰	oppidum (stipendiarium)	funkció	n. a.	SPN?	Baetica	L?	R	n. a.
31.	Castra Germanorum ⁴⁰¹		etnikai	Oued Damous	ALG	M. Caes.	n. a.	R	30C3
32.	Castra Hannibalis ⁴⁰²		személy	Matera	ITL	Italia	n. a.	n. a.	45E3
33.	Castra Hannibalis ⁴⁰³ (Aniba ⁴⁰⁴ , Anival ⁴⁰⁵)		személy	Torre di Catanzaro	ITL	Italia	n. a.	HRL	46E4

³⁹⁵ Curt. 3.4.1.: II. Kyros perzsa király tábora volt itt, amikor Kroisos lyd királlyal hadakozott.

³⁹⁶ Csupán Mela 1.34 említi, a Castra Cornelia közelében. (RE III. (1899) s.v. *Castra, Castrum* c. 1768 Nr. 15).

³⁹⁷ It. Ant. 467.1.

³⁹⁸ EDCS-16000549.

³⁹⁹ Püspöki székhely a 3. századtól; fekvése ismeretlen. Talán Galba afrikai tevékenységéhez köthető (RE III. (1899) s.v. *Castra, Castrum* c. 1768 Nr. 17.)

⁴⁰⁰ Plin. Nat. 3.12 mint *oppidum stipendiarium* említi. Neve feltehetőleg egy olyan korai táborhelyre utal, melyben egykor két *legiót* helyeztek el. Baetica provinciában található pontos fekvése ismeretlen (RE III. (1899) s.v. *Castra, Castrum* c. 1768 Nr. 18.).

⁴⁰¹ Tengerparti település, talán megegyezik Cartilis városával (RE III. (1899) s.v. *Castra, Castrum* c. 1768 Nr. 19; Ptol. Geogr. 4.2.4.).

⁴⁰² Guido Geogr. 49 szerint Materies (Matera) régi neve. (RE III. (1899) s.v. *Castra, Castrum* c. 1769 Nr. 22).

⁴⁰³ A Sinus Scyllaticus (ma Golfo di Squillace) és a Sinus Terinaeus (ma Golfo di S. Eufemia) közötti földszoros legkeskenyebb pontján (Plin. Nat. 3.95; Mart. Cap. De nuptiis, 6.640, 6.649; RE III. (1899) s.v. *Castra, Castrum* c. 1768 Nr. 20).

⁴⁰⁴ Ravenn. Cosm. 4.31., p. 263.

⁴⁰⁵ Ravenn. Cosm. 5.1., p. 330.

Castra									
#	Településnév	Típus	Név eredete	Mai település	Ország	Prov.	Hds.	Kor	BATL
34.	Castra Herculis ⁴⁰⁶ (Coadulfaveris? ⁴⁰⁷)	civitas ⁴⁰⁸	mitikus	Arnhem-Meinerswijk	NET	Ger. I.	VAu	RL	10B5, 11F1
35.	Castra Iudeorum ⁴⁰⁹ (Vico Iudeorum ⁴¹⁰)	vicus	etnikai	n. a.	EGY	Aegyptus	C	L	n. a.
36.	Castra Lapidariorum ⁴¹¹		funkció	n. a.	EGY	Aegyptus	C	L	n. a.
37.	Castra Leptitana ⁴¹² (Castra Neptitana, Aggarsel Nepte ⁴¹³)		földrajzi	Nefta	TUN	Numidia	n. a.	HRL	34F4
38.	Castra Madensia ⁴¹⁴		földrajzi	n. a.	?	?	?	L	n. a.
39.	Castra Manuaria ⁴¹⁵		bizonytalan	n. a.	SPN	Hispania	n. a.	L	n. a.
40.	Castra Marg(ensia v. -um) ⁴¹⁶ (Margo ⁴¹⁷)		földrajzi	Kulič (Smeredovo)	SRB	Dalmatia	n. a.	RL	21D5

⁴⁰⁶A Lungdunum Batavorumból (Leiden) Noviomagus (Nymwegen) felé vezető úton mentén volt, a Julianus császár által 359-ben elfoglalt hét város között említik. (Amm. 18.2.4, ND Occ. 32, RE III. (1899) s.v. *Castra, Castrum* c. 1769 Nr. 23). A Kr. u. 1. században a *legio V Alaudae* egyik *vexillatiója*, később különféle – pontosan nem meghatározható – segédsapatok állomáshelye.

⁴⁰⁷Ravenn. Cosm. 4. 24., p. 228 (RE loc. cit. felveti az egyezés lehetőségét).

⁴⁰⁸Amm. 18.2.4.

⁴⁰⁹A Nílus-deltától keletre, Heliopolistól északra található, a Notitia Dignitatum szerint a *cohors Prima Epireorum* állomáshelye (RE IX (1914) cc. s. v. *Judaeorum Castra*; ND Occ. 28.30).

⁴¹⁰It. Ant. 169.5.

⁴¹¹A *cohors VI Sabinorum* táborhelye a mai Asszuán (az ókori Syéné) térségében (ND Or. 31.60). Nevét a közeli kőfejtőről kapta, melynek a felügyelete volt a feladata (RE XII (1925) s. v. *Lapidariorum castra* c. 773).

⁴¹²ND Occ. 25.22, 25.31.

⁴¹³Tab. Peut. 6.1b (MILLER 1916, 916).

⁴¹⁴A név csak a Notitia Dignitatumban (ND Occ. 31.30) fordul elő, pontosan nem azonosítható. Egy javaslat szerint azonos Myd(...)/Gheriat el-Garbia erődítményével, melyet Kr. u. 198/201-től Kr. u. 280-ig különböző katonai egységek használtak. Kb. 80 év, vagy még nagyobb hiátus után limitanei csapatok építették újjá és használták a Kr. u. 4-5. sz. fordulóján (360/80 és 430/55 között) – a javaslat szerint Notitia ezt az újjáépített erődöt említi Castra Madensia néven (MACKENSEN 2012).

⁴¹⁵Csak Ravenn. Cosm. 4.43. p. 308. Nr. 8 említi, Brigantium (a mai Betanzos) térségében. A név feltehetőleg romlott (RE III. (1899) s.v. *Castra, Castrum* c. 1769 Nr. 31.).

⁴¹⁶EDCS-32500093 (*Margensia*) = [HD31782](#) (*Margum*).

⁴¹⁷ND Or. 41.24.

Castra									
#	Településnév	Típus	Név eredete	Mai település	Ország	Prov.	Hds.	Kor	BATL
41.	Castra Martis ⁴¹⁸		mitikus	Kula	BUL	Moesia	n. a.	L	21E6
42.	Castra Maurorum ⁴¹⁹		földrajzi?	Sapha erődjei (Izzeddin Dağ, 'Abra) és Lélân tábora	TKY	Armenia	n. a.	L	89D3
43.	Castra Mefaa		átvett	Umm er-Resas	JOR	Arabia	n. a.	RL	71B3
44.	Castra Minervae ⁴²⁰ (Castrum Minervae ⁴²¹ , arx Minervae ⁴²² , Minervium ⁴²³)	castrum, oppidum, arx, colonia	mitikus	Castro	ITL	Italia	n. a.	CHRL	45H4
45.	Castra Nova ⁴²⁴ (Castris Novis ⁴²⁵)		általános	Drăgănești	ROM	Dacia	n. a.	L	n. a.
46.	Castra Nova ⁴²⁶ (Castrobonensis ⁴²⁷ , Nova Castrum ⁴²⁸)		általános	Perrégaux	ALG	Africa	n. a.	RL	29F1
47.	Castra Pestiensia ⁴²⁹		földrajzi	Budapest	HUN	Pann. I.	n. a.	n. a.	n. a.
48.	Castra Pinc(sensia? v. -iana?) ⁴³⁰		földrajzi?	Kostolac?	SRB	Moesia S.	n. a.	L	21D5?

⁴¹⁸Feltehetőleg a mai Kula területén található erőddel azonosítható (RE; Prokop. Aed. 291.6; Amm. 31.11.6; EDCS-11300812 = [HD2094](#)).

⁴¹⁹Amm. 18. 6. 9, 25. 7. 9. A név feltehetőleg a *Castra Mororum* (=”Az eperfák tábora”) romlott alakja (RE S I (1903), 278 s. v. *Castra, Castrum*).

⁴²⁰Minerva-tempolmáról híres calabriai város, ma Castro. (RE III. (1899) s. v. *Castra, Castrum* c. 1769 Nr. 33, Tab. Peut. VII. 2), Kr. e. 125-től *colonia* (MILLER 1916, 223).

⁴²¹Var. Ant. 3.6.8 (idézi Probus, in Verg. Buc. 6. 31.), mint *oppidum*.

⁴²²Verg. A. 3.531.

⁴²³Ravenn. Cosm. 4. 31., p. 262., Nr. 3; V. 1., p. 329. Nr. 9.

⁴²⁴A Drobeta (Szörényvár) – Romulae (Recka) úton, Plendava (Krajova) és Romulae között (RE III. (1899) s.v. *Castra, Castrum* c. 1770 Nr. 34), romjai egy Drăgănești nevű község közelében található (MILLER 1916, 552).

⁴²⁵Tab. Peut. VII. 4.

⁴²⁶It. Ant. 37.2; RE III. (1899) s. v. *Castra, Castrum* c. 1770 Nr. 35.

⁴²⁷Not. Caes. nr. 74.

⁴²⁸Ravenn. Cosm. 3.9.

⁴²⁹EDCS-15100065 = [HD27624](#).

⁴³⁰EDCS-16700330 (*Castra Pinciana*)= [HD31497](#) (*Castra Pincensia*); talán kapcsolatban áll a Metal(l)a Aeliana Pincensia néven ismert bányával (BATL 21D5).

Castra									
#	Településnév	Típus	Név eredete	Mai település	Ország	Prov.	Hds.	Kor	BATL
49.	Castra Pinnata ⁴³¹ (Pinnatis ⁴³²)		bizonytalan	n. a.	UKG	Britannia	n. a.	L	n. a.
50.	Castra Postumiana ⁴³³		személy	Cerro de Harinilla, 13km ÉK-re Fernán Nuñeztől	SPN	Hisp. U.	n. a.	H	27A4, 26F4
51.	Castra Praetorii Mobeni ⁴³⁴ (Mobene)		földrajzi	Qasr Bshir	JOR	Arabia	?	L	71B3
52.	Castra puerum ⁴³⁵		funkció	Les Andalouses	ALG	M. Caes.	n. a.	CHRL	29E1
53.	Castra Pyrrhi ⁴³⁶		személy	n. a.	GRE	Macedonia	n. a.	R	n. a.
54.	Castra Pyrrhi ⁴³⁷		személy	n. a.	GRE	Macedonia	n. a.	R	n. a.
55.	Castra Regina ⁴³⁸ (Reginum, Regino ⁴³⁹ , Vallato ⁴⁴⁰)		földrajzi	Regensburg	GER	Noricum	L	L	12F3,1F1,2F4
56.	Castra Salsoviensia ⁴⁴¹ (Salsovia)		földrajzi	Mahmudia	ROM	Moesia I.	CLV	(R)L	23C3
57.	Castra Servilia ⁴⁴² (Castra Iulia ⁴⁴³)		személy	n. a.	SPN	Hispania	n. a.	R	n. a.

⁴³¹Észak-nyugat Britanniában; csak Ptol. Geogr. és Ravenn. Cosm. említi (RE III. (1899) s. v. *Castra, Castrum* c. 1770 Nr. 38).

⁴³² Ravenn. Cosm. 5.31, p. 435 Nr. 24.

⁴³³A hispániai Ategua és Ucubi városa között. Nevét feltehetőleg L. Postumius Albinusról, Hispania ulterior proconsuláról (Kr. e. 180) kapta, ahol Caesar építtetett egy *castellumot* (!) a polgárháború idején (B. Hisp. 8.6; RE III. (1899) s.v. *Castra, Castrum* c. 1771 Nr. 40).

⁴³⁴ EDCS-17100009. Az egyik legjobb állapotban megőrződött római kori erőd, l. <http://www.livius.org/articles/place/mobene-qasr-bshir/>

⁴³⁵Portus divinitól (a mai Oran) 18 mérföldre nyugatra (RE III. (1899) s.v. *Castra, Castrum* c. 1771 Nr. 41.; It. Ant. 13.6.).

⁴³⁶Helység az epeirosi Aóos folyó völgyében (RE III. (1899) s.v. *Castra, Castrum* c. 1771 Nr. 42; Plin. Nat. 32.13.2).

⁴³⁷Erősség Lakóniában, az Oinus völgyében Spárta és Sellasia között; itt állt Pyrrhos tábora Kr. e. 272-ben (RE III. (1899) s.v. *Castra, Castrum* c. 1771 Nr. 43, Plin. Nat. 35.27.14).

⁴³⁸A *legio III Italica* állomáshelye, a mai Regensburg területén (RE III. (1899) s.v. *Castra, Castrum* c. 1771 Nr. 44, ND Occ. 35.17).

⁴³⁹ It. Ant. 250.1.

⁴⁴⁰ ND Occ. 35.17: *castra Regina, nunc Vallato*.

⁴⁴¹ EDCS-11300824 = [HD43259](https://doi.org/10.15774/PPKE.BTK.2016.005); a Salsovia vonatkozásában I. HAYNES – BOGDAN – TOPOLEANU 2007, illetve a régészeti projekt honlapján olvasható rövid összefoglalót a legfontosabb ókori forrásokkal (University of Newcastle, The Salsovia Project: <http://www.ncl.ac.uk/historical/research/project/4160>).

⁴⁴² Plin. Nat. 4.117; nevét feltehetőleg Q. Servilius Caepioról kapta (Kr. e. 139-ben *proconsul*) (RE III. (1899) s.v. *Castra, Castrum* c. 1771 Nr. 47).

⁴⁴³A névváltozat Plinius téves olvasatán alapul (RE III. (1899) s.v. *Castra, Castrum* c. 1769 Nr. 26; Plin. Nat. 4.118 (117)).

Castra									
#	Településnév	Típus	Név eredete	Mai település	Ország	Prov.	Hds.	Kor	BATL
58.	Castra Severiana ⁴⁴⁴		személy	Hadjar Roum?	ALG	M. Caes.	n. a.	RL	29 p. 471 ⁴⁴⁵
59.	Castra Tenedus ⁴⁴⁶ (Tenedos)	urbs	átvett	Bozcaada	TKY	Asia	n. a.	A(!)C HR	56C2
60.	Castra Tillibanensia ⁴⁴⁷ (Tillibari)		földrajzi	Remada	TUN	Africa	C ⁴⁴⁸	RL	35C2
61.	Castra Thilutha ⁴⁴⁹		átvett	Telbes	LEB	Syria	n. a.	L	n. a.
62.	Castra Traiana ⁴⁵⁰ (Col'o Traiana ⁴⁵¹ , Colonia Traiana ⁴⁵² , Troia ⁴⁵³)	colonia	személy	Xanten	GER	Ger. I.	L	RL	11G1, 2E3
63.	Castra Traiana/Tragana ⁴⁵⁴		személy	Sîmbotin?	ROM	Dacia	n. a.	R	22B3
64.	Castra Viminacensia ⁴⁵⁵ (Viminacium)		földrajzi	Kostolac	SRB	Moesia S.	L	RL	21D5; 21G2
65.	Castra Vinaria ⁴⁵⁶		funkció	n. a.	SPN	Hispania	n. a.	R	n. a.

⁴⁴⁴Püspökeről 484-tól tudunk; talán azonos a korábbi Numerus Syrorum nevű helységgel (kb. a mai (Lalla) Maghinával) (RE III. (1899) s.v. *Castra, Castrum* c. 1771 Nr. 47.); EDCS-25601625 = [HD49266](#).

⁴⁴⁵Mint nem lokalizálható helység, talán Altava közelében.

⁴⁴⁶Dares Phrygius 4. 62. 3; a Tenedus/Tenedos nevet a helybeliek által tisztelt istenségről, Tenesről, a város monda szerinti alapítójáról kapta (Cic. Ver. 2.1.49, ahol az „urbs” megnevezést használja; cf. Serv. A. 2.21; Ovidiusnál hasonlóképp *urbs*, Ov. Met. 13.174). Dares Phrygius idézett szöveghelyét leszámítva egyetlen forrás sem kapcsolja a névhez a „castra” megnevezést. Valószínű, hogy itt csupán annyit tesz: „a tenedosi tábor”, és nem a településnév része, illetve típusmegnevezése. Mivel azonban szintaktikailag megegyezik azon esetekkel, ahol a *castra* elem valóban a településnév részét képezi, ezért felvettem a listába.

⁴⁴⁷ND Occ. 25.33.

⁴⁴⁸*cohors II Flavia Afrorum* (EDCS-09400688 = [HD11958](#)).

⁴⁴⁹Amm. 24. 2. 1, a település/erőd nevét csak Ammianus említi (DEN BOEFT 2002, 30).

⁴⁵⁰Colonia Ulpia Traiana, Vetera közelében, a mai Xanten területén (RE IV (1901) s. v. *Colonia* c. 511. Nr. 6.).

⁴⁵¹Tab. Peut. II. 5.

⁴⁵²It. Ant. 370.3, 375.1.

⁴⁵³Ravenn. Cosm. 4.24, p. 228 Nr. 2.

⁴⁵⁴A mai Romániában, Serbanesti környékén (Tab. Peut. VII.5, VIII.1).

⁴⁵⁵EDCS-16700332 = [HD31503](#).

⁴⁵⁶A baetusok földje és az óceán között; pontos fekvése ismeretlen (RE III. (1899) s.v. *Castra, Castrum* c. 1762 Nr. 52; Plin. Nat. 3.10.5).

Castra									
#	Településnév	Típus	Név eredete	Mai település	Ország	Prov.	Hds.	Kor	BATL
66.	Castra Vindonissensia ⁴⁵⁷ (Vindonissa)		földrajzi	Windish	SWI	Ger. S.	L	HRL	18F2
67.	Castra Zarba ⁴⁵⁸ (Castra Iarba ⁴⁵⁹ , Castris rubris ⁴⁶⁰ , mutatio Castrozorba ⁴⁶¹ , Subzupara ⁴⁶²)	mutatio	átvett	Kastrazarba	BUL	Thracia	n. a.	RL	51G1; 22D7
68.	Erocastra (Eropolis) ⁴⁶³	polis	mitikus	Tell al-Maskhuta	EGY	Aegyptus	n. a.	R	74G3
69.	Gadaum castra ⁴⁶⁴		átvett	Djidiouia	ALG	M. Caes.	n. a.	R	29F1
70.	Rapida castra ⁴⁶⁵		bizonytalan	n. a.	ALG	M. Caes.	n. a.	R	n. a.
71.	Tanaramusa castra ⁴⁶⁶		átvett	Berrouaghia	ALG	M. Caes.	n. a.	R	30E4
72.	Tigava castra ⁴⁶⁷ (Tigava ⁴⁶⁸ , Tigavitanum castellum ⁴⁶⁹)	civitas ⁴⁷⁰ , castellum	átvett / földrajzi	Bel-Abbès	ALG	M. Caes.	n. a.	R	30C4

⁴⁵⁷ EDCS-38900293.

⁴⁵⁸ A Philippopolist Hardianapolisszal összekötő út mentén, pontosabban nem meghatározható helyen (RE III. (1899) s.v. *Castra, Castrum* c. 1772 Nr. 53).

⁴⁵⁹ It. Ant. 231.5.

⁴⁶⁰ Tab. Peut. VIII.

⁴⁶¹ It. Ant. 568.11.

⁴⁶² It. Ant. 137.1.

⁴⁶³ A görög Heroo(n)polis (a mai Tell el Maskhuta), fontos közigazgatási központ a hellenisztikus és római kori Egyiptomban; EDCS-28000909.

⁴⁶⁴ It. Ant. 37.5.

⁴⁶⁵ It. Ant. 38.9.

⁴⁶⁶ It. Ant. 38.7.

⁴⁶⁷ It. Ant. 38.3; de külön település a közelben: *Tigava municipio* (a mai el Kherba és Ksar Soltane térségében; It. Ant. 38.1; BATL 30E4).

⁴⁶⁸ EDCS-28200022, EDCS-28100211, Plin. Nat. 5.17.1.

⁴⁶⁹ Amm. 29. 5. 25.

⁴⁷⁰ Plin. Nat. 5.17.1.

Castra									
#	Településnév	Típus	Név eredete	Mai település	Ország	Prov.	Hds.	Kor	BATL
73.	Tricornia Castra ⁴⁷¹ (Tricornium ⁴⁷² , Castra Flaviensia ⁴⁷³)	mutatio ⁴⁷⁴	átvett	Ritopek	SRB	Moesia	L	R	21C5
74.	Ulcisia Castra ⁴⁷⁵ (Constantia ⁴⁷⁶ , Castra Constantia ⁴⁷⁷)		átvett / személy	Szentendre	HUN	Pann. I.	C	RL	20G2; 21B2
75.	Vetera Castra ⁴⁷⁸ (Beurtina ⁴⁷⁹ , Castra Veterum ⁴⁸⁰ , Tricensimae ⁴⁸¹ , Tricensimae oppidum ⁴⁸² , Veteris Castra legionis XXX Ulpiae ⁴⁸³)	civitas ⁴⁸⁴ , oppidum	földrajzi	Xanten	GER	Ger. I.	L	R	11G1; 2E3

77. táblázat A castra szó előfordulásai településnevekben

⁴⁷¹Ma Ritopek, Belgrád agglomerációjában. Leginkább a *legio VII Claudia* egy katonájának itt előkerült díszpáncéljáról ismert (VUJOVIC 2000).

⁴⁷²EDCS-16700331 = [HD31500](#), EDCS-16000550 = [HD27004](#), EDCS-16000551 = [HD27007](#); EDCS-30200735 = [HD36252](#).

⁴⁷³ EDCS-16000549 = [HD27001](#).

⁴⁷⁴ It. Hier. 564.3.

⁴⁷⁵ A legújabb elképzelések szerint a „*castra*” elem nem képezte a településnév részét, sem a kora császárkori Ulcisia, sem a késő antik Constantia név esetében (TÓTH 2006). A településre, illetve a táborra vonatkozó ókori forrásokat ld. ANREITER 2001 s.v. Ulcisia [Castra].

⁴⁷⁶EDCS-09900418.

⁴⁷⁷EDCS-30200455 = [HD22377](#) (TÓTH 2006, 29 szerint az *ex p(rae)p(osito) Cas/tri<p>s Const(antiis)* kifejezésben a „*castris*” szó nem a településnévhez, hanem a tisztségnévhez – *praepositus castris* = a korábbi korokban használt *praefectus castrorum* megfelelője – tartozik).

⁴⁷⁸A Rajna partján, a mai Xanten területén. Az első táborat még Augustus építteti, melyet Traianus építtet újra (MILLER 1916, 43); Tac. Hist. 4. 21.1, 5.14.1.

⁴⁷⁹ Ravenn. Cosm. 4.24, p. 228 Nr. 1.

⁴⁸⁰ Tac. Hist. 4.18.3.

⁴⁸¹ Amm. 28.2.4.

⁴⁸² Amm. 20.10.1.

⁴⁸³ It. Ant. 255.5-256.1.

⁴⁸⁴ Amm. 28.2.4.

A „castrum” szót tartalmazó helységnevek

Castrum									
#	Településnév	Egyéb típusmegnevezések	Név eredete	Mai település	Ország	Prov.	Hds.	Kor	BATL
1.	Bergium Castrum ⁴⁸⁵		átvett	n. a.	SPN	H. Tarr.	n. a.	H	25 p. 407 ⁴⁸⁶
2.	Bigorra Castrum		átvett	St-Lézer	FRA	Hisp. Tarr.	n. a.	RL	25F2
3.	Castro Novo ⁴⁸⁷		általános	n. a.	ITL	Italia	n. a.	R	n. a.
4.	Castrum ⁴⁸⁸		általános	Auch	FRA	Gallia	n. a.	n. a.	n. a.
5.	Castrum Album ⁴⁸⁹		földrajzi	n. a.	SPN	Hispania	n. a.	H	n. a.
6.	Castrum Divionense		földrajzi	Dijon	FRA	Gallia	n. a.	R?L	18C2
7.	Castrum Divitiensium ⁴⁹⁰ (Castellum Divitia, Divitia ⁴⁹¹)	castellum	földrajzi	Köln-Deutz	GER	Ger. I.	L	R?L	11G2
8.	Castrum Frentinum ⁴⁹²	colonia Latina	bizonytalan	n. a.	ITL	Italia	n. a.	H	46 p. 703 ⁴⁹³
9.	Castrum Grynium ⁴⁹⁴ (Gryneion)		átvett	Termasalik Burnu	TKY	Asia	n. a.	A!HR	56E4

⁴⁸⁵ Liv. 34. 21. 1.

⁴⁸⁶ Mint nem lokalizálható helység.

⁴⁸⁷ It. Ant. 291.1, 301.4, 308.2, 313.1, 498.3-4.

⁴⁸⁸ EDCS-50400130.

⁴⁸⁹ Hamilcar Barcas halálának színhelye (Liv. 24.41.2; RE III. (1899) s. v. *Castra, Castrum* c. 1767 Nr. 5.).

⁴⁹⁰ EDCS-1200343, [RID24 250](#): a *legio XXII Primigenia* táborhelye, mely Nagy Konstantin alatt épült, feltehetőleg a Deutz és Köln közötti híd megépülése (Kr. u. 310) után.

⁴⁹¹ EDCS-01200112 = [HD18797](#).

⁴⁹² Liv. 35. 9. 7.

⁴⁹³ Mint nem lokalizálható helység.

⁴⁹⁴ Nep. Alc. 9.3.: *namque ei Grynium dederat, in Phrygia castrum.*

Castrum									
#	Településnév	Egyéb típusmegnevezések	Név eredete	Mai település	Ország	Prov.	Hds.	Kor	BATL
10.	Castrum Inui ⁴⁹⁵ (Castrum Novum(!) ⁴⁹⁶ , Castrum Poenorum ⁴⁹⁷ , Castrum ⁴⁹⁸)	civitas ⁴⁹⁹	mitikus / általános / etnikai	n. a.	ITL	Italia	n. a.	RL	n. a.
11.	Castrum Iuliense ⁵⁰⁰ (Iulium Karnicum ⁵⁰¹ vagy Carnicum ⁵⁰² , Iulia Carnico ⁵⁰³ , Iulienses Carnorum ⁵⁰⁴)	colonia, oppidum	személy	Zuglio	ITL	Noricum	n. a.	?	19F3
12.	Castrum Iulium ⁵⁰⁵ (Curica ⁵⁰⁶ , Curiga ⁵⁰⁷)		személy	Covalca (Monesterio)	SPN	Hisp. C.	n. a.	?	26D3
13.	Castrum Juvense ⁵⁰⁸ (Juvavum, Jvavo ⁵⁰⁹)	oppidum	földrajzi	Salzburg	AUS	Noricum	n. a.	?	19F2, 1F1, 2F4

⁴⁹⁵ Verg. A. 6.775, valamint Serv. A. 6.775.; sokszor egyszerűen csak Castrumként emlegetik. RE III. (1899) s.v. *Castra, Castrum* c. 1769 Nr. 24.

⁴⁹⁶ Serv. A. 6.775.: Servius itt feltehetőleg tévesen azonosítja a várost az etruskiai Castrum Novummal (ma Giulianova), ugyanez a helytelen azonosítás Rutil. 1.227-231.

⁴⁹⁷ Serv. A. 6.775. = Plaut. frg. XLIX (LXIX) p. 150 l. 56.

⁴⁹⁸ Ov. Met. 15.727, Sil. 8.359, Mart. 4.60.1.

⁴⁹⁹ Serv. A. 6.775.

⁵⁰⁰ A carnusok fővárosa Noricumban (RE X (1919) s. v. *Iulium Carnicum* c. 105; Ptol. Geogr. 2.13.3).

⁵⁰¹ EDCS-04200898, EDCS-04200900 (mint *colonia*).

⁵⁰² EDCS-14600213 = [HD38909](#).

⁵⁰³ It. Ant. 279.5.

⁵⁰⁴ Plin. Nat. 3.130 (mint *oppidum*); EDCS-04200921 = [F25318](#) = [F25319](#).

⁵⁰⁵ Állomás Hispania Citeriorban (RE IV (1901) s. v. *Curiga* c. 1836); Plin. Nat. 3.15.

⁵⁰⁶ Ravenn. Cosm. 4.44, p. 314 Nr. 16.

⁵⁰⁷ It. Ant. 432.5.

⁵⁰⁸ A Salzach latin nevéből (Ivarus, Iovarus – BATL12F4) MILLER 1916, 284-285: mint *oppidum*.

⁵⁰⁹ MILLER 1916, 284-285.

Castrum									
#	Településnév	Egyéb típusmegnevezések	Név eredete	Mai település	Ország	Prov.	Hds.	Kor	BATL
14.	Castrum Minervae <i>vide supra</i> Castra Minervae								
15.	Castrum Moeniensium ⁵¹⁰ (municipium C. Moeniensium ⁵¹¹ , C. Moiniensium ⁵¹²)	municipium	földrajzi	Marino	ITL	Italia	n. a.	RL	43C2
16.	Castrum Moenoenum ⁵¹³ (Maon, Menoeis)		földrajzi	Nirim / Khirbet Ma'in	ISR	Iudea	n. a.	L	70 E3
17.	Castrum Mutilum ⁵¹⁴		átvett?	Modigliana?	ITL	Italia	n. a.	n. a.	n. a.
18.	Castrum Novum ⁵¹⁵ (Castro civitas?) ⁵¹⁶ , Castro novo ⁵¹⁷ , Castrum ⁵¹⁸)	colonia ⁵¹⁹ , civitas	általános	Giulianova	ITL	Italia	n. a.	HRL	42F3, 20A7

⁵¹⁰EDCS-05800428, EDCS-05800438, EDCS-05800442, EDCS-5800437.

⁵¹¹EDCS-05800429 = [HD32512](#).

⁵¹² EDCS-5800430.

⁵¹³ CTh. 7.4.30.

⁵¹⁴ Liv. 31. 2. 7. Talán a mai Modigliana, vö. Enciclopedia Italiana (1934), s. v. Modigliani (http://www.treccani.it/enciclopedia/modigliana_%28Enciclopedia-Italiana%29/).

⁵¹⁵Picenumi város, Kr. e. 3. századtól római *colonia* a Helvinus (Tordino) torkolatánál; ma Giulianova (RE III. (1899) s.v. *Castra, Castrum* c. 1770 Nr. 36, MILLER 1916, 215; Plin. Nat. 3.110; Tab. Peut. V. 5.).

⁵¹⁶ It. Ant. 101.4 (egyres kódexekben Castro novo).

⁵¹⁷ It. Ant. 308.2, 313.4.

⁵¹⁸ Vell. 1.14.5.

⁵¹⁹ Plin. Nat. . 3.110.

Castrum									
#	Településnév	Egyéb típusmegnevezések	Név eredete	Mai település	Ország	Prov.	Hds.	Kor	BATL
19.	Castrum Novum ⁵²⁰ (Castro novo ⁵²¹ , colonia Iulia Castronovo ⁵²²)	castrum, colonia, civitas ⁵²³	általános	Torre Chiaruccia	ITL	Italia	n. a.	RL	44A1
20.	Castrum Plana ⁵²⁴ (Plana)		átvett?	Bileća	BOS	Dalmatia	n. a.	RL	20F7
21.	Castrum Poenorum <i>vide supra</i> Castrum Inui, #10								
22.	Castrum Portorium ⁵²⁵		tevékenység	n. a.	ITL	Italia	n. a.	H	n. a.
23.	Castrum Salerni ⁵²⁶ (Salernum)	colonia ⁵²⁷	átvett	Salerno	ITL	Italia	n. a.	HRL	44G4
24.	Castrum Truentinum ⁵²⁸ (castro Truentino ⁵²⁹ , Troento civitas ⁵³⁰ , Truentum ⁵³¹)	castellum ⁵³² , urbs(?) ⁵³³	földrajzi	Martinsicuro	ITL	Italia	n. a.	HRL?	42F3, 20A7
25.	Circe(s)ium Castrum ⁵³⁴		átvett	al-Busaira	SYR	Mesopot.	n. a.	HRL	91B2

⁵²⁰Etruria partvonalának déli részén, a Via Aurelia mentén, a mai Torre Chiaruccia (Civitavecchia egyik városrésze) helyén (RE III. (1899) s.v. *Castra, Castrum* c. 1770 Nr. 37, MILLER 1916, 247); Plin. Nat. 3.44; 3.51; Mela 2.72; Liv. 36.6.1.

⁵²¹Tab. Peut. V.3, It. Ant. 291.1, 301.4, 498; Ravenn. Cosm. 4.32 p. 267 Nr. 2; V.2 p. 335. Nr. 1.; CIL 11.3579-3581.

⁵²²EDCS-22600387, EDCS-22600388, EDCS-22600389, EDCS-22600394.

⁵²³Ravenn. Cosm. loc. cit.

⁵²⁴EDCS-19800628

⁵²⁵Feltehetőleg campaniai település (RE III. (1899) s.v. *Castra, Castrum* c. 1767 Nr. 4), melynek helyén Livius korábban már egy *oppidum* állt (Liv. 31.33.6).

⁵²⁶Liv. 32. 29. 3.

⁵²⁷Liv. 32. 29. 3.

⁵²⁸A Truentus (Tronro) folyó partján, Asculum Picenumban (Ascoli Piceno) (RE III. (1899) s.v. *Castra, Castrum* c. 1772. Nr. 50.); EDCS-15600829; Cic. Att. 8.12b.1.10

⁵²⁹It. Ant. 308.1, 313.3, 316.6, 317.2.

⁵³⁰It. Ant. 101.3.

⁵³¹Plin. Nat. 3.110.6.

⁵³²Mela 2.65.2.

⁵³³EDCS-15600803: *cr]uptam [3] / [3]re horreum [3] / [6] / [3 c]urav[it(?) 3] / [3 ur]bi(?) Tru[ent(ino?)].*

⁵³⁴SHA Gord. 34.2.

Castrum									
#	Településnév	Egyéb típusmegnevezések	Név eredete	Mai település	Ország	Prov.	Hds.	Kor	BATL
	(Circesium)								
26.	Citharizon castrum ⁵³⁵		átvett	n. a.	ARM?	Armenia	n. a.	L	n. a.
27.	Consilium Castrum ⁵³⁶		mitikus?	n. a.	ITL	Italia	n. a.	R	n. a.
28.	Coviacense Castrum (Comeniaca)		földrajzi	Valencia de Don Juan	SPN	Hisp.	n. a.	L	24F2
29.	Dunense Castrum		földrajzi	Châteaudun	FRA	Gallia	n. a.	HL	11B4
30.	Laurens Castrum ⁵³⁷	urbs	átvett	n. a.	ITL	Italia	n. a.	A!R	n. a.

78. táblázat A castrum szó előfordulása településnevekben

⁵³⁵ Nov. 31.1.3.⁵³⁶ Plin. Nat. 3.95.⁵³⁷ Tib. 2.5.49, Serv. A. 9. 8.: *hanc* (sc. *urbem*, melyet Vergilius név nélkül említ) *castrum Laurens ait dici Varro, oppidum tacet*.

9.1.3 A „*castellum*” szót tartalmazó településnevek

Castellum									
#	Településnév	Egyéb típusmegnevezések	Név eredete	Mai település	Ország	Prov.	Hds.	Kor	BATL
1.	Albunea Castellum ⁵³⁸ (Albunea)		átvett	Solforata	ITL	Italia	n. a.	<i>ACHR</i>	43C3
2.	Antiochia Castellum		átvett	Çukurköy	TKY	Bythina	n. a.	L	66B3
3.	Audiense Castellum ⁵³⁹ (Audia, Auzia)	municipium, colonia	földrajzi	Sour El-Ghozlane (korábban Amule)	ALG	M. Caes.	n. a.	<i>RL</i>	30G4
4.	Castel(l)u(m) ⁵⁴⁰		általános	Granadas de Salime	SPN	H. Cit.	n. a.	R	n. a.
5.	Castello Syracusanorum ⁵⁴¹ (Megara ⁵⁴² , Hybla ⁵⁴³)	oppidum ⁵⁴⁴	etnikai	Augusta	ITL	Italia	n. a.	R	47G4
6.	Castellum		általános	Marradi	ITL	Italia	n. a.	<i>RL</i>	40B4
7.	Castellum ⁵⁴⁵		általános	n. a.	BGM	Ger. I.	n. a.	R	n. a.
8.	Castellum (...)		hiányos	Henchir-Sidi-Merzoug	TUN	Africa	n. a.	R	32C4
9.	Castellum A(...)		hiányos	Djebel Sidi Reglis	ALG	Africa	n. a.	<i>RL</i>	34F2

⁵³⁸ Gloss. Verg. A 280.

⁵³⁹ Ammianus (Amm. 29. 5. 44, 29. 5. 49) így nevezi Auzia/Audia városát, bár a település a 2. században *municipium* (EDCS-23200054) a Severus-korban pedig már *colonia* ranggal (EDCS-23200070) rendelkezett (DEN BOEFT – DRIJVERS – DEN HENGST – TEITLER 2013, 205).

⁵⁴⁰ EDCS-60300440.

⁵⁴¹ Eredetileg a görögországi Megara gyarmatvárosa, a rómaiak Hybla néven ismerték (cf. Serv. In Bucol. 1.54.). A Castellum Syracusanorum névalakot csak It. Ant. 517.3-4 (*Megara, id est ~*) említi; a szakirodalomban gyakran Megara Hyblaea/Hyblaia néven említik.

⁵⁴² It. Ant. 517.3-4.

⁵⁴³ Serv. In Bucol. 1.54., Plin. Nat. 11.32, Ov. Ib. 199 etc.

⁵⁴⁴ It. Ant. 517.3-4, Serv. In Bucol. 1.54.

⁵⁴⁵ EDCS-12400417 = [HD40729](#).

Castellum									
#	Településnév	Egyéb típusmegnevezések	Név eredete	Mai település	Ország	Prov.	Hds.	Kor	BATL
10.	Castellum Abritanorum ⁵⁴⁶ (Arbit(t)us Castellum(?), ⁵⁴⁷ Abrittus)		etnikai	Razgard	BUL	Moes. I.	CV	HRL	22D5
11.	Castellum Acripia ⁵⁴⁸		átvett	n. a.	SPN	H. Cit.	n. a.	R?	n. a.
12.	Castellum Agabana ⁵⁴⁹		átvett	n. a.	?	?	n. a.	L	n. a.
13.	Castellum Agubri(gense?) ⁵⁵⁰		földrajzi	n. a.	SPN?	H. Cit.	n. a.	R?	n. a.
14.	Castellum Aiobrigiaeco ⁵⁵¹		átvett	Sierra de Caurel	SPN	H. Cit.	n. a.	R	24D2 ⁵⁵²
15.	Castellum Aliso ⁵⁵³ (Aliso/Elison)		átvett	n. a.	GER	Ger. I.	n. a.	R	11 p. 164 ⁵⁵⁴
16.	Castellum amerino ⁵⁵⁵ (Horta ⁵⁵⁶ , Hortanum ⁵⁵⁷ , Ortas ⁵⁵⁸)		bizonytalan	Orte	ITL	Italia	n. a.	L	42C4
17.	Castellum Ansi(s) ⁵⁵⁹		átvett	n. a.	ROM	Dacia	n. a.	R	n. a.

⁵⁴⁶ EDCS-1600219 (vö. RE I.1 (1893), 111: Ab(r)itanai = Volk in Pontos. Steph. Byz.).

⁵⁴⁷ EDCS-13600178 (*Abrit(t)o ad ca[st(ellum)]*) = [HD17165](#) (*Abrito ad ca[n(abas)]*).

⁵⁴⁸ EDCS-5501799 (a feliratban a „castellum” kérdőjeles szerkesztői kiegészítés: *Arquius / Viriati f(ilius) / |(castello?) Acripia / h(ic) s(itus) {s} est / Melcae/cus Pelisti / monument(um) / posu[it]*).

⁵⁴⁹ Amm. 27. 12. 3.

⁵⁵⁰ EDCS-3000463 = [HD50081](#) (a feliratban a „castellum” szerkesztői kiegészítés: *Bodoc/ena Ar/avi f(ilia) |(castello) Agubri(gensi) / an(norum) XII h(ic) s(ita) e(st)*) = EDCS-20400040 (némileg eltérő olvasattal: *Bodoc/ena Ar/avi f(ilia) c(astello) / Agubri / an(norum) XII h(ic) s(ita) e(st)*).

⁵⁵¹ EDCS-13400175 = [HD17779](#) (a feliratban a „castellum” szerkesztői kiegészítés: *Tillegus Ambati f(ilius) Susarrus / |(castello) Aiobrigiaeco*).

⁵⁵² BATL Map 24, p. 383: mint Susarri territoriuma.

⁵⁵³ Tac. Ann. 2.7.3.

⁵⁵⁴ Mint nem lokalizálható település.

⁵⁵⁵ Tab. Peut. V.2, MILLER 1916, 293.

⁵⁵⁶ Paul. D. Hist. Lang. 4.8; cf. Verg. A. 7.716: *Hortanae classes*.

⁵⁵⁷ Plin. Nat. 3.52.

⁵⁵⁸ Ravenn. Cosm. . 4.33.

⁵⁵⁹ EDCS- 26600990 = [HD46156](#); EDCS-5200585 = [HD24888](#); EDCS-5200588 = [HD24897](#); EDCS- 5200589 = [HD24900](#); EDCS- 5200595 = [HD24918](#); EDCS- 5200601 =

Castellum									
#	Településnév	Egyéb típusmegnevezések	Név eredete	Mai település	Ország	Prov.	Hds.	Kor	BATL
18.	Castellum Araocelum ⁵⁶⁰		átvett?	São Cosmado (Mangualde)	POR	Lusitania	n. a.	HR	24D4
19.	<i>Castellum</i> Arguce ⁵⁶¹		átvett	n. a.	POR?	Lusitania?	n. a.	R?	n. a.
20.	Castellum Arsacalitanum ⁵⁶²		földrajzi?	el Goulia	ALG	Numidia	n. a.	RL	31E4
21.	Castellum Astragon ⁵⁶³ (Astragon)		átvett	Elmacik?	TKY	Asia	n. a.	H	61G3
22.	Castellum Athenaeum ⁵⁶⁴ (Athenaion)		átvett	n. a.	GRE	Macedonia	n. a.	H	55 p. 832 ⁵⁶⁵
23.	Castellum Aurelianense Antoninianense ⁵⁶⁶		személy	Ain Zada	ALG	M. Caes.	n. a.	RL	31C4
24.	<i>Castellum</i> Aviliobris ⁵⁶⁷		átvett	Cores (Ponteceso)	SPN	H. Tarr.	n. a.	HR	24C1
25.	Castellum Avisia (Quiza Centina)		átvett	el Bénian	ALG	M. Caes.	n. a.	RL	29F1; 30 inset
26.	Castellum Axia ⁵⁶⁸		átvett	Castel d'Asso	ITL	Italia	n. a.	ACHR	42C4
27.	Castellum Bagaiensium ⁵⁶⁹		földrajzi?	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	R	n. a.

HD24936.

⁵⁶⁰EDCS-13800102 = [HD17867](#) (*castellanis Araocelensibus*).

⁵⁶¹ EDCS-31600116 (a *castellum* szerkesztői kiegészítés).

⁵⁶² EDCS-23700912.

⁵⁶³ Liv. 33.18.6.

⁵⁶⁴ Liv. 38.1.10.

⁵⁶⁵ Mint nem lokalizálható helység.

⁵⁶⁶EDCS-24400446.

⁵⁶⁷EDCS-8400326 = EDCS-4900518 = EDCS-11701125 = [HD2350](#) = [HD53137](#) (A *castellum* szerkesztői kiegészítés. AE 1992, 997 a *centuria* kiegészítést is elfogadhatónak tartja).

⁵⁶⁸ Cic. Caec. 20.

⁵⁶⁹EDCS-56500211, EDCS-55702053; Talán a numidiai Bagai (Ksar Baghai, Algéria) nevéből (BATL 34F2).

Castellum									
#	Településnév	Egyéb típusmegnevezések	Név eredete	Mai település	Ország	Prov.	Hds.	Kor	BATL
28.	Castellum Baridustarum ⁵⁷⁰		etnikai?	n. a.	ROM?	Dacia?	n. a.	R	n. a.
29.	Castellum Barizanense ⁵⁷¹		földrajzi?	n. a.	BUL?	Thracia?	n. a.	R?	n. a.
30.	<i>Castellum</i> Belsinonense ⁵⁷² (Belsinon)		földrajzi	Cerro del Convento?	SPN	H. Cit.	n. a.	R	25D4
31.	Castellum Berecynthium ⁵⁷³		mitikus	n. a.	TKY	Asia?	n. a.	L	n. a.
32.	Castellum Berensis ⁵⁷⁴		földrajzi?	n. a.	SPN	H. Baet.	n. a.	R	24D2 ⁵⁷⁵
33.	<i>Castellum</i> Berisamum ⁵⁷⁶		átvett	n. a.	SPN	H. Tarr.	n. a.	R	24D1 ⁵⁷⁷
34.	Castellum Biracsaccarensum ⁵⁷⁸ (civitas Biracsaccarensum ⁵⁷⁹)	civitas	földrajzi	n. a.	TUN	Africa	n. a.	R	n. a.
35.	<i>Castellum</i> Blaniobrigense ⁵⁸⁰		földrajzi	n. a.	SPN	H. Cit.	n. a.	R?	n. a.

⁵⁷⁰ EDCS-11300363 = [HD20250](#).

⁵⁷¹ EDCS-29900544.

⁵⁷² Minden bizonnyal Belsinon (ma Cerro del Convento, BATL 25D4) városa alá beosztott faluról van szó. A név csak egy feliraton (EDCS-58300050) dokumentált: egy Hadrianus korából származó bronz törvénytáblán maradt fenn, melyet *Lex Rivi Hiberiensis* néven ismer a szakirodalom, és az Ebro folyó mentén fekvő falvak öntözési és vízhasználati jogait rendezi (LORIS 2006). A típusmegjelölést tartalmazó részlet elveszett, de a törvényben említett többi település mind *pagus*, így logikusnak tűnt ebben az esetben is ezt feltételezni. Ekkor azonban „luk” keletkezne a *pagi* és a *Belsionensis* szavak között, melynek kitöltésére nem született elfogadható javaslat. Elsősorban ez alapján TARPIN 2014 felveti, hogy itt a *castellum* szó szerepelhetett. Ekkor nem támad úr a két szó között. A különbség, mely a *castellum* megnevezést indokolhatta a *pagus* helyett feltételezése szerint az volt, hogy ebben az esetben erősített faluról volt szó.

⁵⁷³ Vib. Seq. 1.136 (Phrygia mitikus nevéből, vö. BATL Phrygia 62C4).

⁵⁷⁴ EDCS-5600639.

⁵⁷⁵ Mint Limici territoriuma, BATL 24 p. 383.

⁵⁷⁶ EDCS-11701112.

⁵⁷⁷ Mint a conventus Lucensis (Lucus Augusti joghatósági körzete) egyik települése, BATL 24 p. 383

⁵⁷⁸ EDCS-16700003 = EDCS-24501003.

⁵⁷⁹ EDCS-24400139.

⁵⁸⁰ EDCS-5502296 (a „*castellum*” szerkesztői kiegészítés: *Fusca Co/edi f(ilia) Celti/ca Superta(marca) / |(castello) Blaniobr/ensi Secos/ilia Coedi f(ilia) / soror sua / posuit*)

Castellum									
#	Településnév	Egyéb típusmegnevezések	Név eredete	Mai település	Ország	Prov.	Hds.	Kor	BATL
36.	Castellum Blucium ⁵⁸¹ (Bloukion)		földrajzi	Karalar	TKY	Asia	n. a.	HR	86C3
37.	Castellum Brigantia ⁵⁸² (Brignatium)		földrajzi	Bregenz	AUS	Raetia	n. a.	RL	19B2
38.	Castellum Brizanense ⁵⁸³		földrajzi	Szófia közelében	BUL	Thracia	n. a.	L	n. a.
39.	Castellum Busan ⁵⁸⁴ (Busan)		földrajzi	n. a.	ARM	Armenia	n. a.	L	89 p. 1283 ⁵⁸⁵
40.	Castellum C(...)		töredékes	n. a.	SPN	H. Baet.	n. a.	R?	n. a.
41.	Castellum Calatia ⁵⁸⁶ (Calatia)		átvett	S. Giacomo delle Galazze	ITL	Italia	n. a.	<i>ACHR</i> <i>L</i>	44F3
42.	Castellum Callaecum ⁵⁸⁷		átvett?	n. a.	SPN?	H. Baet.?	n. a.	R?	n. a.

⁵⁸¹ Cic. Deiot. 17.

⁵⁸² Amm. 15. 10. 6.

⁵⁸³ EDCS-29900544 = [HD42887](#).

⁵⁸⁴ Amm. 18. 10. 1.

⁵⁸⁵ Mint nem lokalizálható helység.

⁵⁸⁶ Liv. 26.5.4

⁵⁸⁷ EDCS-11701257 (*ex c(astello) Cal/[lae]c(o)*); vö. hasonló nevű települések Callaeci Bracari (BATL 24C2), Callaeci Lucenses (BATL 24D1), Callaecia (BATL 24C2).

Castellum									
#	Településnév	Egyéb típusmegnevezések	Név eredete	Mai település	Ország	Prov.	Hds.	Kor	BATL
43.	Castellum Carcassone ⁵⁸⁸ (Colonia Iulia Carcaso(ne) ⁵⁸⁹ , (Carcasum) Volcarum Tectosagum ⁵⁹⁰ , (Volcae) Tectosages, Carcassona ⁵⁹¹ , Carcassione ⁵⁹²)	civitas ⁵⁹³ , colonia, oppidum (latinum) ⁵⁹⁴	átvett	Carcaso	FRA	Gallia N.	n. a.	R	25F2
44.	Castellum Carissanum ⁵⁹⁵		személy?	n. a.	ITL	Italia	n. a.	R	46 p. 703 ⁵⁹⁶
45.	Castellum Carporum ⁵⁹⁷ (Vicus Carporum?)	vicus?	etnikai	Hârşova közelében?	ROM?	Moes. I.?	n. a.	RL	22E4?
46.	Castellum Celenderis ⁵⁹⁸ (Celenderis)		átvett	Aydincık	TKY	Asia	n. a.	RL	66C4
47.	Castellum Cellense? (Cellas ⁵⁹⁹)	vicus? ⁶⁰⁰	földrajzi?	Kherbet Zerga	ALG	Africa?	n. a.	RL	34D2
48.	Castellum Celtianum ⁶⁰¹		etnikai	Kherba	ALG	Numidia	n. a.	RL	31F3

⁵⁸⁸ A Volcae Tectosages törzs városa Gallia Narborensisben (RE II. (1897) s. v. *Carcaso* cc. 1575-1576; It. Hier. 551.9).

⁵⁸⁹ EDCS-09302575.

⁵⁹⁰ Plin. Nat. 3.33.2, 3.36.7; Caes. Gal. 3.20.2.3.

⁵⁹¹ Ravenn. Cosm. 4.28 p. 245 Nr. 2.

⁵⁹² Tab. Peut. II.2m.

⁵⁹³ Caes. Gal. 3.20.2.3.

⁵⁹⁴ Plin. Nat. 3.36.

⁵⁹⁵ Plin. Nat. 2. 147.

⁵⁹⁶ Mint nem lokalizálható helység.

⁵⁹⁷ EDCS-09900592 = [HD18244](#).

⁵⁹⁸ Tac. Ann. 2. 80. 1.

⁵⁹⁹ It. Ant. 30.1.

⁶⁰⁰ It. Ant. 59.5: *Cellas vicus*.

⁶⁰¹ EDCS-13003444 = [HD39653](#); EDCS-9800834.

Castellum									
#	Településnév	Egyéb típusmegnevezések	Név eredete	Mai település	Ország	Prov.	Hds.	Kor	BATL
49.	Castellum Chimera ⁶⁰²		mitikus?	n. a.	?	Macedonia	n. a.	R	n. a.
50.	Castellum Ciseli ⁶⁰³		átvett	n. a.	SPN	Lusitania	n. a.	R?	n. a.
51.	Castellum Citusum(?) ⁶⁰⁴		etnikai?	n. a.	TUN	Africa	n. a.	R?	n. a.
52.	Castellum Dardanum ⁶⁰⁵		bizonytalan	n. a.	?	?	n. a.	R?	n. a.
53.	Castellum Dianense ⁶⁰⁶	colonia?	etnikai ⁶⁰⁷	Gellal, Sidi Messaoud el Hamdi	ALG	M. Caes.	n. a.	RL	31C4, 34D1
54.	Castellum Dimmidi ⁶⁰⁸		átvett	Messad	ALG	M. Caes.	VL? N	R	34B3
55.	Castellum Divitia, <i>vide supra</i> Castrum Divitiensium (9.1.2, #7)		átvett	Köln-Deutz	GER	Ger. I.	L	R?L	11G2
56.	Castellum Durbede(icum) ⁶⁰⁹		átvett (v. földrajzi)	Braga	POR	Lusitania	n. a.	R	24C3 ⁶¹⁰
57.	Castellum Eborā (Aipora/Eborā)		átvett	Sanlúcar de Barrameda	SPN	H. Baet.	n. a.	ACHR L	26D5

⁶⁰² Plin. Nat. 4.4.

⁶⁰³ EDCS-5600609.

⁶⁰⁴ Csupán egyetlen feliraton dokumentált, töredékesen (EDCS-25601276). A név talán egy afrikai népcsoport (*Nicituses?*) nevéből eredeztethető (CIL 8, 26585: *Nicituses, sive quo alio nomine fuerunt, populus videntur fuisse Africae*, cf. EncBer 12, 1822-1833 s. v. *castellum*, <http://encyclopedieberbere.revues.org/2073>).

⁶⁰⁵ EDCS-1500370.

⁶⁰⁶ EDCS-24900490.

⁶⁰⁷ vö. Plin. Nat. 3.25.

⁶⁰⁸ EDCS-15200106 = [HD021018](#), EDCS-15100046 = [HD021021](#), EDCS-15000064 = [HD021837](#), EDCS-59700183 = [HD21855](#), EDCS-15200104 = [HD022860](#), [HD021858](#) (*vexillatio leg. III Aug. P. V.*); EDCS-15200104 = [HD022860](#) (*vexillatio? leg. III Gall.*); EDCS-15200102 = [HD021861](#) (*numerus Palmyrenorum*).

⁶⁰⁹ EDCS-8400276 (... *castel[lo] / Durbedeic[o hi]c(?)* ...) = [HD1677](#) (... *castel[lo] / Durbede [h]ic* ...).

⁶¹⁰ Mint Bracari territoriuma, BATL 24 p. 383.

Castellum									
#	Településnév	Egyéb típusmegnevezések	Név eredete	Mai település	Ország	Prov.	Hds.	Kor	BATL
58.	Castellum Elefantum ⁶¹¹		bizonytalan	Ebn Ziad	ALG	Numidia	L? ⁶¹²	RL	31E4
59.	Castellum Elephantaria? (Elefantaria ⁶¹³)		bizonytalan	el Hadjeb	ALG	Africa	n. a.	RL	30E4
60.	Castellum Eleusis (Eleusis)		átvett	Elefsina	GRE	Macedonia	n. a.	<i>ACHR</i> <i>L</i>	59B2
61.	<i>Castellum</i> Eritaecum ⁶¹⁴		átvett	Lemos közelében	SPN	H. Cit.	n. a.	R	24D2 ⁶¹⁵
62.	Castellum Fabatianum?		földrajzi?	Ksar Mahidjiba	ALG	Numidia	n. a.	RL	31F4
63.	Castellum Firmanum ⁶¹⁶ (Firmum ⁶¹⁷ , castello Firmani ⁶¹⁸ , castello Firmano ⁶¹⁹ , Castellum Firmanorum ⁶²⁰ , Interamna Firmanorum ⁶²¹ , Firmum Picenum ⁶²²)		földrajzi	S. Maria a Mare	ITL	Italia	n. a.	RL	42F2
64.	Castellum Fussalla ⁶²³ (Fussala)		átvett	n. a.	ALG	Numidia	n. a.	L	31H3

⁶¹¹ EDCS-23700001 = [HD28150](#).

⁶¹² EDCS-23700216 (*legio III Augusta*).

⁶¹³ Ravenn. Cosm. 3.6 p. 151. Nr. 11.

⁶¹⁴ EDCS-8600380 = [HD1107](#) (a „*castellum*” szerkesztői kiegészítés: *Fabia Eburi / f(ilia) Lemava |(castello) / Eritaeco a(nnorum) / [...]*).

⁶¹⁵ Mint Lemavi terriotriuma, BATL Map 24 p. 383.

⁶¹⁶ Firmum Picenum (ma Porto di Fermo) kikötője (RE s.v. *Castellum* c. 1758 Nr. 7, MILLER 1916, 214, 318).

⁶¹⁷ Mela 2.65.1-2: *castella autem Firmum, Hadria, Truentinum*; Vell. 2.29.1: *Firmum ex agro Piceno*.

⁶¹⁸ Tab. Peut. V. 5.

⁶¹⁹ It. Ant. 101.2, 313.2.

⁶²⁰ Plin. Nat. 3.111.2.

⁶²¹ EDCS-01000325 = [HD32369](#); EDCS-17300457.

⁶²² EDCS-16000069 = [HD24231](#); EDCS-14600420 = [HD28569](#); V. Max. 9.15.1.

⁶²³ EDCS-13001908 = [HD859](#).

Castellum									
#	Településnév	Egyéb típusmegnevezések	Név eredete	Mai település	Ország	Prov.	Hds.	Kor	BATL
65.	Castellum Gauzon ⁶²⁴		átvett	Oviedo	SPN	H. Tarr.	n. a.	?	n. a.
66.	Castellum Gorneae ⁶²⁵ (Gorneae)		átvett	Garni	ARM	Armenia	n. a.	ACHR L	88C4
67.	Castellum Gurolense ⁶²⁶		földrajzi?	Bir el Khreba?	ALG	Numidia	n. a.	RL	31C4
68.	Castellum Iabaritanum ⁶²⁷		földrajzi?	n. a.	?	M. Caes.	n. a.	L	n. a.
69.	Castellum Iamno ⁶²⁸		átvett	n. a.	SPN	H. Tarr.	n. a.	R	n. a.
70.	Castellum Ielvibri ⁶²⁹		átvett	n. a.	SPN	H. Cit.	n. a.	R?	n. a.
71.	Castellum Ingenanorum ⁶³⁰		etnikai	n. a.	?	?	n. a.	R?	n. a.
72.	Castellum Initia		átvett	n. a.	ARM?	Armenia?	n. a.	R	n. a.
73.	Castellum Intercatia ⁶³¹ (Intercatia)		átvett	Aguilar de Campos?	SPN	H. Cit.	n. a.	HRL	24F3
74.	Castellum Ircavium ⁶³²		átvett?	n. a.	SWI?	Raetia	A	R	19 p. 282
75.	Castellum Larignum ⁶³³		átvett?	n. a.	ITL?	Italia?	n. a.	R	n. a.
76.	Castellum Latara ⁶³⁴ (Latara ⁶³⁵)		átvett	n. a.	FRA	G. Narb.	n. a.	R	n. a.

⁶²⁴EDCS-38700141.

⁶²⁵Tac. Ann. 12. 45. 2.

⁶²⁶EDCS-16500004 = [HD23402](#).

⁶²⁷Település Mauretania Caesariensisben, püspöke Kr. 484-ból ismert (RE s.v. Castellum c. 1758 Nr. 8).

⁶²⁸Mela 2.124.

⁶²⁹EDCS-5501953 (a „*castellum*” szerkesztői kiegészítés: *Vecius Cl/utami f(i)lius* *Coi[l(ernus)] / |(castello) Ielvibri*).

⁶³⁰EDCS-4203540; az Ingenani népnév csak ezen az egy feliraton dokumentált (RE IX.2 (1968), 1544 s. v. *Ingenani*).

⁶³¹EDCS-11100322.

⁶³²EDCS-10401220 (*ala Atectorigiana [Gallorum]*).

⁶³³Vitr. 2.9.16.

⁶³⁴Település Gallia Narborensisben, a Hérault és Rhone folyók torkolata között (RE XII. (1925) s. v. *Latara* c. 893; Mela 2.80).

⁶³⁵Ravenn. Cosm. 4.28, p. 245 Nr. 8; 5.3, p. 340 Nr. 15.

Castellum									
#	Településnév	Egyéb típusmegnevezések	Név eredete	Mai település	Ország	Prov.	Hds.	Kor	BATL
77.	<i>Castellum Louciocelum</i> ⁶³⁶		átvett	n. a.	SPN	H. Cit.	n. a.	R	24 p. 383 ⁶³⁷
78.	<i>Castellum Lubri</i> ⁶³⁸		átvett	n. a.	SPN?	H. Cit.?	n. a.	R?	n. a.
79.	<i>Castellum Lutetia</i> ⁶³⁹ (<i>civitas Parisiorum</i> ⁶⁴⁰ , <i>Lutetia Parisiorum</i> ⁶⁴¹ , <i>Lutetia</i> ⁶⁴² , <i>Lutitia</i> ⁶⁴³ , <i>Parisius</i> ⁶⁴⁴)	<i>civitas, oppidum</i> ⁶⁴⁵	etnikai + átvett	Párizs	FRA	G. Lugd.	SV? 646	HRL	11C4
80.	<i>Castellum M(...)</i> ⁶⁴⁷		töredékes	Tebessa közelében?	ALG	Numidia	n. a.	R?L?	n. a.
81.	<i>Castellum Mago</i> ⁶⁴⁸		átvett	n. a.	SPN	H. Tarr.	n. a.	R	n. a.
82.	<i>Castellum Man(iatium?)</i> ⁶⁴⁹		bizonytalan	n. a.	ROM	Dacia	n. a.	R	n. a.
83.	<i>Castellum Mastarense</i> ⁶⁵⁰		földrajzi?	Beni Ziad	ALG	Numidia	n. a.	RL	31E4

⁶³⁶ EDCS-14700292; a *castellum* szerkesztői kiegészítés (*Festus Lov/esi f(ilius) Intera/micus ex{s} / |(castello) Louciocel/o hic sepeli/tus est an(norum) / III*).

⁶³⁷ *Castellum Louciocelum* mint Interamici territoriuma, ill. Interamici, mint nem lokalizálható helység.

⁶³⁸ EDCS-6900013 = [HD49418](#) (a *castellum* kérdőjeles szerkesztői kiegészítés: *Eburia / Calveni f(ilia) / Celtica / Sup(ertamarca) |(castello?) / Lubri an(norum) / XXVI h(ic) s(ita) e(st)*).

⁶³⁹ RE XIII. (1927) s. v. *Lutetia Parisiorum* cc. 2096-2097; Amm. 15.11.3 (*Parisiorum castellum Luteciam nomine*).

⁶⁴⁰ EDCS-10502034; EDCS-12400233.

⁶⁴¹ Caes. Gal. 6.3.4., 7.57.1.

⁶⁴² Caes. Gal. 7.58.

⁶⁴³ It. Ant. 368.2, 383.1, 384.7.

⁶⁴⁴ ND Occ. 42, 23.

⁶⁴⁵ Caes. Gal. 6.3.4.

⁶⁴⁶ ND Occ. 42, 23 (*classis Anderetianorum*), EDCS-10502032 (*legio XXX Ulpia Victrix*).

⁶⁴⁷ EDCS-13003727.

⁶⁴⁸ Mela 2.124.

⁶⁴⁹ EDCS-55702024.

⁶⁵⁰ EDCS-23700011; EDCS-23700012 = [HD33556](#), EDCS-23700011, EDCS-23700207.

Castellum									
#	Településnév	Egyéb típusmegnevezések	Név eredete	Mai település	Ország	Prov.	Hds.	Kor	BATL
84.	Castellum Mattiacorum ⁶⁵¹ (civitas (Ulpia(?)) ⁶⁵²) Mattiacorum ⁶⁵³)	civitas	földrajzi	Kastel	GER	Ger. S.	n. a.	RL	11I2; 12B2
85.	Castellum Medianum ⁶⁵⁴ (Medianum Matidianum Alexandrianum Tilirnensem ⁶⁵⁵ , Vicus Augusti)	munimentum, vicus	földrajzi	Bir bou Saadia	ALG	Numidia	n. a.	RL	31C4
86.	Castellum Meidunium ⁶⁵⁶		földrajzi?	Castro de S. Facundo (Orense)?	SPN	H. Tarr.	n. a.	HR	24C2
87.	Castellum Menapiorum ⁶⁵⁷ (Castello ⁶⁵⁸ , Castello Menapiorum ⁶⁵⁹)		etnikai	Cassel	FRA	G. Belg.	n. a.	RL	11C2
88.	Castellum minus ⁶⁶⁰		általános	n. a.	ALG	M. Caes.	n. a.	L	n. a.
89.	Castellum Olca ⁶⁶¹		átvett	n. a.	SPN?	H. Cit.	n. a.	R?	n. a.
90.	Castellum Olyros ⁶⁶²		átvett	n. a.	GRE	Macedonia	n. a.	R	n. a.

⁶⁵¹A mai Mainz városával szemben állt (ma Kastel); nevét a chattusok központjáról, Mattiumról kaphatta (RE III (1899) s.v. *Castellum* c. 1758 Nr. 10); EDCS-16600472 = [HD032496](#); EDCS-11001339; EDCS-11001391; EDCS-11001407; EDCS-12700312; EDCS-09500097 = [HD49731](#); EDCS-16600232 = HD021791.

⁶⁵²EDCS-11001123 = [HD56284](#).

⁶⁵³EDCS-11001125 = [HD56286](#), EDCS-11001124 = [HD56285](#), EDCS-11001355, EDCS-11001360, EDCS-11001370.

⁶⁵⁴Püspöke 484-ből ismert (RE III (1899) s.v. *Castellum* c. 1759 Nr. 11), Amm. 29.5.45. mint erősséget (*munimentum*) említi.

⁶⁵⁵EDCS-16500004 = [HD23402](#).

⁶⁵⁶E hispániai települést csak egy sírfeliratról ismerjük (RE III (1899) s.v. *Castellum* c. 1759 Nr. 12; EDCS-5501887).

⁶⁵⁷A menapiusok fővárosa Gallia Belgicában, ma Cassel (RE III (1899) s. v. *Castellum*, c. 1759 Nr. 13, MILLER 1916, 60).

⁶⁵⁸It. Ant. 376.5.

⁶⁵⁹Tab. Peut. II.2.

⁶⁶⁰Helység Mauretania Caesariensisben. Egy püspökét ismerjük 484-ből (RE III (1899) s.v. *Castellum* c. 1759 Nr. 14).

⁶⁶¹EDCS-11800079 (a „*castellum*” szerkesztői kiegészítés: *D(is) M(anibus) / Lucila / Vitalis / |(castello) Olca / an(norum) XI*).

⁶⁶²Plin. Nat. 4. 12. (*Olyros, Pelleanorum castellum*; itt az etnoním elem minden bizonnyal nem része a településnévnek).

Castellum									
#	Településnév	Egyéb típusmegnevezések	Név eredete	Mai település	Ország	Prov.	Hds.	Kor	BATL
91.	Castellum Peium ⁶⁶³ (Pe(i)on)		átvett	Tabalioglu Kale	TKY	Asia	n. a.	HRL	86C3
92.	Castellum Phlius ⁶⁶⁴		átvett	n. a.	CRE	Macedonia	n. a.	R	n. a.
93.	Castellum Phuensium ⁶⁶⁵		földrajzi	Ain Fua	ALG	Cirta	n. a.	RL	31E4
94.	Castellum Phyle ⁶⁶⁶		földrajzi	n. a.	GRE	Macedonia	n. a.	CHR	59B2
95.	Castellum Pucinum ⁶⁶⁷		átvett	Prosecco	ITL	Italia	n. a.	R	19F4; 20A4
96.	Castellum Reman ⁶⁶⁸		átvett	n. a.	ARM	Armenia	n. a.	L	89 p. 1284 ⁶⁶⁹
97.	Castellum Ripense ⁶⁷⁰		földrajzi	n. a.	ALG	M. Caes.	n. a.	L	n. a.
98.	Castellum Ro(...) (Civitas Nattabutum ⁶⁷¹ , Civitas R(...) ⁶⁷² , Municipium Nattabutum ⁶⁷³)	civitas, municipium	hiányos	Oum Krékèche	ALG	Numidia	n. a.	RL	31G4
99.	Castellum Sablonetum ⁶⁷⁴ (Sablonetum)		átvett	Ellingen	GER	Raetia	L	RL	12D3
100.	Castellum Salthua ⁶⁷⁵ (Salthua)		átvett	Buinjski Riječani	CRO	Dalmatia	n. a.	RL	20F7; 21A7

⁶⁶³ Cic. Deiot. 20.

⁶⁶⁴ Plin. Nat. 4. 13.

⁶⁶⁵ EDCS-23701388, EDCS-23701435, EDCS-23701428.

⁶⁶⁶ Iust. Epit. 5. 9. 6.

⁶⁶⁷ Nevezetes bortermő vidék (Plin. Nat. 3.127, vö. 14.60, 17.31).

⁶⁶⁸ Amm. 18. 10. 1.

⁶⁶⁹ Mint nem lokalizálható helység.

⁶⁷⁰ Helység Mauretania Caesariensisben. Egy püspökét ismerjük 484-ből (RE III (1899) s.v. *Castellum* c. 1759 Nr. 17.).

⁶⁷¹ EDCS-23100010.

⁶⁷² EDCS-13900307, EDCS-13900309.

⁶⁷³ EDCS-14000033.

⁶⁷⁴ EDCS-8500495 = [HD231](#) (a *legio III Italica* falépítési tevékenységét örökíti meg).

⁶⁷⁵ EDCS- 10100807 = [HD29748](#).

Castellum									
#	Településnév	Egyéb típusmegnevezések	Név eredete	Mai település	Ország	Prov.	Hds.	Kor	BATL
101.	Castellum Sebastopolis ⁶⁷⁶ (Dioscurias)		átvett	Sukhumi	GEO	Pontus	n. a.	RL	87G2
102.	<i>Castellum Sem(acorum?)</i> ⁶⁷⁷		etnikai?	n. a.	SPN	H. Cit.	n. a.	R?	n. a.
103.	Castellum Severianum ⁶⁷⁸	praesidium	személy	Qasr el Uweinid	JOR	Syria	V	R	n. a.
104.	Castellum Siguitanum ⁶⁷⁹ (Sigus)		földrajzi	n. a.	ALG	Numidia	n. a.	L	31F4
105.	Castellum Simyra ⁶⁸⁰ (Simyra)		átvett	Tell Kazel	SYR	Syria	n. a.	HRL	68B4
106.	Castellum Subicarene ⁶⁸¹		földrajzi	n. a.	ALG	M. Caes.	n. a.	L	n. a.
107.	Castellum Subzuaritanum ⁶⁸²		földrajzi	Ain Sadjar	ALG	Numidia	n. a.	RL	31F4
108.	Castellum Sufetanum ⁶⁸³ (Sufes)		földrajzi	Henchir Sibiba	TUN	Africa	n. a.	RL	33D1
109.	Castellum Sumere ⁶⁸⁴ (Samarra)		átvett	Samarra	IRQ	Ctesiphon	n. a.	L	91E3
110.	<i>Castellum Sutunurca</i> ⁶⁸⁵		átvett	Henchir Ain-el-Askeur	TUN	Africa	n. a.	HR	32E3

⁶⁷⁶ Plin. Nat. 6.14.

⁶⁷⁷ EDCS-5501972 (a „*castellum*” szerkesztői kiegészítés: *Fusca Co/edi f(ilia) Celti/ca Superta(marca) / |(castello) Blaniobr/ensi Secos/ilia Coedi f(ilia) / soror sua / posuit*)

⁶⁷⁸ A legio III Cyrenaica egy *vexillatio*jának állomáshelye – *castellum et praesidium* – Syria provinciában; ma Qasr el Uweinid, Jordánia (EDCS-24800734 = HD047232). Egy Severus-kori fogadalmi felirat talán mint *castellum novum Severianum* hivatkozik rá, de az erőd nevét tartalmazó két sorok erősen töredékesek és olvasatuk bizonytalan: EDCS-9200543 (*Perpetu[us leg(atu)s Augg(ustoru)m pro pr(aetore) caste]llum nov(um) Severianu[m] a[] = HD4660 (Fl[-]e[-]t[-] / no[-] Severia[n-----])*).

⁶⁷⁹ A „*Castellum Siguitanum*” csak egyetlen feliraton adatolt (EDCS-25600391, vö. ILAlg 2-2, p. 613), feltehetőleg Sigus városa alá rendelt faluról van szó, a feliraton említett *decuri*ók a város *decuri*ói (ILAlg 2-2, 6486).

⁶⁸⁰ Mela 1. 67.

⁶⁸¹ Amm. 29. 5. 55. vö. Enc. Berb. s. v. *Castellum* §10 (<http://encyclopedieberbere.revues.org/2073>).

⁶⁸² Numidiában, a mai Ali Mendjeli (Algéria) közelében; EDCS-23600867.

⁶⁸³ EDCS-22900108. Mivel a felirat a település lakóit a *cives* szóval jelöli, elképzelhető, hogy *colonia* rangú volt (CIL 8/Sup I, p. 1190, XLV (XXVI) Sufes (Hr. Sibiba) bevezető rész, vö. CIL 8, 11427 megjegyzése a felirat szövegéhez: *Proprie castello civis non magis convenit quam vico*).

⁶⁸⁴ Amm. 25. 6. 4.

⁶⁸⁵ EDCS-10300631 = [HD20066](#); Sutunurca neve előtt egy(?) szót kivéstek, melyet az EDCS szövegváltozat a *castellum* szóval állít helyre (*[[[castello]] Sutunurca*), a HD változat nem ad helyreállítási javaslatot (*[[[---]] Sutunurca*). A BATL a település nevét típusmegnevezés nélkül adja meg.

Castellum									
#	Településnév	Egyéb típusmegnevezések	Név eredete	Mai település	Ország	Prov.	Hds.	Kor	BATL
111.	Castellum Tabusion ⁶⁸⁶ (Thabusion)		átvett	n. a.	TKY	Asia	n. a.	H	65 p. 1008 ⁶⁸⁷
112.	Castellum Tamudense ⁶⁸⁸ (Tamuda)		földrajzi	Tetouan	MOR	M. Ting.	AV?	HRL	28D2
113.	Castellum Tariona ⁶⁸⁹		átvett?	n. a.	CRO	Dalmatia	n. a.	R	n. a.
114.	Castellum Tatroportense(?) ⁶⁹⁰		földrajzi	n. a.	ALG	M. Caes.	n. a.	L	n. a.
115.	Castellum Thib(...) ⁶⁹¹		hiányos	Ain Melloul	ALG	Numidia	n. a.	RL	31C4; 34D1
116.	Castellum Thigensium (castellus(!) Thigensium ⁶⁹² , civitas Thigensium ⁶⁹³)	civitas	földrajzi	Degacher	TUN	Africa	n. a.	RL	33B4; 34G3
117.	Castellum Tidditanorum ⁶⁹⁴		földrajzi	Kheneg	ALG	Numidia	n. a.	HRL	
118.	Castellum Tingitanum ⁶⁹⁵		földrajzi	el Asnam	ALG	M. Caes.	n. a.	RL	30B4
119.	Castellum Titulianum ⁶⁹⁶		személy?	n. a.	ALG	M. Caes.	n. a.	L	n.a.
120.	Castellum Toletum		átvett	Monte Cido (Carbedo)	SPN	H. Tarr.	n. a.	R	24D2

⁶⁸⁶ Liv. 38. 14. 2.

⁶⁸⁷ Mint nem lokalizálható helység a Dalaman çayı (latin nevén Indus) völgyében.

⁶⁸⁸ EDCS-5000871 = [HD55593](#): *ala III Asturum* egy *decurio*jának fogadalmi felirata. Ebben a kis erődben talán a *Brittones* egy *vexillatio*ja tartózkodott Commodus idejétől (MASTINO 1991).

⁶⁸⁹ Plin. Nat. 3. 141.

⁶⁹⁰ Helység Mauretania Caesariensisben. Egy püspökét ismerjük 484-ből (RE III (1899) s.v. *Castellum* c. 1760 Nr. 19.).

⁶⁹¹ EDCS- 26200719 = [HD33376](#).

⁶⁹² EDCS-24300230 = [HD31132](#).

⁶⁹³ EDCS-24300229 = [HD28906](#) = [HD31123](#).

⁶⁹⁴ EDCS-9801978 = [HD20418](#).

⁶⁹⁵ Helység Mauretania Caesariensisben (RE III (1899) s.v. *Castellum* c. 1760 Nr. 20.); Amm. 29.5.25, It. Ant. 37.7.

⁶⁹⁶ Helység Mauretania Caesariensisben. Egy püspökét ismerjük 484-ből (RE III (1899) s.v. *Castellum* c. 1760 Nr. 21).

Castellum									
#	Településnév	Egyéb típusmegnevezések	Név eredete	Mai település	Ország	Prov.	Hds.	Kor	BATL
121.	Castellum Tulei ⁶⁹⁷		átvett	Diar Mami	ALG	M. Caes.	n. a.	R	30G3
122.	<i>Castellum</i> Tureobriga(?) ⁶⁹⁸ (Turibriga ⁶⁹⁹ , Turobriga ⁷⁰⁰)		átvett	Aroche?	SPN	H. Baet.	n. a.	HR	26D4
123.	Castellum Turrense ⁷⁰¹ (Castellum Matidiae)	colonia?	földrajzi?	el Mehiriss	ALG	Numidia	n. a.	RL	31B4; 34C1
124.	Castellum Tyde ⁷⁰² (Tude)		átvett	Túy	SPN	H. Tarr.	n. a.	R	24C2
125.	Castellum Ucubis ⁷⁰³ (Ucubi)		átvett	Henchir Kaoussat	TUN	Carthago	n. a.	RL	32C4
126.	<i>Castellum</i> Vacoeci ⁷⁰⁴ (Vacoecum)	domus	átvett	El Castro (Villasabariego)	SPN	H. Cit.	n. a.	R	24F2 ⁷⁰⁵
127.	Castellum Vanarzanense ⁷⁰⁶		földrajzi?	Ksar Tir	ALG	M. Caes.	n. a.	RL	34D2
128.	Castellum Vartani(ense) ⁷⁰⁷		földrajzi?	Koudia Adjela	ALG	M. Caes.	n. a.	RL	31C4, 34D1
129.	Castellum Velunia(te) ⁷⁰⁸		átvett	Carriden	UKG	Britannia	n. a.	R	9D5
130.	<i>Castellum</i> Venaesini ⁷⁰⁹		átvett	n. a.	SPN?	H. Cit.?	n. a.	n. a.	n. a.

⁶⁹⁷EDCS-23200013; EDCS-23200014.

⁶⁹⁸ EDCS-4900516 (*Castellum T(ureobriga?)*). A bélyeges téglán olvasható C T rövidítés más módon is feloldható, pl. AE 1992, 993b javaslata szerint: c=*centuria*, T pedig a *centrio* neve (Titus, Tertius vagy Tertullus).

⁶⁹⁹ EDCS-5900029 = [HD49374](#) (itt azonban a településnév teljes mértékben csak feltételezet kiegészítése egy töredékes résznek), EDCS-5500616.

⁷⁰⁰ EDCS-37900047; Ezt a névváltozatot használja Plinius (Plin. Nat. 3.13.5) és a BATL (loc. cit.) is.

⁷⁰¹ EDCS-25001058.

⁷⁰² Plin. Nat. 4.112.

⁷⁰³ EDCS-26100092.

⁷⁰⁴ EDCS-13301333, a *castellum* szerkesztői kiegészítés: *Popillius Hi/rsutus Flavi Ve/ndieci f(ilius) Lanci(cum) / |(castello) domo Va/coeci an(norum) XXXII / h(ic) s(itus) e(st)*

⁷⁰⁵ Mint Lancia territoriuma, Vacoecum névvel (*castellum* nélkül): BATL 24 p. 383.

⁷⁰⁶EDCS-16700234 = [HD31011](#).

⁷⁰⁷EDCS-16100432 = [HD25677](#).

⁷⁰⁸ EDCS-13500204 = [HD19795](#); a BATL-ban csak mint Velunia(te), *castellum* megjelölés nélkül).

⁷⁰⁹ EDCS-28800707 (a *castellum* szerkesztői kiegészítés).

Castellum									
#	Településnév	Egyéb típusmegnevezések	Név eredete	Mai település	Ország	Prov.	Hds.	Kor	BATL
131.	Castellum Virgantia ⁷¹⁰ (Brigantio ⁷¹¹ , Brignatione ⁷¹² , Brigantium ⁷¹³ , Brincatione ⁷¹⁴ , castellum Brigantionis ⁷¹⁵ , municipium Brigantiensium ⁷¹⁶)	municipium	átvett / földrajzi	Briançon	FRA	Alpes C.	n. a.	L	17H4
132.	Castellum Vixillum ⁷¹⁷		funkció?	n. a.	HUN	Pann. I.	n. a.	R	21 p. 329 ⁷¹⁸
133.	Castellum Zugal ⁷¹⁹		átvett	Ghoumeriane	ALG	Numidia	n. a.	RL	31E4
134.	Corrhagum Castellum ⁷²⁰ (Corragum)		átvett	Antipatreiától NY-ra	ALB	Illyricum	n. a.	H	49 p. 758 ⁷²¹
135.	Decelia Castellum ⁷²² (Dekeleia)		átvett	Tatoi közelében	GRE	Macedonia	n. a.	CHR	59C2
136.	Gerrunium Castellum ⁷²³		átvett?	n. a.	ALB?	Illyricum?	n. a.	H?	n. a.

⁷¹⁰Helység Dél-Galliában, a mai Briançon (RE III.1 (1897) s. v. Brigantio cc. 845-6; Amm. 15.10.6).

⁷¹¹EDCS-22500775, EDCS-22500776; *municipium*: EDCS-08400669 = HD066622.

⁷¹²EDCS-22500777, Tab. Peut. III.3.

⁷¹³EDCS-22500774.

⁷¹⁴Ravenn. Cosm. IV. 27., p. 240 Nr. 4.

⁷¹⁵Ennod. carm. I.1.

⁷¹⁶EDCS-08400670 = [HD66623](#).

⁷¹⁷EDCS-18700198; a név talán a *vexillum* szóból eredeztethető.

⁷¹⁸Mint nem lokalizálható helység.

⁷¹⁹EDCS-23701773 = [HD25695](#).

⁷²⁰Liv. 31.27.2.

⁷²¹Mint nem lokalizálható helység.

⁷²²Fron. Str. 1.3.9.

⁷²³Livius Corragummal együtt említi (Liv. 31.27.2), de a Gerrunium nevet nem tünteti fel a BATL. Minden bizonnyal u. azon a környéken található.

Castellum									
#	Településnév	Egyéb típusmegnevezések	Név eredete	Mai település	Ország	Prov.	Hds.	Kor	BATL
137.	Hedum castellum Daesitiatum ⁷²⁴		bizonytalan	Podgora near Breza	BOS	Dalmatia	n. a.	RL	20F5
138.	Iar Castellum?		átvett	Beni Haoua (Imilaen)	ALG	M. Caes.	n. a.	R	30C3
139.	in Castello ⁷²⁵		általános	n. a.	ITL	Italia	n. a.	R	n. a.
140.	Kastellum Starva(e) ⁷²⁶		átvett	n. a.	?	Dalmatia?	n. a.	R	n. a.
141.	Kastellum Victoriae ⁷²⁷		mitikus	n. a.	ALG	M. Caes.?	n. a.	R	n. a.
142.	Masada castellum ⁷²⁸		átvett	n. a.	ISR	Judea	n. a.	<i>HRL</i>	70G3
143.	Ogressum Castellum ⁷²⁹ (Ogryssos/Ogressos)		átvett	Antipatreiától NY-ra	ALB	Illyricum	n. a.	H	49 p. 758. ⁷³⁰
144.	Papiriou Castellum (Papirion, Cherreos Eryma)		átvett	Bağdad Kırı, Akçaalan közelében	TKY	Asia	n. a.	L	66B3
145.	Phrasargida castellum ⁷³¹ (Parsagada, gr. Pasargadai)	urbs	átvett	Pasargad	IRN	Persia	n. a.	<i>CHR</i>	94D3

⁷²⁴EDCS-54900235 = [HD18013](#).

⁷²⁵A Faventiából (ma Faenza) Lucába (ma Lucca) tartó út mentén (RE III. (1899) s.v. *Castellum*, c. 1758 Nr. 4, It. Ant. 283.9).

⁷²⁶EDCS-46400919 = [HD42349](#); EDCS-46400920 = [HD63866](#).

⁷²⁷EDCS-24400857.

⁷²⁸Mart. Cap. De nuptiis 6.679; Plin. Nat. 5. 74.

⁷²⁹Liv. 31.27.2.

⁷³⁰Mint nem lokalizálható helység.

⁷³¹Plin. Nat. 6. 116; Curt. 5.6.10 mint *Parsagada urbs* említi. A II. (Nagy) Kyros alapította Achaimenida Birodalom egykori fővárosa, romvárosa a világörökség része (<http://whc.unesco.org/en/list/1106>). Az eredeti perzsa településnév jelentése „a perzsák lakhelye” (SOUDAVAR 2014, 248-249).

Castellum									
#	Településnév	Egyéb típusmegnevezések	Név eredete	Mai település	Ország	Prov.	Hds.	Kor	BATL
146.	Prinassum Castellum ⁷³² (Prinassos)		átvett	n. a. (Peraea Rhodiorum közelében)	TKY	Asia	n. a.	H	61 p. 951 ⁷³³
147.	Princastellum? ⁷³⁴		átvett?	Bernkastel	GER	G. Belgica	n. a.	L	11H3
148.	Tigavitanum castellum <i>vide supra</i> Tigava castra								
149.	Tripolis castellum ⁷³⁵ (Tripolis)		átvett	Tirebolu	TKY	Asia	n. a.	R	87D4
150.	Ubaza Castellum		átvett	Terebaza	ALG	Numidia	n. a.	RL	34F3

79. táblázat A castellum szó előfordulásai településnevekben

⁷³² Fron. Str. 3.8.1.⁷³³ Mint nem lokalizálható helységnév.⁷³⁴ Ravenn. Cosm. IV.26. p. 234. Nr. 6.⁷³⁵ Plin. Nat. 6. 11.

9.2 Az adatok összegzése

9.2.1 Etimológiai összefoglaló

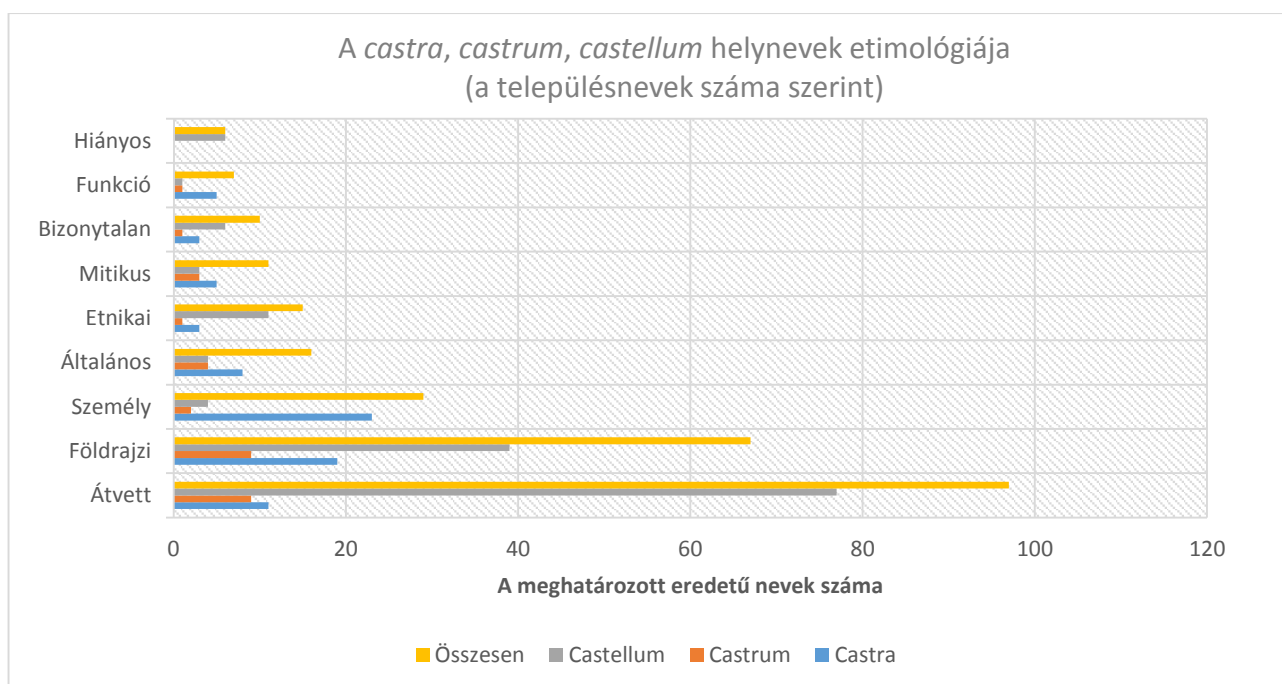
Az alábbi táblázatok és grafikonok a vizsgált helységneveket a fentebb részletezett etimológiai kategóriák szerint csoportosítva foglalja össze. A településnevek száma némileg magasabb a települések számánál, mivel egyes települések több névvel is rendelkezhetett, illetve egy név több elemből is állhatott.

	<i>Castra</i>	<i>Castrum</i>	<i>Castellum</i>	Összesen
Átvett	11	9	77	97
Földrajzi	19	9	39	67
Személy	23	2	4	29
Általános	8	4	4	16
Etnikai	3	1	11	15
Mitikus	5	3	3	11
Bizonytalan	3	1	6	10
Funkció	5	1	1	7
Hiányos	0	0	6	6
Összesen:	77	30	151	258
Települések száma:	75	29	149	253

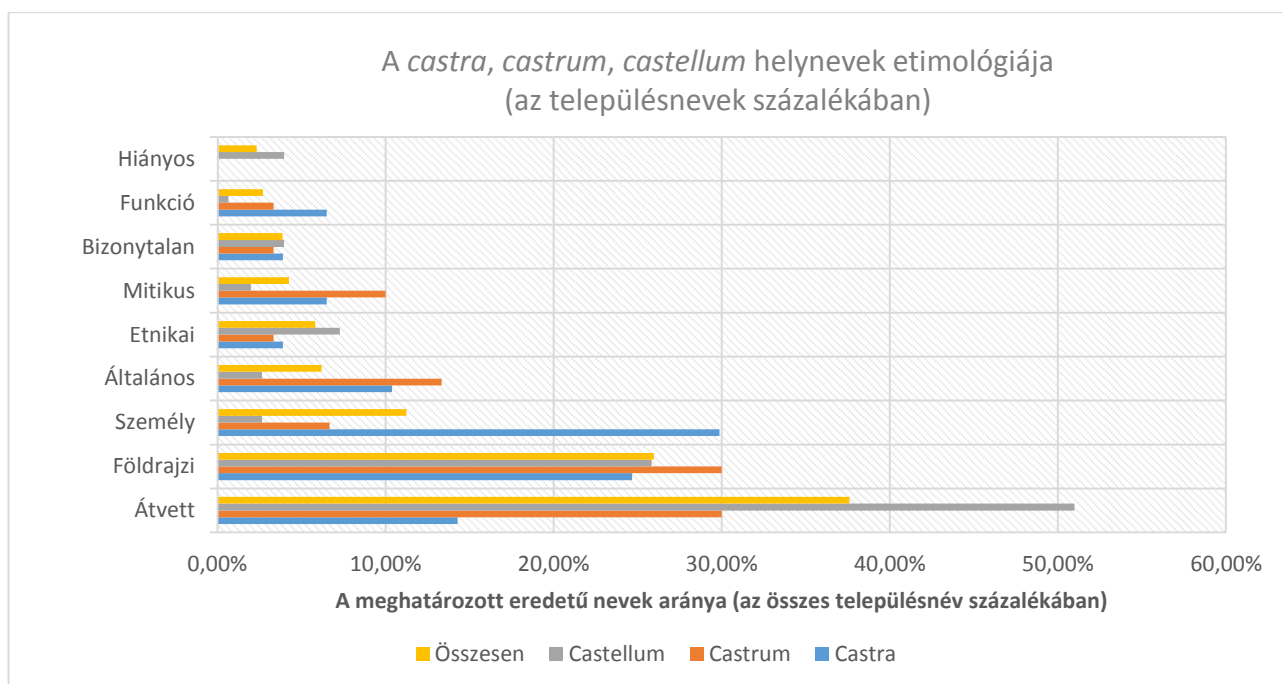
80. táblázat Összesítő táblázat: A castra, castrum, castellum helynevek etimológiája (előfordulások száma szerint)

	<i>Castra</i>	<i>Castrum</i>	<i>Castellum</i>	Összesen
Átvett	14,29%	30,00%	50,99%	37,60%
Földrajzi	24,68%	30,00%	25,83%	25,97%
Személy	29,87%	6,67%	2,65%	11,24%
Általános	10,39%	13,33%	2,65%	6,20%
Etnikai	3,90%	3,33%	7,28%	5,81%
Mitikus	6,49%	10,00%	1,99%	4,26%
Bizonytalan	3,90%	3,33%	3,97%	3,88%
Funkció	6,49%	3,33%	0,66%	2,71%
Hiányos	0,00%	0,00%	3,97%	2,33%

81. táblázat Összesítő táblázat: A castra, castrum, castellum helynevek etimológiája (az összes előfordulás százalékában)

1. ábra Összesítő grafikon: *A castra, castrum, castellum helynevek etimológiája (előfordulások száma)*

2. ábra Összesítő grafikon: *A castra, castrum, castellum helynevek etimológiája (az összes előfordulás százalékában)*

9.2.2 Etimológiai kategóriák és a besorolás szempontjai

9.2.2.1 Általános helységnevek

Olyan településnevek, melyek a *castra*, *castrum*, *castellum* szavakon kívül nem tartalmaznak értékelhető elemeket, vagy valamilyen általános jelentésű – a többi kategóriába nem besorolható – elemet tartalmaznak. A pusztán *Castra/Castrum/Castellum* nevezetű helységnevek mellett több

esetben találkozunk a *Castra Nova/Castrum Novum* elnevezéssel (vö. a hasonló elnevezések más nyelvekben is gyakoriak: Újvár, Newcastle stb.), egy ízben pedig a *Castellum minus* névvel. Jellemzően feliratokon, itineráriumokban találunk olyan településneveket, melyek pusztán egyetlen típusmegnevezésből állnak (*Castellum, Castra, Castrum*). Elképzelhető, hogy ennek egyik oka az, hogy a helyi viszonyok között, illetve az adott szövegekörnyezetben egyértelmű volt, melyik településre gondoltak. Az esetek egy részében kikövetkeztethetjük, hogy melyik településről van szó.⁷³⁶

9.2.2.2 Átvett településnevek

Azokat a településneveket soroltam ebbe a kategóriába, ahol a *castra/castrum/castellum* elem mellé egy már meglévő településnevet vettek át – esetleg latin morfológiával, tehát ragozható alakban (jellemzően 2. deklinációs szóként). Ezen kategória esetén vitatható leginkább, hogy a *castra/castrum/castellum* szó valóban a településnév szerves részét képezte, és feltehető, hogy az esetek jelentős részében csupán típusmegnevezésként használták. Arányait és abszolút számait tekintve is ez a névadási módszer a *castellum* esetében a leggyakoribb, de *castra* és *castrum* településnevek esetében is jelentős hányadot képvisel. Bizonyos szempontból hasonlít az alább tárgyalt „földrajzi” helységnevek azon csoportjára, ahol a névadó egy már meglévő település – a fő különbséget az adja a két kategória között, hogy a „földrajzi” kategóriába sorolt településnevek esetében minden esetben lezajlott valamiféle szóképzési folyamat is (jellemzően melléknévképzés). Természetesen az átvett településnév az eredeti nyelvben maga is rendelkezik saját etimológiával, ezen etimológiák vizsgálata azonban nem képezi a disszertáció tárgyát.

9.2.2.3 Funkcióra visszavezethető helységnevek

A tábor/település, illetve a helyi katonaság/népesség feladatára, fő tevékenységi területére, vagy egyéb hasonló jellegzetességére vonatkozó utalást tartalmaz. Ebbe a kategóriába szinte csak *castra* helységnevek tartoznak: *Castra Exploratorum, Castra Gemina, Castra Lapidariorum, Castra puerum, Castra Vinaria*. *Castrum* helységnévvel nem találkozunk, az egyetlen, talán ebbe a kategóriába sorolható *castellum* a *Castellum Vixillum*.

9.2.2.4 Mítikus eredetű helységnevek

A településnév valamely istenség vagy mítikus személy nevét tartalmazza, ami esetleg az adott istenség vagy hős helyi kultuszára utal (pl. *Castra Minervae*), esetleg a város mítikus alapítójára (pl. *Castellum Berecynthium*). Mind a három szó esetében találkozunk ezzel a képzési móddal, de

⁷³⁶ Pl. EDCS-28200023 = [HD8832](#): [*a C*]astello / *m(ilia) p(assuum)*, feltehetőleg Castellum Tingitanumra vonatkozik, vö. AE 1899, 6.

a *castellum* esetében jóval kisebb arányban.

9.2.2.5 Személynév eredetű helységnevek

A személynév eredetű helységnevek mindhárom vizsgált szóval jelentős arányban keletkeztek, de különösen kiemelkedik a *castra*-elemet tartalmazók csoportja, mind az abszolút számokat, mind pedig az előfordulási arányokat tekintve. Ezt részben magyarázhatják az ilyen jellegű településnevek keletkezési mechanizmusai is. A császárkor egyik jellegzetessége volt a császárok nevét viselő településnevek megjelenése, köztük a *castra*, *castrum* és *castellum* szavakkal képzett helységnevek is. Kizárólag a *castra* szóval képződtek azok a településnevek, melyek valamely jelentős hadvezér nevét viselik, általában azért, mert a nevezett személy (pl. Cornelius Scipio, Hannibal, Pyrrhos stb.) valamikor azon a vidéken ütött tábor (vagy legalábbis a történeti hagyomány ezt így tartotta). Jórészt ez magyarázza azt, hogy a személynévből képzett településnevek aránya jóval magasabb a *castra* estében. Ezekben az esetekben egészen biztosak lehetünk benne, hogy a névadást nem egy állandó katonai létesítménynek köszönhetjük. A nem a római *tria nomina* szabályainak megfelelő nevet viselő személyekről elnevezett települések nevében a személynév általában genitivusban áll a *castra*, *castrum*, *castellum* elem mögött (pl. *Castra Pyrrhi*, *Castra Hannibalis*). Szabályszerű *tria nomina* esetén általában a *nomen gentile*, illetve az abból képzett, jellemzően *-(i)anus/a/um* végű – melléknév megfelelően egyeztetett alakját találjuk (pl. *Castra Cornelianiana*, *Castra Postumiana*). Császárnevek esetében gyakori a *nomen gentile* helyett a *cognomen*, illetve az abból képzett melléknév is (pl. *Castra Traiana*, *Castra Severiana*). Ritkább esetekben 3. deklinációs melléknevekkel is találkozunk (pl. *Castellum Aurelianense Antoninianense*).

9.2.2.6 Földrajzi név eredetű helységnevek

A földrajzi nevekből képzett helységnevek mindhárom szó esetében népes csoportot jelentenek. A kategórián belül az alábbi jellegzetes képzési módokat különíthetjük el:

9.2.2.6.1 Más településnévből képzett helységnevek

Ez a kategória nagyban hasonlít a fentebb tárgyalt „Átvett név” kategóriára, hiszen itt is egy idegen nyelvből átvett településnév képezi a latin nyelvű településnév alapját. Különbség azonban, hogy a „földrajzi” kategóriába sorolt helységneveknél valamilyen latin szóképzési folyamat is végbement. Két alapvető módszerrel találkozhatunk: az egyik lehetséges módszer a melléknévképzés: jellemző az *-(i)ense* (pl. *Audia* – *Castellum Audiense*, *Juvavum* – *Castrum Juvense*, *Salsovia* – *Castra Salsoviensia*), *-(i)tanum* (pl. *Castellum Tingitanum*, *Castra Leptitana*) végződés, a másik pedig a névadó település vagy régió lakóinak a neve *pluralis genitivusban* (pl. *Castello(!) Syracusanorum*, *Castellum Phuensium*). A névadó és az elnevezett település viszonya

többféle lehet: az elnevezés jelezheti, hogy az adott város alá beosztott faluról van szó (pl. *Castellum Siguitanum – Sigus*). Katonai erőd, tábor esetében a névadó lehet az a város, melynek területén – vagy legalábbis közelében – az erődöt felépítették (pl. *Castellum Divitiensium – Divitia*). Más esetekben pusztán alternatív névváltozatról van szó (pl. *Castellum Audiense – Audia/Auzia*). Ez a *castra* esetében igen gyakori. Pusztán az elnevezésből tehát nem lehet tehát következtetéseket levonni az adott település jogi státusára, vagyis pl. arra, hogy közigazgatásilag önálló volt-e.

9.2.2.6.2 Földrajzi képződmények nevéből, vagy megnevezéséből képzett településnevek

A másik jellegzetes eset, amikor nem város, hanem valamely más földrajzi név (pl. folyónév: *Castra Regina*), esetleg egy – akár a helyi őslakosok nyelvéből kölcsönzött – földrajzi fogalom képi a településnév alapját (pl. *Castellum Ripense, Vetera Castra*). Amennyiben ez a név vagy fogalom nem görög-római eredetű, gyakran találkozunk népetimológiai hasonlással (a fenti példákban *Vetera Castra*). Ide sorolhatók esetleg azok az esetek is, amikor a helyi flóra-fauna jellegzetes képviselőiről kapja a település a nevét (pl. *Castra Maurorum*).

9.2.2.7 Etnikai eredetű helységnevek

Az etnikai eredetű helységnevek általában az adott területen őshonos nép, vagy esetleg betelepített lakosság/hadsereg etnikumának megnevezését tartalmazzák, általában *pluralis genitivus* alakban, pl. *Castra Germanorum, Castrum Poenorum, Castellum Menapiorum*. Ritkább esetben a népnévből képzett melléknévvel is találkozhatunk (pl. *Castellum Dianense*).

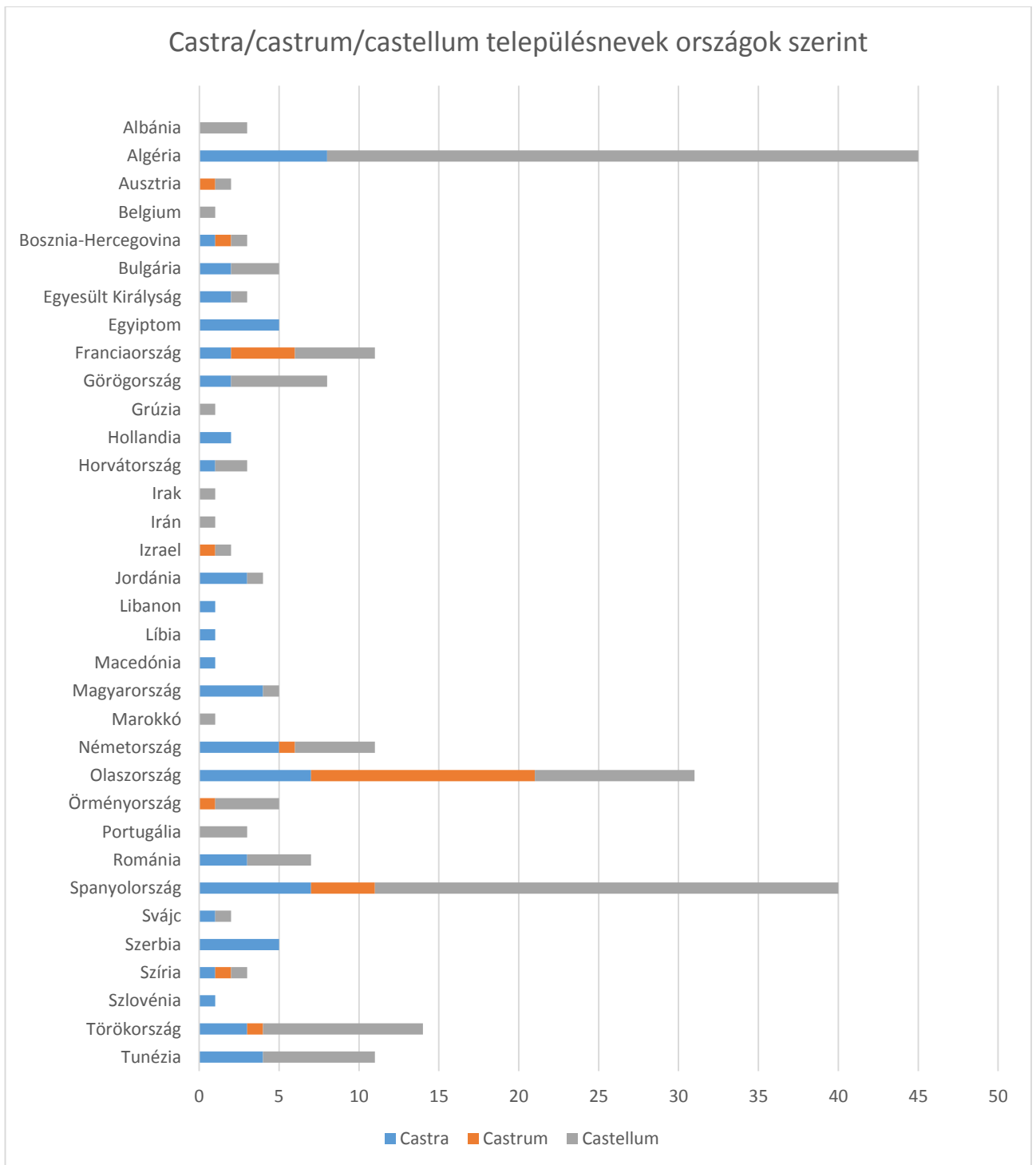
9.2.3 Földrajzi eloszlás

Az alábbi táblázat, illetve grafikon a *castra, castrum, castellum* településnevek földrajzi eloszlását mutatja, mai országokra lebontva.

Ország	Országon belül			Összes előforduláson belül		
	Castra	Castrum	Castellum	Castra	Castrum	Castellum
Albánia	0,00%	0,00%	100,00%	0,00%	0,00%	2,01%
Algéria	17,78%	0,00%	82,22%	11,11%	0,00%	24,83%
Ausztria	0,00%	50,00%	50,00%	0,00%	3,45%	0,67%
Belgium	0,00%	0,00%	100,00%	0,00%	0,00%	0,67%
Bizonytalan	0,00%	0,00%	100,00%	0,00%	0,00%	5,37%
Bosznia-Hercegovina	33,33%	33,33%	33,33%	1,39%	3,45%	0,67%
Bulgária	40,00%	0,00%	60,00%	2,78%	0,00%	2,01%
Egyesült Királyság	66,67%	0,00%	33,33%	2,78%	0,00%	0,67%
Egyiptom	100,00%	0,00%	0,00%	6,94%	0,00%	0,00%
Franciaország	18,18%	36,36%	45,45%	2,78%	13,79%	3,36%

Görögország	25,00%	0,00%	75,00%	2,78%	0,00%	4,03%
Grúzia	0,00%	0,00%	100,00%	0,00%	0,00%	0,67%
Hollandia	100,00%	0,00%	0,00%	2,78%	0,00%	0,00%
Horvátország	33,33%	0,00%	66,67%	1,39%	0,00%	1,34%
Irak	0,00%	0,00%	100,00%	0,00%	0,00%	0,67%
Irán	0,00%	0,00%	100,00%	0,00%	0,00%	0,67%
Izrael	0,00%	50,00%	50,00%	0,00%	3,45%	0,67%
Jordánia	75,00%	0,00%	25,00%	4,17%	0,00%	0,67%
Libanon	100,00%	0,00%	0,00%	1,39%	0,00%	0,00%
Líbia	100,00%	0,00%	0,00%	1,39%	0,00%	0,00%
Macedónia	100,00%	0,00%	0,00%	1,39%	0,00%	0,00%
Magyarország	80,00%	0,00%	20,00%	5,56%	0,00%	0,67%
Marokkó	0,00%	0,00%	100,00%	0,00%	0,00%	0,67%
Németország	45,45%	9,09%	45,45%	6,94%	3,45%	3,36%
Olaszország	22,58%	45,16%	32,26%	9,72%	48,28%	6,71%
Örményország	0,00%	20,00%	80,00%	0,00%	3,45%	2,68%
Portugália	0,00%	0,00%	100,00%	0,00%	0,00%	2,01%
Románia	42,86%	0,00%	57,14%	4,17%	0,00%	2,68%
Spanyolország	17,50%	10,00%	72,50%	9,72%	13,79%	19,46%
Svájc	50,00%	0,00%	50,00%	1,39%	0,00%	0,67%
Szerbia	100,00%	0,00%	0,00%	6,94%	0,00%	0,00%
Szíria	33,33%	33,33%	33,33%	1,39%	3,45%	0,67%
Szlovénia	100,00%	0,00%	0,00%	1,39%	0,00%	0,00%
Törökország	21,43%	7,14%	71,43%	4,17%	3,45%	6,71%
Tunézia	36,36%	0,00%	63,64%	5,56%	0,00%	4,70%

82. táblázat *A castra, castrum, castellum településnevek megoszlása mai országok szerint*

3. ábra A castra, castrum, castellum településnevek földrajzi eloszlása, mai országok szerint

Az egyes típusmegnevezések földrajzi eloszlása jelentős eltéréseket mutat. A *castrum*-településnevek csaknem fele a mai Olaszország területén dokumentált, a *castellum* esetében Algéria (csaknem 25%) és Spanyolország emelkedik ki szignifikánsan a többi ország közül (19%). Olaszország viszont csak 7%-kal képviselteti magát. A *castra*-településnevek eloszlása tekinthető a legegyszerűsebbnek: még a legmagasabb aránnyal rendelkező országok (Algéria, Spanyolország és Olaszország) is csupán 10% körüli aránnyal rendelkeznek. Megfigyelhető továbbá az is, hogy egyes területeken egyik vagy másik szó képez aránytalanul több helységnevet. Az adatok értelmezéséhez további kutatásra van szükség. Az ókori *castra*, *castrum*, *castellum* helységnevekkel kapcsolatban ezeket a szempontokat részletesen vizsgáló tanulmány még nem született. Henry Diament a modern településnevek esetében végzett alapos kutatásokat, illetve készített statisztikai kimutatásokat, elsősorban az újlatin nyelvterületre vonatkozóan.⁷³⁷ Bár a két kimutatás összehasonlítása több szempontból is problematikus,⁷³⁸ összevetésük mégsem érdektelen.

	Castrum		Castellum	
	Előfordulás	Arány	Előfordulás	Arány
Olaszország	6	6%	94	94%
Franciaország (oil)	5	7%	62	93%
Franciaország (oc)	2	7%	27	93%
Galícia, Portugália	41	77%	12	23%
Leon	52	81%	12	19%
Castile, Andalusia	32	33%	65	67%
Aragon	0	0%	25	100%
Catalonia, Valencia, Baleár-szigetek	0	0%	60	100%

83. táblázat A modern castra/castrum, ill. castellum-eredetű helységnevek spanyol, portugál, olasz és francia nyelvterületen (DIAMENT 1972, 100)

	Castrum		Castellum	
	Előfordulás	Arány	Előfordulás	Arány
Olaszország	6	6%	94	94%
Spanyolország + Portugália	125	42%	174	58%
Franciaország	7	7%	89	93%

84. táblázat A modern castra/castrum, ill. castellum-eredetű helységnevek spanyol, portugál, olasz és francia nyelvterületen (összesítés)

⁷³⁷ DIAMENT 1972. A területi statisztikai eloszlásra vonatkozó táblázatot l. 100. o.

⁷³⁸ Így például ő sokkal nagyobb névanyagból dolgozik, ezért kevésbé kitétt a kis számok statisztikai torzításának; mivel ő a modern helységneveket vizsgálja, a név keletkezése nem feltétlenül ókori eredetű, annak ellenére sem, hogy pl. az arab közvetítéssel (bár végső soron a latin *castrum*ra visszavezethető) keletkezett *-(al)cázar* helységnevek tömegét nem veszi bele a kimutatásba (DIAMENT 1972, 102). Ezen felül Diament az egyes országokon belül is régiókra bontva vizsgálja a helységneveket.

	Castra/Castrum		Castellum	
	Előfordulás	Arány	Előfordulás	Arány
Olaszország	21	68%	10	32%
Spanyolország + Portugália	11	26%	32	74%
Franciaország	6	55%	5	45%

85. táblázat A castra/castrum, ill. castellum elemet tartalmazó ókori helységnevek a mai Olaszország, Spanyolország, Portugália és Franciaország területén

A táblázatokat áttekintve megállapíthatjuk, hogy a modern helységnevek eloszlása nem teljes egyezik meg az ókori helységnevekkel. Itáliában például, mint azt fentebb említettem, sokkal gyakoribbak az ókorban a *Castrum*-helységnevek, legalábbis a jelen dolgozatban feldolgozott helységnevek alapján. Franciaország területén egyenletesebb az eloszlás, míg Spanyolország és Portugália területén nagyságrendileg – magas hibahatárral számolva – megegyezik. Igaz, az adatok összesítésével elfedjük az egyes országokon belüli régiók közötti különbségeket. A pontos okok és összefüggések feltárása további kutatás feladata lesz.

10 A jelentésváltozás kérdése

A megelőző fejezetekben felvázoltam a *castra*, *castrum*, *castellum* alapvető kontextusait, és három nagy forráscsoporton (irodalmi, epigráfiai, jogi) belüli előfordulásait vizsgáltam. Külön vizsgáltam a Szentírás szövegét e három szó szempontjából, illetve táblázatba gyűjtöttem a *castra*, *castrum*, *castellum* településnevekre vonatkozó alapvető adatokat. Mivel a vizsgált források hosszú időt – több évszázadot – fognak át, feltétlenül szükségesnek tartom foglalkozni a jelentésváltozás kérdésével. A jelentésváltozás vizsgálatában alapvetően Andreas BLANK lexikális jelentésváltozásról írott tanulmányát használtam vezérfonalként.⁷³⁹ A könyv példagyűjteményében⁷⁴⁰ nem szerepelnek a *castrum*, *castra*, *castellum* szavak, vagy azok bármely újlatin leszármazottja, így a változás jellegének meghatározását magam végeztem el a könyvben lefektetett módszerek alapján, hasonlóan ahhoz, ahogy BLANK a saját példái esetében is eljár. A kiinduló és céljelentésen kívül három alapvető jellemző alapján kategorizálja a jelentésváltozásokat: asszociációs minta (a kiinduló- és a céljelentés viszonya), motiváció (lényegében a jelentésváltozás oka), illetve a jelentésváltozás típusa.⁷⁴¹

10.1 *Castrum*

A három szó közül a *castrum* fordul elő a legkevesebb alkalommal, ráadásul e kevés előfordulás jelentős része is településnevekhez kapcsolódik. 'Erőd' vagy 'tábor' jelentésben szinte teljesen

⁷³⁹ BLANK 1997.

⁷⁴⁰ BLANK 1997, 497-533.

⁷⁴¹ Az asszociációs minták tekintetében l. BLANK 1997, 146-156, a jelentésváltozás motivációival kapcsolatban 345-406, azon belül saját jelentésváltozás-tipológiáját a 375-406. oldalon.

kiszorította a *castra* illetve a *castellum*. Használatában a legjelentősebb változás a kései antikvitásban, illetve a kora-bizánci korban történt, amikor görög átvétele, a *κάστρον* erődített városok egy típusát jelölte.⁷⁴² A jelentésváltozás ebben az esetben a leginkább megragadható: asszociációs mintája a deszignátum hasonlósága (erődített város jobban hasonlít egy erődre, mint a klasszikus görög polisra), motivációja feltehetőleg az expresszivitás (egyetlen szóban fejez ki mélyreható változásokat), típusa pedig metafora.

10.2 *Castra*

A *castra* esetében az alapjelentés '(katonai) tábor'. Ebből alapvetően három további jelentés fejlődött ki, melyekhez – illetve az alapjelentéshez – gyakorlatilag be lehet osztani a *castra* összes előfordulását. Ez a három fő jelentéscsoport: az átvitt (politikai, filozófiai stb.) értelemben 'tábor, párt'; a 'hadsereg'; és a 'katonáskodás, katonai szolgálat'. A 'katonai tábor' => 'katonai szolgálat' és a 'katonai tábor' => 'hadsereg' jelentésváltozások asszociációs mintája minden bizonnyal a deszignátum kontiguitása. A tábor ugyanis elválaszthatatlan része volt mind a hadseregnek, mind a katonáéletnek. A 'tábor'=>'hadsereg' jelentésváltozás esetében a motiváció „keretdominancia”⁷⁴³ lehetett. A keret ebben az esetben egész-rész kapcsolat, melyben a „rész”, vagyis a *castra* vált dominánssá, átvéve az „egész” (a hadsereg) jelentését – klasszikus szóhasználattal *pars pro toto*. A jelentésváltozás típusa ebben az esetben jelentésbővülés, hiszen a *castra* megtartotta eredeti jelentéstartományát is. A 'tábor'=>'katonai szolgálat' jelentésváltozás ehhez részben hasonló, de itt motivációként az absztrakt fogalom megnevezése is felmerül, illetve a változás típusa inkább metaforikusnak tekinthető. A 'tábor'=>'politikai párt/csoportosulás' jelentésváltozás motivációja szintén egy absztrakt fogalom megnevezése lehetett, a változás típusa itt is metaforikus.

10.3 *Castellum*

A *castellum* esetében a legnagyobb nehézséget a civil településtípus, 'falu' és a '(kisebb) erődítmény', 'erődített település' jelentések viszonyának meghatározása jelenti. A *castellum* etimológiája, illetve jellemzően a szótárak is azt sugallják, hogy a *castellum* alapjelentése az 'erődítmény', másodlagos jelentése az erődített vagy magaslaton fekvő (tehát a természet által erődített) falut, települést. Ebben az esetben a jelentésváltozás mechanizmusa világos, jellegét tekintve alapvetően megegyezik a *castrum* 'erődítmény'=>'erődített város' jelentésváltozásával. Forrásaink ugyanakkor arra mutatnak rá, hogy ez csupán a *castellum*-települések egy részére (nem is feltétlenül többségére) igaz. A *castellum* ugyanis állhat egyszerűen 'falu' jelentésben, olyan

⁷⁴² Kifejezetten a görög átvételről l. 2.5.1, 16. o. A latin nyelvben mint településtípus l. 4.3.1, 35. o.

⁷⁴³ Dominanz einer konzeptuellen Relation im Frame (BLANK 1997, 383-384).

szövegkörnyezetben, ahol más 'falu' jelentésű szavak (*vicus*, *pagus*) használata sem tűnne helytelennek.

A '*castellum*' > '*castellum aquae*' esete jóval egyértelműbb: a motiváció ebben az esetben egy új jelenség, technikai újítás megnevezése volt, az asszociációs minta pedig a deszignátum hasonlósága volt, jellege pedig specializáció/jelentésszűkülés ('kisebb erődítmény' > 'kisebb erődítményszerű építmény a víz védelmére és továbbítására').

11 Összefoglalás

A település-, illetve erődítménytípusok ókori terminológiájának kérdése problematikus. Az ókori források szóhasználata nem következetes, és bár a modern tudományos szaknyelv kialakította a saját terminológiai konvencióit, ez nem feltétlenül tükrözi az ókori szóhasználatot. Ezen felül az iskolai szótárak⁷⁴⁴ (de időnként még a szaklexikonok is)⁷⁴⁵ csupán hiányos, vagy akár félrevezető meghatározást adnak. Ennek egyik oka feltehetőleg az, hogy ezek jó része elsősorban a klasszikus irodalmi nyelvet veszi alapul – a nem irodalmi forrásokat, illetve a kifejezetten technikai jellegű ókori műveket gyakran figyelmen kívül hagyják, vagy legalábbis nem használják ki a bennük rejlő lehetőségeket. Vizsgálatom alapgondolata az volt, hogy olyan új megközelítési módokat kell keresni, melyek jobban megvilágítják e szavak ókori használatának jellegzetességeit, katonai és civil kontextusban egyaránt (ez utóbbi elsősorban a *castellum* esetében jelentős). A római katonai erődítmények terminológiájának széles tárházából a *castra*, *castrum*, *castellum* szavakra esett a választásom, az alábbi okok miatt:

- ezek a római erődítmény-tipológia legáltalánosabban használt kifejezési; a további, specifikusabb kifejezéseket gyakran ezekhez a szavakhoz viszonyítva határozzák meg ókori szerzők.
- széleskörű használatuk miatt nagy mennyiségű forrásanyag áll rendelkezésünkre (irodalmi és nem irodalmi források egyaránt), melyeket statisztikai eszközökkel elemezhetünk.
- e dolgozat eredményei további kutatás alapját képezhetik. Az itt alkalmazott módszerrel – illetve annak a tapasztalatok alapján továbbfejlesztett változatával – vizsgálhatók más szavak is, illetve bevonhatók olyan forráscsoportok, melyeket itt nem elemzek részletesen (pl. papiruszok vagy a keresztény irodalom).

Nem készült eddig még átfogó tanulmány e szavak ókori használatáról. A modern szakirodalom ugyan az adott tudományterület keretein belül megalkotta saját terminológiai kereteit – pl. a régészeti szakirodalomban a *castellum* inkább az auxiliáris erődöt, a *castra* inkább a legiótábort

⁷⁴⁴ L. 3.1, 19. o. – különösen a *castellum* vonatkozásában.

⁷⁴⁵ L. pl. *propugnaculum* példáján a bevezetőben.

jelenti – de viszonylag keveset foglalkoztak e szavak ókori jelentésének alapos feltárásával. A Thesaurus Linguae Latinae szócikkei alapvetően inkább a szavak stilisztikai és grammatikai jellegzetességeivel foglalkoznak, mint a technikai jellegű részletekkel, illetve kevésbé használják a nem irodalmi jellegű forrásokat.

A dolgozat jelentős mértékben statisztikai kimutatásokra épül. Ez a megközelítés eltér pl. a Thesaurus Linguae Latinae módszerétől, és célja éppen az, hogy annak kiegészítőjeként szolgálhasson. A viszony némileg hasonló, mint a régészetben a légifotózás és az ásatás viszonya: mindkettő ugyanazt a dolgot tárja elénk, de teljesen más szemszögből; olyasmit engednek meglátni, amit a másik nem. Nem az a céljuk, hogy a másikat felváltsák, hanem hogy egymást támogassák. Van ezentúl még egy további hasonlóság is: mindkettőt a technikai fejlődés tette lehetővé. Könnyen kereshető digitális adatbázisok nélkül ez a dolgozat nem, vagy csak sokkal nehezebben jöhetett volna létre. Az egyik oka, hogy ilyen jellegű megközelítésben még nem vizsgálták ezeket a szavakat részben épp ebben keresendő – a szükséges eszközök nem álltak rendelkezésre mondjuk 20 évvel ezelőtt.

Célja nem a szavak jelentéséről alkotott képünk radikális újraírása, hanem annak finomítása. Emellett előkészíti az utat a kutatás folytatásához – például a kapcsolódó szavak (*burgus*, *praesidium*) hasonló (illetve továbbfejlesztett) módszerek szerinti elemzése még teljesebbé teheti a képet, mert lehetővé teszi, hogy bemutassuk a szóhasználatban végbemenő változásokat (pl. milyen mértékben váltották fel az olyan specifikusabb jelentésű szavak mint a *burgus* vagy a *praesidium* az általánosabb jelentésű szavakat mint a *castellum*).

11.1 A dolgozat főbb eredményei és megállapításai

Az alábbiakban röviden összefoglalom a dolgozat főbb eredményeit és megállapításait. A korábbi fejezetektől eltérően itt nem forráscsoportonként, és azon belül a vizsgált szavak szerint, hanem a vizsgált elsődleges a szavak szerint csoportosítva összegzem az eredményeket. A *castellum* esetében külön foglalom össze a településtípusra, és külön az erődítménytípusra vonatkozó megállapításokat.

11.1.1 A *Castellum* szóval kapcsolatos főbb eredmények és megállapítások

Néhány gyakran használt szótár szócikkeinek vizsgálatából kiderül, hogy esetenként hiányos, vagy akár félrevezető módon határozzák meg a *castellum* jelentését, különösen ami a *castellum* településtípust illeti.⁷⁴⁶ Egyes szótárak azt állítják vagy sugallják, hogy a *castellum* településtípus jelentéstartalmának szerves része volt az erődítettség vagy a magaslati fekvés (azaz amikor a természet végzi az erődítési munkálatokat). Ez a téves elképzelés annak ellenére is megjelenik,

⁷⁴⁶ L. 3.1.1.1, 19. o.

hogy az ókori források ezt nem támogatják. Az egyik lehetséges ok e mögött, hogy a *castellum* esetében egyes irodalmi szöveghelyeken megfigyelhető jelentésárnyalatát általánosítják. Hangsúlyoznunk kell ugyanakkor, hogy a *castellum*nak igenis van ilyen jelentése, illetve létezik ez a képzettársítás, de ez csak a *castellum* jelentésének egyik aspektusa.

A Thesaurus Linguae Latinae nem választja szét világosan a *castellum* 'település' és 'erődítmény' jelentését.⁷⁴⁷ A Realenzyklopädie ugyanakkor megteszi ezt a kettéválasztást, és meglehetősen részletes képet ad a *castellum* településtípussal kapcsolatban is.⁷⁴⁸

A település- és erődítménytípus mellett a *castellum* szót használták a vízvezetékknél alkalmazott, kisebb erődszerű építményre is, melynek feladata a víz továbbítása és elosztása volt (*castellum aquae*). Ez kifejezetten technikai jellegű szakkifejezésnek számított, és elsősorban jogi szövegekben valamint nem irodalmi jellegű forrásokban (pl. feliratokon) fordul elő. Irodalmi forrásainkban csak elvétve találkozunk ezzel a jelentéssel, kivéve Frontinus De aquaeductu Urbis Romae és Vitruvius De architectura c. művét, melyek a *castellum aquae*-t jogi-adminisztratív, illetve technikai szempontból tárgyalják. Mivel ebben az esetben a *castellum* jelentése pontosan meghatározott, ezek az előfordulások jelen dolgozat szempontjából kevésbé fontosak.⁷⁴⁹

Adatolt emellett a *castellum* metaforikus használata is,⁷⁵⁰ de olyan rendszerszintű jelenségekkel, mint a *castra* esetében, nem találkozunk. Egy feliraton adatolt a *castellum figlinarum*, mint katonai téglaműhely.⁷⁵¹ Szintén feliratokon adatolt a *Castellus cognomen*.⁷⁵²

11.1.1.1 *Castellum* mint településtípus

Azon szöveghelyek vizsgálata, ahol a *castellum* más településtípusokkal együtt fordul elő (mint pl. *vicus*, *oppidum*, *urbs*, *civitas*, *colonia*, *municipium*) segíthetnek jobban megérteni, hogyan viszonyult a *castellum* azokhoz.⁷⁵³ Ilyen szöveghelyek, ahol a *castellum* egy másik településtípussal 'párban' (pl. '*vici et castella*') áll, azzal szembe van állítva, vagy típusfelsorolásban szerepel. Ilyen szöveghelyek gyakran fordulnak elő irodalmi és jogi szövegekben is. Ezen szöveghelyek vizsgálatából következtetéseket vonhatunk le a *castellum*, jelentésével és használatával, valamint különösen a más településtípusokhoz fűződő viszonyával kapcsolatban:

A castellum és *vicus* viszonyáról: a *castellum* és *vicus* (vagy *viculus*) együttese jellemzően kisebb,

⁷⁴⁷ L. 3.3, 24. o.

⁷⁴⁸ L. 3.2, 24. o.

⁷⁴⁹ A *castellum aquae*-ről bővebben l. 4.4.3, 46. o. Az előfordulások tekintetében l. 5.2.3, 55. o. (irodalmi források), 6.4.2, 86. o. (feliratok), 7.2.3.1, 92. o. (jogi szövegek).

⁷⁵⁰ L. 4.4.7, 49. o.

⁷⁵¹ L. 4.4.6, 49. o.

⁷⁵² L. 6.4, 80. o.

⁷⁵³ L. 4.4.1.2-4.4.1.7, 40-44. o., ill. lásd a szöveghelyeket a szemelvények között: 13.1.2, 163. o., illetve a jogi szövegekben található előfordulásokat: 7.2.3.2, 92. o.

a városoknál (*urbs, civitas*) alacsonyabb rangú településeket jelölt. Esetenként a *castellum* és *vicus* (vagy *viculus*) hierarchikus kapcsolatban áll; ezekben az esetekben a *vicus* alacsonyabb rangú, mint a *castellum* (Liv. 21. 33. 11. *castellum inde, quod caput eius regionis erat, viculosque circumiectos capit*). Általánosságban arra következtethetünk, hogy a ‘*vici et castella*’-típusú kifejezések egyetlen településtípust jelöltek, mely nincs erődítve, illetve egyéb speciális tulajdonsággal (mint pl. magaslati fekvés) sem rendelkezik.

A *castellum* és a *civitas, oppidum, urbs* viszonyával kapcsolatban: a *castellum* állhat azonos szinten, mint az *oppidum, civitas, urbs*. Ezekben az esetekben az egyezőség, illetve hasonlóság az erődítettségben, illetve a számottevő védelmi képességben rejlik. Sok esetben nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy a *castellum* erődített települést, vagy civil funkcióval nem rendelkező erődöt jelöl. Más esetekben, főleg, ha a *vicusszal* párban fordul elő, a *castellum* jelenthet alárendelt falu, melynek semmiféle védelmi funkciója sincsen, illetve olyan településeket, melyek a településtípusok skálájának ellentétel végén található (város – falu). További lehetőség, hogy a *castellum* jelenthet tornyot, bástyát vagy hasonló kisebb építményeket, melyek egy város erődítményrendszerének a részei.

A *castellum* és *colonia, municipium* viszonyával kapcsolatban: *colonia* és *municipium* jellemzően nem fordulnak elő a *castellummal* együtt olyan viszonyban, mint azt a *civitas, urbs, oppidum* esetében tapasztaltuk. Ez arra utal, hogy a *castellum* nem számított semmilyen szempontból egyenrangúnak a *colonia* és *municipium* típussal. Továbbá azt is jelzi, hogy a *castellum* sokkal kevésbé jogi-adminisztratív településtípus, mint a *colonia* vagy a *municipium*.

A *castellum* típusfelsorolásokban elfoglalt pozíciója is azt mutatja (jogi és irodalmi szövegekben egyaránt), hogy a *vicus* és a *castellum* egymással szoros viszonyban áll, és azonos vagy közel azonos rangú településeket jelölnek. Ritkán fordul elő, hogy egy településtípus a *vicus* és *castellum* közé ékelődik (pl. Flor. Epit. 2.7.41 (3. 19. 9.): *vicos oppida castella*), vagy a *vicus* és *castellum* párosát magasabb rangú települések fogják közre (e. g. C. Th. 16.2.16: *oppido vico castello municipio*). Láthatóan előnyben részesítik a ‘*vicus* és *castellum*’ sorrendet, de a ‘*castellum* és *vicus*’ sorrend is előfordul.

A feliratokon adatolt 76 *castellum* helységnév (ezek között civil település és katonai erőd is van), 7 esetében adatolt *res publica* (vagyis valamiféle önkormányzatisággal rendelkeztek) és 6 település esetében adatolt fal. *Colonia* vagy *municipium* rang egyik esetben sem adatolt.⁷⁵⁴ A *castellum* településekkel kapcsolatban adatolt vezető tisztségviselő, a *magister* más alacsonyabb státusú településtípus esetén (*pagus, vicus*) is gyakori, városi jellegű, ill. magasabb státusú

⁷⁵⁴ L. 6.4.1, 81. o.

települések (*oppidum, civitas, colonia, municipium* stb.) esetén nem fordul elő.⁷⁵⁵

A Vulgatában a *castellum* jellemzően a κώμη megfelelője (12-ből 16 esetben), és csak 3 alkalommal használják már szavak fordítására (ἔπαυλις, οἰκησις, σικηνή). Csupán két esetben fordul elő katonai kontextusban, mindkét esetben az Ószövetségben (2 Krón. 27.4: οἰκήσεις καὶ πύργους = *castella et turres*, Judit 2. 12: *ascenditque omnia castella eorum et obtinuit omnem munitionem*). Ezek az adatok is arra mutatnak, hogy a *castellum* általános értelemben 'falu' jelentésben állhatott, és nem volt követelmény az erődítetttség vagy egyéb speciális jellemző, pl. magaslati pozíció.⁷⁵⁶

A *castellum* települések illetve erődök elnevezési módja szintén segíthet megvilágítani a *castellum* és más településtípusok viszonyát. Az esetek csaknem 50%-ában a településnevet egyszerűn átveszik egy helyi nyelvből (ez lehet egy már meglévő település neve) és a '*castellum*' elő- vagy utótaggal látják el. Az esetek mintegy 25%-ában találkozunk településnévből képzett nevekkel: jellemző szerkezete a *castellum* + a településnévből képzett *-(i)ense* vagy *-itanum* végződésű melléknév. Esetenként találkozunk birtokos szerkezetekkel is (*castellum -iensium/-itanorum*). Ezek a végzések esetleg arra utalhatnak, hogy a falu az alá a város alá van beosztva, melynek a nevét kölcsön vette. Mindez azonban nem használható fel perdöntő bizonyítékként, részben a történelmi fejlődés miatt sem: egy eredetileg alárendelt falu idővel önálló településsé fejlődhet. Katonai erődök esetében ez az elnevezési mód utalhat arra a településre, melyben vagy melynek a közelében az erőd található. Nevek 7%-a etnikai eredetű, a maradék pedig megoszlik a személyek, mitikus hősök vagy istenek nevéből származtatott nevek, illetve az általános nevek között (*Castellum* + hétköznapi melléknév, pl. *Castellum minus*). Egyes esetekben a név nem tartalmaz más elemet, mint a *castellum*. Ez lehet, hogy csupán a forrásanyag torzítása: forrásaink esetenként csak 'a *castellum*' megnevezéssel hivatkoznak a településre, a tényleges nevet pedig azért hagyják le, mivel az egyértelmű volt a korabeli olvasónak (jellemzően *instrumenta domestica* és mérföldkövek feliratain figyelhető meg). Esetenként kikövetkeztethető, melyik *castellumot* jelenti.⁷⁵⁷

Összegezve elmondhatjuk, hogy a *castellum* két különböző településtípust jelölhetett: 1) erődített település, mely védelmi funkcióval bírt; ebben tehát hasonlított a nagyobb városokhoz, de feltehetőleg kisebb volt (ezért a kicsinyítő képzős szóhasználat); 2) kisebb vidéki jellegű település (falu), mely nagyobb városok alá van rendelve, vagy legalábbis jóval alacsonyabb rangú azoknál.

⁷⁵⁵ L. 4.4.4, 48. o.

⁷⁵⁶ 8.2.3, 96. o., ill. 8.3.3, 99. o.

⁷⁵⁷ A földrajzi eloszlásról l. a 82. táblázatot, 139. o. A településnevek elnevezési mód szerinti megoszlásáról l. a 80. és a 81. táblázatot, 135. o. A pusztán feliratokon dokumentált „névtelen” *castellumok* csak abban az esetben szerepelnek a településnév-táblázatban és összefoglalóban, amikor tulajdonnév módjára használják őket, nem típusmegnevezésként. Egyébként külön kezeltem, az előfordulásokat: 6.4.3, 87. o.

Különösen szoros a kapcsolat a *vicus* és *castellum* között ebben a jelentésben, és a ‘*vici* (vagy *viculi*) *et castella*’ kifejezés csak ilyen értelemben használatos. A *castellum* pontos jelentése (erőd vagy település; erődített vagy nem) erősen kontextusfüggőnek tűnik, és különösen az befolyásolja, hogy milyen más településtípusok környezetében fordul elő.

11.1.1.2 *Castellum* mint erődítmény

A *Castellum* jelenthet erődített települést (mint azt fentebb láttuk) illetve tisztán katonai jellegű erődöt is. Ez utóbbi esetben jelenthet “önálló” erődöt, vagy egy összetett erődítményrendszer részét (őrtorony, bástya stb.), jellemzően nagyobb városokkal kapcsolatban. A *castellum* mindig mozdíthatatlan erőd/építmény, ezzel szemben a *castra* lehet áthelyezhető menettábor is. Ennek egy nyelvi bizonyítéka, hogy a *castellum* esetében hiányoznak az áthelyezésre vonatkozó kifejezések (pl. *castra movere* létezik, de nincs *castellum movere* vagy hasonló kifejezés). Ezen felül a *castellum* jellemzően kisebb létesítményeket jelöl. Ez nyilvánvaló azokban az esetekben, ahol a *castellum* egy nagyobb erődítményrendszer őrtorony/bástya jellegű részét jelenti.⁷⁵⁸

A feliratos emlékek arra utalnak, hogy a *castellum* általában kisebb volt, mint a *castra*, mely egy egész *legio* vagy akár még nagyobb hadsereg számára is elhelyezést tud biztosítani: a *castellumok* építési feliratai tanúsága szerint az építését végző egység *cohors* vagy legionárius *vexillatio* volt – de nem teljes *legio*. Ez azt is mutatja, hogy a *castellum* nem kizárólagosan auxiliáris csapatokhoz köthető.⁷⁵⁹

11.1.2 A *castra* szóval kapcsolatos főbb eredmények és megállapítások

A *castra* ‘katonai tábor’ meglehetősen stabil és egyértelmű, de az egyes forráscsoportokban jelentősen eltér használati módja. Az idők folyamán számos metonimikus (*castra* mint hadsereg vagy katonai szolgálat) és metaforikus (e. g. *castra* mint ‘politikai oldal, párt’) jelentésárnyalata kifejlődött. Ezek egy része a hivatali terminológia részévé vált és jogi szövegekben is alkalmazták (pl. *in castra ire* = ‘belépni a hadseregbe’, ‘katonai szolgálatba lépni’, *castra fugere* = ‘katonai szolgálat elkerülésére tenni kísérletet’ stb.).⁷⁶⁰ Esetenként, különösen a kései antikvitásban, mint nem katonai jellegű szervezetek, testületek központja (NR Reg. XIII, 22: *castra lecticariorum*), ‘templom’ v. ‘szentély’ (EDCS-25300087: *omnis quae fecit castra nitere sua*),⁷⁶¹ illetve településtípus is előfordul (CJ Nov. 28. pr., 535 AD: *Sebastopolin inter castra magis adnumeramus quam civitates*),⁷⁶² vö. a *castrum* hasonló jellegű használatát, ill. esetleg a bizánci

⁷⁵⁸ L. 4.4.2, 45. o.

⁷⁵⁹ L. 6.4.1, 81. o., ill. a „névtelen” erődök esetében 6.4.4, 87. o.

⁷⁶⁰ L. 4.2.3-4.2.4, 32. o., a feliratos adatokkal kapcsolatban: 6.2.5, 72. o., a jogi szövegek tekintetében l. 7.2.2.3, 91. o.

⁷⁶¹ L. 4.2.6, 35. o.

⁷⁶² L. 7.2.2.5, 91. o.

κάστρον terminust.⁷⁶³ Az idő haladtával – szemantikai és morfológiai értelemben is – némileg elmosódott a határ a *castra* és a *castrum* között, és felcserélhetők lettek.⁷⁶⁴

A feliratokon a *castra* általában speciális kontextusokban fordul elő: a *mater castrorum* – a császár felesége és/vagy anyja megtisztelő címe, elsőként Faustina, Marcus Aurelius felesége kapja meg, legtöbbször a Severus-korban fordul elő – kifejezés az előfordulások csaknem felét (46%) adja. Az előfordulások több mint a negyedét (28%) az *origo castris* adja (fiktív *origo*, katonák használták a 2. században és a 3. század elején). Az esetek mintegy 12%-ában adott egységek katonai táboraira vonatkozik, illetve – ritkán – általános értelemben mint katonai tábor jelentésben áll. Az előfordulások 8%-ában tisztségnév részeként fordul elő (leggyakoribb a *praefectus castrorum*). A fennmaradó mintegy 7% megoszlik a metaforikus/metonimikus használat (leginkább sírfeliratokon; az *‘in castra ire’* = ‘belépni a hadseregbe’ katonai diplomákon gyakori), a település/erőd/tábornevek, a *genius castrorum* (*genius loci altípusa*), a *disciplina castrorum* mindössze egyetlen előfordulása, valamint azon néhány eset között, ahol a *castra* jelentése bizonytalan.⁷⁶⁵

Jogi szövegekben a *castra* az esetek mintegy felében a katonai tábort jelenti általánosságban. A többi előfordulás túlnyomó többsége metonimikus jellegű (*castra* mint ‘katonai szolgálat’), és különösen gyakran fordul elő a *peculium castrense* fogalmával kapcsolatban. Csupán egyetlen alkalommal (CJ Nov. 28. pr., 535 AD) jelent településtípust, amint fentebb már idéztem.⁷⁶⁶

A Vulgatában a *castra* jellemzően (az esetek mintegy 85%-ában) a παρεμβολή megfelelőjeként szerepel, jellemzően katonai kontextusban, de általánosabb értelemben is mint ‘tábor’. 6 esetben *castra* + tranzitív igét használ görög igék vagy igenevek megfelelőjeként, a görög és a latin szókincs különbözősége miatt: παρεμβάλλω, προσάγω – *castra admovere*; ἀπαίρω, ἐξαίρω – *castra movere*; τάσσω/τάττω – *castrorum acies ordinare*. Ez utóbbi esetben a *castra* metonimikus értelemben áll (‘hadsereg’). 4 esetben más főnév (nem a παρεμβολή) megfelelőjeként szerepel a *castra*: ἀνάπανσις = *castrorum locus* (Szám. 10.33), οἶκος κυρίου = *castra Domini* (2 Krón. 31.2), παράταξις = *castra* (1 Sám. 17.23), στρατιά = *castra et profectioes* (Szám. 10. 28). παράταξις = *castra* és στρατιά = *castra* értelmezhető metonimikus használatként (bár az *acies* szó talán megfelelőbb lett volna a παράταξις megfelelőjeként). Az οἶκος = *castra* megfeleltetés szokatlanabb.⁷⁶⁷

Castra települések/erődök/katonai táborok névképzései módjai megegyeznek a *castellum* és a *castrum* település- és erődnevekével. A legnyilvánvalóbb különbség, hogy sokkal több a

⁷⁶³ L. 4.3.1, 35. o. ill. a görög átvételről: 2.5.1, 16. o.

⁷⁶⁴ L. 2.3, 13. o.

⁷⁶⁵ L. 6.2, 58. o. s. köv.

⁷⁶⁶ L. 7.2.2, 89. o.

⁷⁶⁷ L. 8.2.2, 94. o. és 8.3.2, 98. o.

személyek után elnevezett *castra* (kb. 30%, szemben a *castellum* 2%, a *castrum* 7%-os mutatójával).⁷⁶⁸ Ennek részben az az oka, hogy gyakran neveznek el *castra*-településeket híres hadvezérekről (pl. Kyros, Nagy Sándor, Pyrrhos, Hannibal, Cornelius Scipio), akik valaha a nevezett településen vagy annak környéként táboroztak (vagy legalábbis ezt tatja a hagyomány). A császári nevek is gyakoribbak a *castra* esetében.⁷⁶⁹ A más településnevekből (a *castellum* esetében leírtakhoz hasonlóan) képzett nevek jellemzően városok közelében található katonai táborokat jelölnek. Az általános nevek (pl. *Castra Nova*, vagy pusztán *Castra*) szintén gyakoribbak, mint a *castellum* esetében.⁷⁷⁰

11.1.3 A *castrum* szóval kapcsolatos főbb eredmények

Az egyes számú *castrum*, összehasonlítva a *castra* és a *castellum* előfordulási mutatóival, igen ritka. Leggyakrabban településnevekben, illetve településnevekhez kapcsolódva fordul elő. Irodalmi forrásokban a második leggyakoribb kontextust a grammatikai példák vagy más nyelvészeti jellegű magyarázatok adják.⁷⁷¹ A *castrum*, mint település⁷⁷² vagy erődíjpus,⁷⁷³ a kései antikvitásban gyakrabban volt használatos, különösen pedig a bizánci peridódusban, amikor a *κάστρον* erődített városok egy típusának megnevezésére szolgált. Másrésztől *castrum* településnevek jóval korábbi időszakokból is adatoltak, de ezekben az esetekben nem kapcsolódott a *castrum* jelentéséhez szervesen az erődítetttség vagy katonai tábor jelenléte. A kései antikvitásban a *castra* és *castrum* közötti határ némileg elmosódott, szemantikai és morfológiai értelemben is.⁷⁷⁴

A feliratokon dokumentált a *Castrus cognomen*,⁷⁷⁵ a *castrum praetorianum* (*castra praetoriana* helyett),⁷⁷⁶ illetve a kései antikvitásban építési feliratokon mint 'erőd'/'tábor'.⁷⁷⁷

A *castrum* jogi szövegekben is csak ritkán fordul elő: a vizsgált forrásokban csupán 5 előfordulásával találkozunk. Két esetben településnév (CTh. 7.4.30: *Moenonium castrum*; Nov. 31.1.3: *Citharizon castrum*), két esetben a *praefectura castrum* (CTh. 8.7.11 = CJ. 12.59.1, a klasszikus *praefectura castrorum* helyett) kifejezés részeként fordul elő. Egy további előfordulása (Dig. 27.1.17.7) érdekesebb, mivel itt a *castrum* katonai tábor értelemben áll a *castra* egyes számú

⁷⁶⁸ A földrajzi eloszlásról l. a 82. táblázatot, 139. o. A településnevek elnevezési mód szerinti megoszlásáról l. a 80. és a 81. táblázatot, 135. o.

⁷⁶⁹ L. 9.2.2.5, 138. o.

⁷⁷⁰ L. 9.2.2.1, 136. o.

⁷⁷¹ L. 5.2.2, 55. o.

⁷⁷² L. 4.3.1, 35. o.

⁷⁷³ L. 4.3.2 35. o., illetve *castrum* erődök építési feliratait l. 6.3.3, 79. o.

⁷⁷⁴ L. 2.3, 13. o.

⁷⁷⁵ L. 6.3.2, 79. o.

⁷⁷⁶ L. 6.3.4, 80. o.

⁷⁷⁷ L. 6.3.3, 79. o.

alakjaként.⁷⁷⁸

A Vulgatában szintén ritkán fordul elő a *castrum*: csupán 3 alkalommal, minden esetben településnévhez kapcsolódva: kétszer Szúza (Neh. 1.1: *in Susis castro* = ἐν Σουσαν αβιρα, Dán. 8. 2: *in Susis castro* = ἐν Σούσοις τῆ πόλει), egyszer pedig Ecbatana (Ezdr. 6. 2: *in Ecbathanis quod est castrum in Madena provincia* = ἐν πόλει ἐν τῆ βάρει τῆς Μήδων) esetében.⁷⁷⁹

Bár minden forráscsoportban a legtöbb esetben településnévhez kapcsolódik, az összes településnév közül csak viszonylag kevés *castrum* nevet találunk: e dolgozat gyűjteményében 30 *castrum* szerepel, 77 *castra* és 151 *castellum* település/erődnev mellett. *Castrum* települések, noha a birodalom más területein is előfordulnak, jelentős részük Itáliában összpontosul (a *castrum* települések csaknem 50%-a itt található). Mindemellett ezek tűnnek a legmagasabb rangúnak (a *castra* és *castellum*-településekhez viszonyítva): a *castrum* esetében a legmagasabb a *colonia* és *municipium* rangú települések száma, valamint ezek között a legmagasabb azon települések aránya, melyeket forrásaink *urbsnak*, *oppidumnak* vagy *civitasnak* neveznek. Ez különösen az itáliai *castrum* településekre igaz.⁷⁸⁰

⁷⁷⁸ L. 7.2.1, 89. o.

⁷⁷⁹ L. 8.3.1, 98. o.

⁷⁸⁰ A földrajzi eloszlásról l. a 82. táblázatot, 139. o. A településnevek elnevezési mód szerinti megoszlásáról l. a 80. és a 81. táblázatot, 135. o.

12 Irodalomjegyzék

- ABBOT, Frank Frost – JOHNSON, Allan Chester: *Municipal administration in the roman empire*. Princeton, Princeton University Press 1926 <<https://archive.org/details/municipaladminis032553mbp>>
- ADAM, Jean-Pierre – VARÈNE, Pierre : *Le « castellum aquae » de Pompéi, étude architecturale*. RA N. S. 1 (2008). 37-72
- ANREITER, Peter : *Die vorrömischen Namen Pannoniens*. Budapest, Archaeolingua Alapítvány 2001
- BAATZ, Dietwulf : *Katapulte und mechanische Handwaffen des spätrömischen Heeres*. JRMES 10 (1999). 5-21
- BAILLY, A. : *Dictionnaire Grec-Francaise*. Paris, Librairie Hachette 1950
- BĂJENARU, Constantin : *Minor Fortifications in the Balkan-Danubian Area from Diocletian to Justinian*. Cluj-Napoca, Editura Mega 2010
- BARBER, E. A.: *Greek-English Lexicon. A Supplement*. Oxford, Calderon Press 1968
- BECHERT, Tilmann : *Römische Lagertore und ihre Bauinschriften. Ein Betrag zur Entwicklung und Datierung kaiserzeitlicher Lagertorgrundrisse von Claudius bis Severus Alexander*. BJ 171 (1971). 201-287
- BISHOP, M. C. – COULSTON, J.C.N. : *Roman military equipment : from the Punic War to the fall of Rome*. Oxford, Oxbow 2005
- BLAISE, Albert : *Lexicon latinitatis medii aevi praesertim ad res ecclesiasticas investigandas pertinens. Dictionnaire Latin- français des auteurs du moyen-age*. Turnhout, Brepols 1975
- BLANK, Andreas : *Prinzipien des lexikalischen Bedeutungswandels am Beispiel der romanischen Sprachen*. Tübingen, Niemeyer 1997
- BOWMAN, Alan K.: *The Roman imperial army : letters and literacy on the northern frontier*. in: BOWMAN, Alan K., Woolf, Greg: *Literacy and power in the ancient world*. New York, Cambridge University Press 1994. 109-125
- BRUPPACHER, Veronica : *Zur Geschichte der Siedlungsbezeichnungen im Galloromanischen*. VR 20 (1961). 105-160
- BUKOWIECKI, Évelyne – DESSALES, Hélène – DUBOULOZ, Julien : *Ostia antica: note pour la datation du « castellum aquae » de la Porta Romana*. MEFRA 116/1 (2004). 469-480
- BUKOWIECKI, Évelyn – DESSALES, Hélène – DUBOULOZ, Julien : *Ostia antica. Le « castellum aquae » de la Porta Romana (2e campagne)*. MEFRA 117/1 (2005).
- BUKOWIECKI, Évelyne – DESSALES, Hélène – DUBOULOZ, Julien : *Ostia antica. Le « castellum aquae » de la Porta Romana*. MEFRA 118/1 (2006). 331-337
- CALABRIA, Patrizia : *La leggenda 'mater castrorum' sulla monetazione imperiale*. MGR XIV (1989). 225-233
- CALDELLI, Maria Letizia – PETRACCIA, Maria Federica – RICCI, Cecilia : *Praesidia Urbis et Italiae. I mestieri della tutela e della sicurezza*. in: WOLF, Chatarine : *Le métiers de soldat dans le monde romain. Textes réunis par Chatarine Wolf. Actes du cinquième congrès de Lyon organisé les 23-25 septembre 2010 par l'Université Jean Moulin Lyon*. Lyon, Université Jean Moulin Lyon 2012. 285-299
- CARRIÉ, Jean-Michel : *Nommer les structures rurales entre fin de l'Antiquité et haut Moyen Âge : le répertoire lexical gréco-latin et ses avatars modernes*. AntTard 20 (2012). 25-46
- CLAUSS, Manfred : *Lexikon lateinischer militärischer Fachausdrücke*. Stuttgart, Theiss 1999
- CRAWFORD, Michael H.: *Roman statutes*. London, University of London 1996
- DA SILVA, Fernandes Luis: *« Vicus » e « castellum » na provincia Lusitania : notas epigráficas e arqueológicas*. Conimbriga 45 (2006). 165-198
- DE SENA, Eric C. – BUKOWIECKI, Évelyne – DESSALES, Hélène : *The École française de Rome « castellum aquae » project at Ostia (2003-2006) : an interim report*. Archeologiae 2 (2004). 11-33
- DEMANDT, Alexander : *Die Spätantike : Römische Geschichte von Diocletian bis Justinian 284-*

565 n. Chr. München, Beck 1989

DEN BOEFT, J. – DRIJVERS, J.W. – DEN HENGST, D. – TEITLER, H.C. : *Philological and Historical Commentary on Ammianus Marcellinus XXIX*. Leiden, Brill 2013

DEN BOEFT, J. : *Philological and Historical Commentary on Ammianus Marcellinus: XXIV*. Leiden, Brill 2002

DIAMENT, H. : *The toponymic progeny of Latin etyma castrum and castellum*. Names XVIII (1970). 237-246

DIAMENT, Henry : *The toponomastic reflexes of Castellum and Castrum. A Pan-Romanic comparative study*. Heidelberg, Carl Winter Universitätsverlag 1972

DOMASZEWSKI, Alfred von: *Hygini Gromatici Libre de munitioibus castrorum*. Hildesheim, Verlag Dr. H. A. Gerstenberg 1887 (reprint: 1972)

DOMASZEWSKI, Alfred von: *Rangordnung des römischen Heeres*. Bonn, A. Marcus und E. Weber's Verlag 1908

DORCEY, Peter F.: *The Cult of Silvanus: A Study in Roman Folk Religion*. Leiden, Brill 1992

DOSSEY, Leslie : *Peasant and Empire in Christian North Africa*. , University of California Press 2010

DRIESSEN, C. Michiel: *On the etymology of Lat. « urbs »*. JIES 29/1-2 (2001). 41-68

ECK, Werner : *Tod in Raphia. Kulturtransfer aus Pannonien nach Syria Palaestina*. ZPE 184 (2013). 117-125

<http://www.academia.edu/8966225/Tod_in_Raphia_Kulturtransfer_aus_Pannonien_nach_Syria_Palaestina>

EGEA VIVANCOS, Alejandro : *Características principales del sistema de captación, abastecimiento, distribución y evacuación de agua de « Carthago Noua »*. Empúries 53 (2002). 13-28

ELTON, Hugh : *Warfare in Roman Europe 350-425 AD*. Oxford, Calderon Press 1996

FAVRE, Léopold : *Glossarium Mediae et Infimae Latinitatis. Conditum a Carolo du Fresne domino Du Cange autum a monachis ordinis S. Benedicti cum supplementis integris D. P. Carpenterii Adelungui, aliorum, suisque digessit G. A. L. Henschel*. Niort, L. Favre, Imprimeur-editeur 1883

FINÁLY, Henrik : *A latin nyelv szótára*. Budapest, Franklin 1884

FISCHER, Bonifatius : *Vetus Latina. Die Reste der altlateinischen Bible*. Freiburg, Herder 1951

FÖRSTER, Hans : *Wörterbuch der griechischen Wörter in den koptischen dokumentarischen Texten*. Berlin, Walter de Gruyter 2002

FRENCH, D.M. – LIGHTPOOL, C. S.: *The eastern frontiers of the Roman Empire*. Oxford, 1989

GARZIA, Maria – SASSI, Mosci : *Il sermo castrensis*. Bologna, Pátron Editore 1983

GEORGES, Karl Ernst: *Ausführliches lateinisch-deutsches Handwörterbuch*. Hannover, 1913

<<http://www.zeno.org/nid/20002183072>>

GEUENICH, Dieter – ZOTZ, Thomas : *« Castra » und Höhengiedlungen in der schriftlichen Überlieferung von der Spätantike bis zur frühen Karolingerzeit*. in: *Höhengiedlungen zwischen Antike und Mittelalter von den Ardennen bis zur Adria*. New York, de Gruyter 2008. 795-820

GICHON, M. : *Estimating the strength of the quadriburgium garrisons, exemplified by En Boqueq in the Negev*. French - Lightpool: *The eastern frontiers of the Roman Empire* (1989). 121-142

GLARE, P. G. W. – THOMPSON, A. A.: *Greek-English Lexicon: Revised Supplement*. Oxford, Calderon Press 1996

GLARE, P. G. W.: *Oxford Latin Dictionary*. Oxford, Calderon Press 2005

GOLDSWORTHY, Adrian – HAYNES, Peter : *The roman army as a community*. Portsmouth, 1996

GOLDSWORTHY, Adrien Keith: *The Roman Army at War: 100 BC – 200 AD*. Oxford , Calderon Press 1996

GRANDGENT, C. H. : *An Introduction to Vulgar Latin*. New York, Hafner Publishing Company 1962

GYÖRFFY, György : *Civitas, castrum, castellum*. AAHun 23 (1973). 331-334

- GYÖRKÖSY, Alajos : *Latin-magyar kéziszótár*. Budapest, Akadémiai Kiadó 1970
- HAENGGI, R. : *Zurzach AG/Tenedo. Römische Kastelle und Vicus*. ArchS 9 (1986). 149-159
- HASSAL, Mark : *Homes for heroes: married quarters for soldiers and veterans*. in: Goldsworthy - Haynes: *The roman army as a community* (1996). 35-40
- HAYNES, I. – BOGDAN, D. – TOPOLEANU, F. : *Salsovia: A Roman Fort and Town on the Lower Danube*. in: VAGALINSKI, Lyudmil Ferdinandov: *The Lower Danube in Antiquity (VI C. BC - VI C. AD)*. Sofia, Tutrakan 2007. 131-140
<http://www.academia.edu/1290209/Salsovia_a_Roman_Fort_and_Town_on_the_Lower_Danube>
- HEMELRIJK, Emily A.: *Fictive motherhood and female authority in Roman cities*. *Eugesta* 2 (2002). 201-220
- HERMAN, József : *Vulgáris latin : az újlatin nyelvek kialakulásának útja*. Budapest, Tinta 2003
- HIRST, Margaret E. : *Aeschylus, Prometheus Vincetus 801*. CR 36 (1922). 18
- ISAAC, Benjamin : *The limits of empire : the Roman army in the East*. Oxford, Calderon Press 1993
- KENNEDY, David : *The Roman Army in the East*. Ann Arbor, 1996
- KENNEDY, David : *The Roman Army in Jordan*. London, Council for British Research in the Levant 2004
- KIENAST, Dietmar : *Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft 2004
- KNEISSL, Peter : *Die Siegestitulatur der römischen Kaiser*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 1969
- KOVÁCS, Péter : *Vicus és castellum kapcsolata az alsó-pannóniai limes mentén. Piliscsaba*. Piliscsaba, PPKE 1999
- KOVÁCS, Péter : *Civitas and castrum*. *Specimina Nova* (2000). 169-182
- KOVÁCS, Péter : *Burgus building inscriptions of Commodus from Pannonia*. *SEBarc* 6 (2008). 123-137
- KOVÁCS, Péter : *Marcus Aurelius' Rain Miracle and the Marcomannic Wars. Mnemosyne Supplements 308*. Leiden, Brill 2009
- LABORY, Nadire : *A propos de la signification du mot propugnaculum utilisé en architecture militaie*. *Latomus* 64/2 (2005). 318-325
- LANDER, James : *Roman Stone Fortifications. Variations and change from the First Century A. D. to the Fourth*. Oxford, 1984
- LANGHAMMER, Walter : *Die rechtliche und soziale Stellung der Magistratus municipales und der Decuriones in der Übergangphase der Städte von sich selbstverwalteten Gemeinden zu Vollzugsorganen des Spätantiken Zwangsstates*. Wiesbaden, Steiner 1973
- LEWIS, Charlton T. – SHORT, Charles : *A Latin Dictionary*. Oxford, Calderon Press 1879
<<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.04.0059>>
- LIDDELL, Henry George – SCOTT, Robert : *A Greek-English Lexicon*. , 1996
- LLORIS, Francisco Beltrán: *An irrigation decree from Roman Spain: The Lex Rivi Hiberiensis*. *JRS* 96 (2006). 147-197
- LUTTWAK, Edward : *The Grand Strategy of the Roman Empire: from the first century A. D. to the third*. Baltimore, The Johns Hopkins University Press 1976
- LUXENBERG, Christopher : *The Syro-Aramic Reading of the Koran. A Contribution to the Decoding of the Language of the Koran*. Berlin, Verlag Hans Schieler 2007
- MACKENSEN, Michael : *New fieldwork at the Severan fort of Myd(...)/Gheriat el-Garbia on the limes Tripolitanus*. *LibStud* 43 (2012). 41-60
<<http://journals.cambridge.org/action/displayAbstract?fromPage=online&aid=9123970&fileId=S0263718900000054>>
- MAGNIEN, Victor – LACROIX, Maurice : *Dictionnaire Grec-Francais*. Paris, Librairie Classique Eugène Belin 1969
- MALTBY, Robert : *A lexicon of ancient Latin etymologies*. Leeds, Francis Cairns 1991

- MANN, J. C.: *The organization of frumentarii*. ZPE 74 (1988). 149-150
- MASTINO, Attilio : *Il Castellum Tamudense in età severiana (riassunto)*. AntAfr 27 (1991). 119-121
- MEIKLEJOHN, M. F.: *On the etymology of the beaver*. ALing 6/1 (1953). 48-50
- MEIBNER, Burkhard : *Die technologische Fachliteratur der Antike : Struktur, Überlieferung und Wirkung technischen Wissens in der Antike ; (ca. 400 v.Chr. - ca. 500 n.Chr.)*. Berlin, Akademie-Verlag 1999
- MENGE, Hermann : *Griechisch-deutsches Schulwörterbuch mit besonderer Berücksichtigung der Etymologie*. Berlin, Langscheidsche Verlagsbuchhandlung 1903
- MILLER, Konrad : *Itineraria Romana : Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana*. Stuttgart, Strecker und Schröder 1916
- MÓCSY, András : *Ubique res publica: zu den Autonomiebestrebungen und Uniformierungstendenzen am Vorabend des Dominats*. AAHun 10 (1962). 366-384
- MÓCSY, A. : *Die origo castris und die canabae*. AAHun 13 (1965). 425-431
- MONTANARI, Franco : *Vocabulario Della Lingua Greca*. Torino, Loescher Editore 1995
- MUELLER-WIENER, W. : *Von der Polis zum Kastron. Wandlungen der Stadt im Ägäischen Raum von der Antike zum Mittelalter*. Gymnasium XCIII (1986). 435-475
- NÉMETH, György – KOVÁCS, Péter : *Bevezetés a görög és római felirattanba*. Budapest, Gondolat 2011
- NIWÖHNER, Philipp : *Sind die Mauern die Stadt ? : Vorbericht über die siedlungsgeschichtlichen Ergebnisse neuer Grabungen im spätantiken und byzantinischen Milet / mit einem geoarchäologischen Beitrag von Helmut Brückner und Marc Müllenhoff*. AA 1 (2008). 181-201
- PAIS, Dezső : *Survivances slavo-hongroises du castellum romain. .*. ALingHung IV (1954). 269-286
- PIRIE, J. W. – LINDSAY, Wallace Martin: *Pacidus Grammaticus*. Paris, Les Belles Lettres 1930
- PISTELLATO, Antonio : *Memoria poetica e poesia della memoria. La versificazione epigrafica dall'antichità all'umanesimo. Studi di archivistica, bibliografia e paleografia 3*. Venezia, Edizioni Ca' Foscari 2014 <http://virgo.unive.it/ecf-workflow/upload_pdf/Archivistica_3.pdf>
- PRUENTI, Paola : *Osservazioni sull'uso e il significato di "kastellon" nella lingua dei papyri*. APapyrol 16-17 (2004-2005). 103-108
- REBUFFAT, R. : *Propugnacula*. Latomus 43 (1984). 3-26
- ROCCI, Lorenzo : *Vocabulario Greco-Italiano. Diciottesima edizione*. Milano-Roma-Napoli-Città di Castello, Società Editrice Dalte Alghieri 1965
- ROSELAAR, Saskia T.: *Processes of Integration and Identity Formation in the Roman Republic*. Leiden and Boston, Brill 2012
- RÖSCH, Gerhard : *Onoma Basileias. Studien zum offiziellen Gebrauch der Kaisertitel in spätantiker und frühbyzantinischer Zeit*. Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 1978
- RYAN, Stephen D.: *The Ancient Versions of Judith and the Place of the Septuagint in the Catholic Church*. in: *A pious seductress: studies in the book of Judith*. Berlin, De Gruyter 2012. 2-21
<http://www.academia.edu/2249119/The_Ancient_Versions_of_Judith_and_the_Place_of_the_Septuagint_in_the_Catholic_Church>
- SAASTAMOINEN, Ari : *The phraseology of Latin Building Inscriptions in Roman North Africa*. Helsinki, Societas Scientiarum Fennica 2010
- SACCHI, Osvaldo : *Settlement Structures and Institutional 'Continuity' in Capua until the Deductio Coloniae of 59 BC*. in: ROSELAAR, Saskia T.: *Processes of Integration and Identity Formation in the Roman Republic*. Leiden and Boston, Brill 2012. 273-288
- SALMON, P. : *Les relations entre la Perse et l'Égypte du VIe au IVe siècle av. J.-C.* in: LIPÍŃSKI, Edward : *The Land of Israel: Cross-roads of Civilizations : Proceedings of the*

- Conference Held in Brussels from the 3th to the 5th of December 1984 to Mark the Twenty-fifth Anniversary of the Institute of Archaeology Queen Elisabeth of Belgium at the Hebrew Univer.* Leuven, Orientaliste 1985. 147-168
- SANDER, Erich : *Das Recht der römischen Soldaten.* RhM 101 (1958). 152-234
- SCHEIDEL, Walter : *Coloni und Pächter in den römischen literarischen Quellen vom 2. Jh. V. Chr. bis zur Severerzeit : eine kritische Betrachtung : (colonus-Studien I).* Athenaeum 80 (1992). 331-370
- SCHULZE, Wilhelm : *Zur Geschichte lateinischer Eigennamen. Abhandlungen.* Berlin, Abhandlungen Ak. Göttingen 1904
- SOLIN, Heikki – SALOMIES, Olli : *Repertorium nominum gentilium et cognominum Latinorum Ed. Nova addendis corrigendisque augmentata.* Hildesheim, Olms 1994
- SOPHOCLES, E. A. – THAYER, Joseph Henry – DRISLER, Henry : *Greek lexicon of the Roman and Byzantine periods (from B.C. 146 to A.D. 1100).* New York, C. Scribner's sons 1900
<<https://archive.org/details/cu31924021609395>>
- SOUDAVAR, Abolala : *Mithraic Societies: From Brotherhood to Religion's Adversary.* Houston, Soudavar / Lulu 2014
<https://www.academia.edu/7885583/MITHRAIC_SOCIETIES_FROM_BROTHERHOOD_IDEAL_TO_RELIGIONS_ADVERSARY>
- SPEIDEL, Michael P.: *Die equites singulares Augusti : Begleittruppe der römischen Kaiser des zweiten und dritten Jahrhunderts.* Bonn, Habelt 1965
- SPEIDEL, Michael Alexander: *Les longues marches des armées romaines. Reflets épigraphiques de la circulation des militaires dans la province d'Asie au IIIe siècle apr. J.-C.* Cahiers Glotz 20 (2009). 199-210
- SPEIDEL, Michael Alexander: *Faustina, mater castrorum: ein Beitrag zur Religionsgeschichte.* Tyche 27 (2012). 127-152
- STOK, Fabio : *Appendix Probi IV.* Napoli, Arte Tipografica 1997
- STOLL, Oliver : *The Religions of the Armies.* in: ERDKAMP, Paul : *A Companion to the Roman Army.* Oxford, Wiley-Blackwell 2007. 451-476
- TARPIN, M. : *La Lex Rivi Hiberiensis: une restitution de l'Incipit.* ZPE 192 (2014). 265-272
- TÓTH, Endre : *Szentendre római kori nevérol.* ArchÉrt 131 (2006). 27-31
- TULLIUS, Cicero Marcus: *Tusculumi eszmecsere.* Budapest, 2004
- VAAN, Michiel de: *Etymological dictionary of Latin and the other Italic languages.* Leiden, Brill 2008
- VITTINGHOFF, Friedrich : *Die rechtliche Stellung der canabae legionis und die Herkunftsangabe castris.* Chiron 1 (1971). 299-318
- VITTINGHOFF, Friedrich : *Die rechtliche Stellung der canabae legionis und die Herkunftsangabe castris.* in: VITTINGHOFF, Friedrich : *Civitas Romana. Stadt und politisch-soziale Integration im Imperium Romanum der Kaiserzeit.* Stuttgart, Klett-Cotta 1994. 140-159
- VON WARTBURG, Walther : *Französisches Etymologisches Wörterbuch. Eine Darstellung der Galloromanischen Sprachsatzes.* Tübingen, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck) 1949
- VUJOVIC, Miroslav : *O paradnom oklupu iz Ritopeka. Pohvala vernosti ili carmen saliare? / On the parade armour of Ritopek. Praise of devotion or carmen salire?* Singidunum 2 (2000). 255-264 <http://www.komunikacija.org.rs/komunikacija/casopisi/singidunum/2/d004/download_ser_lat>
- WALDE, A. – HOFFMANN, J. B.: *Lateinisches Etymologisches Wörterbuch. 3., neubearbeitete Auflage.* Heidelberg, Carl Winter's Universitätsbuchhandlung 1938
- WATKINS, Calvert : *Indogermanische Grammatik. Band III: Formenlehre. Erster Teil: Geschichte der Indogermanischen Verbalflexion.* Heidelberg, Carl Winter Universitätsverlag 1969
- WEAVER, P. R. C.: *Familia Caesaris a social study of the emperor's freedmen and slaves.* Cambridge, Cambridge University Press 1972
- WHEELER, Everett : *Stratagem and the vocabulary of military trickery.* Leiden, Brill 1988

WHITTAKER, C. R.: *Frontiers of the Roman Empire. A Social and Economic Study*. London and Baltimore, The Johns Hopkins University Press 1994

WILSON, Andrew : *The castra of Frontinus*. in: LEONE, A. – PALOMBI, D. – WALKER, S. : *Res bene gestae. Recherche di storia urbana su Roma antica in onore di Eva Margareta Steinby*.

Roma, Quasar 2007. 439-444 <<http://users.ox.ac.uk/~corp0057/The%20castra%20of%20Frontinus.pdf>>

XERAVITS, Géza G.: *A pious seductress : studies in the book of Judith*. Berlin, de Gruyter 2012

12.1 Alkalmazott rövidítések

12.1.1 Folyóiratok rövidítései

A folyóiratok tekintetében az L'Année Philologique rövidítési konvencióit alkalmaztam. Az alkalmazott rövidítések teljes listája letölthető innen:

http://www.annee-philologique.com/files/sigles_fr.pdf

12.1.2 Egyéb alkalmazott rövidítések

AHMA = Analecta Hymnica Medii Aevi.

DNP = Der Neue Pauly.

LMA = Lexikon der Mittelalter.

LSJ = A Greek - English lexicon. Comp. by Henry George LIDDELL and Robert SCOTT. Rev. and augm. throughout by Henry Stuart JONES [et al.] with a rev. suppl. Oxford Calderon Press 1996.

OED = Oxford English Dictionary.

OLD = Oxford Latin Dictionary.

RE = Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft.

Stolz, HLSM = STOLZ, Peter: *Handbuch zur lateinischen Sprache des Mittelalters*. Band 1-5. C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München 1996-2004.

ThLL = Thesaurus Linguae Latinae.

12.2 Forrásszövegek

12.2.1 Irodalmi szövegek

Az irodalmi szövegek esetében a forrásanyagot a BTL digitális kiadása jelentette:

Bibliotheca Teubneriana Latina curante CTLO, ed. Saur - Brepols, 2002 – CD-ROM

12.2.2 Jogi szövegek

A felhasznált szövegek forrása: LASSARD, Y. – KOPTEV, A.: *The Roman Law Library*. Université Pierre-Mendès-France. Université de Grenoble. <http://droitromain.upmf-grenoble.fr/>

12.2.3 Bibliakiadások

Vetus Latina. Die Reste der altlateinischen Bibel. Nach Petrus SABATIER neu gesammelt und

herausgegeben von der Erzabtei BEURON unter der Leitung von Roger GRYSOEN.

Band 2: Genesis. hrsg. von Bonifatius FISCHER. Freiburg im Breisgau, Verlag Herder, 1951

Band 17: Evangelium secundum Marcum, hrsg. von J.-C. HAELEWYCK. Freiburg im Breisgau, Verlag Herder 2013

Band 19: Evangelium secundum Iohannem, ed. P.H. BURTON, H.A.G. HOUGHTON, R.F. MACLACHLAN, D.C. PARKER. Freiburg im Breisgau, Verlag Herder 2013

Megjegyzés: A Vetus Latina eddig megjelent, illetve előkészületek alatt álló köteteinek listája megtalálható a projekt honlapján:

http://www.vetus-latina.de/edition_vetus_latina/vetus_latina.html

Septuaginta. Editio altera. Edited by Alfred RAHLFS and Robert HANHART. Stuttgart, German Bible Society, 2006. Online elérhetőség:

<http://www.bibelwissenschaft.de/de/online-bibeln/septuaginta-lxx/lesen-im-bibeltext/>

The Greek New Testament. Fifth, Revised Edition. Edited by the Institute for New Testament Textual Research, Münster/Germany, 2014. Online elérhetőség:

<http://www.academic-bible.com/en/online-bibles/greek-new-testament-ubs-gnt5>

Biblia Sacra Vulgata, 5th edition. Edited by Robert WEBER and Roger GRYSOEN. Stuttgart, German Bible Society, 2007. Online elérhetőség:

<http://www.academic-bible.com/en/online-bibles/biblia-sacra-vulgata/read-the-bible-text/>

12.2.4 Feliratok

12.2.4.1 Digitális adattárak

A két legfontosabb forrás a Manfred Clauss-féle és a heidelbergi adatbázis volt:

Epigraphische Datenbank Clauss-Salby (EDCS): <http://manfredclauss.de/>

Epigraphische Datenbank Heidelberg (HD): <http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/home>

A feliratok elemzése során minden esetben az EDCS szövegváltozatát használtam. A feliratokra minden esetben az EDCS, illetve ha elérhető, HD azonosító számmal hivatkozom. A digitális (PDF) változatban a HD azonosítók hiperhivatkozások, melyek az adott felirat HD oldalára mutatnak. Sajnálatos módon az EDCS nem tesz lehetővé ilyen jellegű hivatkozást. A keresőoldalon (http://db.edcs.eu/epigr/epi_de.php) a felirat EDCS azonosítóját a megfelelő mezőbe beírva lehet az adott feliratot megtekinteni (fontos, hogy az „EDCS-” előtaggal együtt adjuk meg, mert különben nem ad eredményt). Az alkalmazott rövidítések jegyzéke megtalálható ezen a címen: <http://www.manfredclauss.de/abkuerz.html>

Egyéb felhasznált digitális adattárak:

Roman Inscriptions of Britain (RIB): <http://romaninscriptionsofbritain.org/>

Römische Inschriften Datenbank 24 (RID24) : <http://www.rid24.de/>

Vindolanda Tablets Online: <http://vindolanda.csad.ox.ac.uk/>

13.1 Forráshelyek, szemelvények

Az alábbiakban az egyes fejezetekhez tartozó, az elemzés alapjául szolgáló szövegrészeket közlöm.

13.1.1 Szemelvények a *castra* és más településtípusok viszonyához

Ebben a gyűjteményben – nagy számuk miatt - nem szerepelnek azok a szöveghelyek, melyekben a *castra* egyértelműen katonai táborot jelent.

Amm. 27. 4. 6.: partem uero sinistram arctois obnoxiam stellis Haemimontanae celsitudines claudunt et Hister, qua Romanum caespitem lambit, **urbibus** multis et **castris** contiguus et **castellis**.

Amm. 28. 3. 2.: hoc que genere cum strenui militis munia | et praeclari ducis curas expleret, fuis uariis gentibus et fugatis, quas insolentia nutriende securitate aggredi Romanas res inflammabat, | in integrum restituit **ciuitates** et **castra** multiplicibus quidem damnis afflicta, sed ad quietem temporis longi fundata.

Amm. 31. 16. 8.: comperta enim fatorum sorte per Thracias Gothos antea susceptos dispersos que per uarias **ciuitates** et **castra** datis tectoribus litteris ad eorum rectores, Romanos omnes, quod his temporibus raro contingit, uniuersos tamquam uexillo erecto uno eodem die mandauit occidi exspectatione promissi stipendii securos ad suburbana productos.

Tac. Hist. 1. 57. 2.: nec principes modo **coloniarium** aut **castrorum**, quibus praesentia ex adfluenti et parta victoria magnae spes, sed manipuli quoque et gregarius miles viatica sua et balteos phaleras que, insignia armorum argento decora, loco pecuniae tradebant, instinctu et impetu et avaritia.

13.1.2 Szemelvények a *castellum* és más településtípusok viszonyához

13.1.2.1 *Castellum* és *arx*

Sil. 9. 622-624. ut qui **castella** per altos / oppugnat munita locos atque adsidet **arces**

13.1.2.2 *Castellum* és *civitas*

Amm. 23. 6. 4.: denique post finitima cuncta ui vel aequitatis consideratione vel metu subacta **civitatum** et **castrorum castellorumque** munimentis opleta Perside assuefacta que timori esse accolis omnibus, quos antea formidabat, medium ipse agens cursum aetatis placida morte decessit.

Amm. 25. 4. 11. castrensiu negotioru scientiam plura declarant et nota, **civitatum** oppugnationes et **castellorum** inter ipsos discriminum vertices, acies figura multiformi compositae, salubriter et caute castra metata, praetenturae stationes que agrariae totis rationibus ordinatae.

Anon. bell. 6. 4. ergo huiusmodi nationes, quae aut talibus subsidiis aut **civitatum castellorumque** moenibus defenduntur, diversis et novis armorum sunt machinis prosequendae.

Flor. Epit. 1.45.97 (3. 10. 24.): quippe cum octoginta milia muro et arce et abruptis ripis defenderent maximam **civitatem**, vallo sudibus et fossa inducto que fossae flumine, ad hoc decem et octo **castellis** ingentique lorica circumdatam primum fame domuit, mox audentem eruptiones in vallo gladiis sudibus que concidit, novissime in deditionem redegit.

Caes. Civ. 3. 99. 4. cohortes quae praesidio in **castellis** fuerant Sese Sullae dediderunt multi praeterea in finitimas **civitates** refugerunt

Liv. 34. 16. 9.: ad hunc vanum et sine auctore ullo rumorem Bergistanorum **civitatis** septem **castella** defecerunt

Liv. 38. 30. 6.: sollicitam eam **civitatem** exsules maxime habebant, quorum magna pars in maritimis Laconicae orae **castellis** <**civitatibusque**>, quae omnes ademptae erant, habitabant.

Iust. Epit. 41. 5. 1. Revocato deinde Seleuco novis motibus in Asiam dato laxamento regnum Parthicum format, militem legit, **castella** munit, **civitates** firmat

Tac. Ag. 20. 3. quibus rebus multae **civitates**, quae in illum diem ex aequo egerant, datis obsidibus iram posuere, et **praesidiis castellisque** circumdatae, tanta ratione cura que, ut nulla ante Britanniae nova pars <pariter> inaccessita transierit.

Veg. 3. 8. 21. Quod aliter non potest evenire, nisi per loca idonea, qua nostrorum ambulat commeatus, praesidia disponantur, sive illae **civitates** sint sive **castella** murata.

Veg. 4. 12. 1. Violenta autem impugnatio quando **castellis** uel **civitatibus** praeparatur, mutuo utrimque periculo sed maiore obpugnantium sanguine exercentur luctuosa certamina

13.1.2.3 *Castellum és colonia*

Amm. 16. 3. 1. 1. alább, 13.1.2.8

Mela 2. 124. **castella** sunt in minoribus Iamno et Mago, in maioribus Palma et Pollentia **coloniae**.

Plin. Nat. 3. 111. 1. alább, 13.1.2.8

Plin. Nat. 3. 127. Carnorum haec regio iuncta que Iapudum, amnis Timavus, **castellum** nobile vino Pucinum, Tergestinus sinus, **colonia** Tergeste, X'X'X'TTT' ab Aquileia.

Plin. Nat. 4. 4. alább, 13.1.2.8

Tac. Ag. 16. 1. 1. alább, 13.1.2.8

Tac. Ag. 32. 3. 1. alább, 13.1.2.8

13.1.2.4 *Castellum és municipium*

Amm. 14. 2. 5. excitavit hic ardor milites per **municipia** plurima, quae isdem conterminant, dispositos et **castella** et quisque serpentes latius pro viribus repellere moliens nunc globis

confertos, aliquotiens et dispersos multitudine superabatur ingenti, quae nata et educata inter editos recuruos que ambitus montium eos ut loca plana persultat et mollia missilibus obvios eminus laccessens et ululatu truci perterrens.

13.1.2.5 *Castellum és oppidum*

13.1.2.5.1 *Castellum és oppidum, mint civil település*

B. Afr. 2. 6.: Clupeam classe praeteruehitur dein Neapolim complura praeterea **castella et oppida** non longe a mari relinquit.

B. Afr. 6. 7.: interim in itinere ex **oppidis et castellis** legationes venire et polliceri frumentum paratosque esse quae imperasset facere.

Liv. 22. 11. 4.: edicto que proposito, ut, quibus **oppida castellaque** immunita essent, ut ii commigrarent in loca tuta, ex agris quoque demigrarent omnes regionis eius, qua iturus Hannibal esset, tectis prius incensis ac frugibus corruptis, ne cuius rei copia esset.

Liv. 33. 36. 14.: castra eo die Gallorum expugnata direptaque, et Comum **oppidum** post dies paucos captum; **castella** inde duodetriginta ad consulem defecerunt.

Liv. 34. 35. 11.: ne quod **oppidum** neu quod **castellum** in suo alienove agro conderet;

Mela 1. 31.: citra hanc, nam in medio ferme litore sita est, **Cartinna et Arsinna sunt oppida et Avisia castellum** et Laturus sinus et Sardabale fluvius.

Mela 1. 83.: hic **castella** sunt aliquot, dein promunturia duo Pedalion et Crya, et secundum Calbim amnem Caunus **oppidum** valetudine habitantium infame.

Plin. Nat. 4. 12.: primae ibi quas diximus Lecheae, Corinthiorum portus, mox Olyros, Pellenaeorum **castellum, oppida** Helice, Bura, in quae refugere haustis prioribus, Sicyon, Aegira, Aegium, Erineos.

Plin. Nat. 5. 1.: populorum eius **oppidorumque** nomina vel maxime sunt ineffabilia praeterquam ipsorum linguis, et alias **castella** ferme inhabitant.

Plin. Nat. 6. 14.: **castellum Sebastopolis**, a Phaside C', gens Sanigarum, **oppidum Cygnus**, flumen et **oppidum Penius**.

Plin. Nat. 6. 116.: inde ad orientem Magi optinent **Phrasargida castellum**, in quo Cyri sepulchrum; est et horum **Ecbatana oppidum**, translatum ab Dario rege ad montes.

13.1.2.5.2 *Castellum és oppidum, mint katonai objektum*

B. Alex. 43. 2.: ita cum durissimis tempestatibus propter inopiam **castella aut oppida** expugnare cogeretur [...]

B. Alex. 61. 5. **castellis** idoneis locis conlocatis operibusque in circuitu **oppidi** continuatis Uliam Cassiumque munitioibus clausit.

Caes. Civ. 1. 18. 6.: Reliquis diebus **oppidum vallo castellisque** circumvenire instituit.

Caes. Gal. 2. 29. 2.: cunctis **oppidis castellisque** desertis sua omnia in unum **oppidum** egregie natura munitum contulerunt.

Caes. Gal. 2. 30. 2.: postea vallo pedum XII in circuitu quindecim milium crebrisque **castellis** circummuniti **oppido** sese continebant.

Char. p. 433.: Munitionem. munimenta. **oppida. castella.** muri. arces. moenia. editi colles.

Eutr. Brev. 10. 16. 1. aliquot **oppida** et **castella** Persarum in deditionem accepit vel vi expugnavit Assyriam que populatus castra apud Ctesiphontem stativa aliquamdiu habuit.

Liv. 35. 22. 6. [...] **oppida** duo Hispanorum, Vesceliam Helonem que, et **castella** multa expugnavit [...]

Liv. 42. 23. 2.: amplius septuaginta **oppida castellaque** agri Carthaginiensis biennio proximo Masinissam vi atque armis possedisit

Sal. Jug. 87. 1. dein **castella** et **oppida** natura et viris parum munita adgreditur, proelia multa, ceterum levia, alia aliis locis facere.

Sal. Jug. 89. 1. sed consul, uti statuerat, **oppida castellaque** munita adire, partim vi, alia metu aut praemia ostentando avortere ab hostibus.

13.1.2.6 *Castellum és urbs*

Caes. Civ. 1.34.4. Ex finitimis regionibus atque ex omnibus **castellis** in **urbem** convexerant armorum officinas in **urbe** instituerant muros portas classem reficiebant

Cic. Brut. 255. plus enim certe adtulit huic populo dignitatis quisquis est ille, si modo est aliquis, qui non inlustravit modo sed etiam genuit in hac **urbe** dicendi copiam, quam illi qui Ligurum **castella** expugnaverunt: ex quibus multi sunt, ut scitis, triumphis.

Cic. Div. 2. 37.: **urbem** philosophiae, mihi crede, proditis, dum **castella** defenditis.

Cic. Phil. 5. 9. sic vero erant disposita praesidia ut quo modo hostium aditus **urbe** prohibentur **castellis** et operibus

Flor. Epit. 1. 42. 10. (3. 7. 4.) Metellus deinde totam insulam igni ferro que populatus intra **castella** et **urbes** redegit, Cnoson Eleythernan et, ut Graeci dicere solent, **urbium** matrem Cydoneam

Flor. Epit. 2. 13. 157. (4. 2. 40.): iam vero **urbium** direptione sociarum cum Oricum et Gomphos et alia **castella** Thessaliae vastaret.

Flor. Epit. 2. 21. 21. (4. 11. 5.): quippe a senis in novenos remorum ordines, ad hoc turribus atque tabulatis adlevatae **castellorum vel urbium** specie non sine gemitu maris et labore ventorum ferebantur

Iust. Epit. 22. 5. 5.: Huc accedere, quod **urbes castellaque** Africae non muris cinctae, non in montibus positae sint, sed in planis campis sine ullis munimentis iaceant, quas omnes metu excidii

facile ad belli societatem perlici posse.

Iust. Epit. 22. 6. 8. Agathocles victis hostibus **urbes castellaque** expugnat, praedas ingentes agit, hostium multa milia trucidat.

Liv. 5. 5. 5. vallum fossam que, ingentis utramque rem operis, per tantum spatii duxerunt; **castella** primo pauca, postea exercitu aucto creberrima fecerunt; munitiones non in **urbem** modo, sed in Etruriam etiam spectantes, si qua inde auxilia veniant, opposuere; e

Liv. 25. 20. 2. [...] ad Volturni ostium, ubi nunc **urbs** est, **castellum** communitum [...]

Liv. 33. 37. 4.: ea **urbs ceteraque circa castella** et Boii fere omnes praeter iuventutem, quae praedandi causa in armis erat, – tunc in devias silvas recesserat – in deditionem uenerunt

Liv. 39. 28. 4.: ad huius solacium iniuriae permissum est ut Thessaliae Perrhaebiae que et Athamanum reciperem quaedam **castella magis quam urbes**, ea quoque ipsa uos mihi, Q. Caecili, paucos ante dies ademistis.

Mela 1. 67.: tum **Simyra castellum** et **urbs** non obscura **Marathos**

Mela 2. 65.: haec enim praegressos Piceni litora excipiunt: in quibus Numana, Potentia, Cluana, Cupra **urbes**, **castella** autem Firmum, Hadria, Truentinum

Prisc. Anast. 88-89. Ne **castella** quidem praeruptis ardua saxis / Nec tantae validis munitae moenibus **urbes**

Quint. Inst. 7. 13. 10. haec est velut imperatoria virtus copias suas partim ad casus proeliorum retinentis, partim per **castella** tuenda custodiendasve **urbes**, petendos comeatus, obsidenda itinera, mari denique ac terra dividensis.

Veg. 3. 4. 7. [...] aut ad **castella urbesque** deputet muniendas atque seruandas [...]

Veg. 3. 5. 12. Aliquantum in **castellorum aut urbium** turribus appendunt trabes, quibus aliquando erectis aliquando depositis indicant quae geruntur.

Vell. 2. 95. 2.: [...] multis **urbium et castellorum** oppugnationibus [...]

13.1.2.7 *Castellum és vicus*

13.1.2.7.1 *Castellum és vicus, mint „egyenrangú” civil települések*

Liv. 9. 38. 1.: multa alia **castella vicique** aut deleta hostiliter aut integra in potestatem venire

Liv. 33. 18. 20.: praetermissa eius rei occasio est dum in **castellis vicisque** recipiendis Peraeae tempus teritur

Liv. 33.36.8.: in **castella** sua **vicosque** passim dilapsi [sc. Boii] sunt.

Liv. 35. 3. 6. paratum erat praesidium per quos in **castella** eorum **vicosque** ageretur.

Liv. 35.21.10.: **castella vicosque** eorum igni ferroque pervastavit.

Liv. 38. 30. 9.: terror tamen omnem maritimam oram peruasit, legatosque communiter et **castella** omnia **vicique** et exules, quibus ibi domicilia erant, ad Achaeos miserunt.

Liv. 38. 31. 1.: Romani Laconicae orae **castella et vicos** tradidissent

Liv. 40. 17. 6.: deinde dimisso exercitu passim **in vicos castellaque** sua dilapsi sunt.

Liv. 40. 33. 8.: extemplo in **vicos castellaque** sua omnes dilapsi

Sal. Hist. 1.112: Illo profectus **vicos castellaque** incendere et fuga cultorum deserta igni vastare neque late aut securus nimis, metu gentis ad furta belli peridoneae.

Stat. Silv. 5. 2. 145. **vicis** speculas **castellaque** – longe / aspicias?

13.1.2.7.2 *Castellum* és *vicus*, mint hierarchikus viszonyban álló civil települések

Liv. 21. 33. 11. **castellum** inde, quod caput eius regionis erat, **viculosque** circumiectos capit

13.1.2.8 *Castellum* több más település-, ill. erődítménytípussal együtt

Amm. 16. 3. 1.: [...] per quos tractus nec **civitas** ulla uisitur nec **castellum**, nisi quod apud Confluentes, | locum ita cognominatum, ubi amnis Mosella confunditur Rheno, Rigomagum **oppidum** est et una prope ipsam **Coloniam** turris.

Apul. Met. 9. 4.: nec paucis **casulis atque castellis** oberratis devertimus ad quempiam **pagum urbis** opulentae quondam

B. Afr. 26. 5. nec mirum animum aduertebat enim **villas** exuri **agros** vastari pecus diripi <homines> trucidari **oppida castellaque** dirui deserique principesque **civitatum** aut interfici aut in catenis teneri [...]

Caes. Civ. 3. 32. 3.: Non solum **urbibus** sed paene **vicis castellisque** singuli cum imperio praeficiebantur.

Cic. Rep. 1. 3.: equidem | quem ad modum '**urbes** magnas atque inperiosas', ut appellat Ennius, **viculis et castellis** praefereudas puto, sic eos qui his urbibus consilio atque auctoritate praesunt, iis qui omnis negotii publici expertes sint, longe duco sapientia ipsa esse anteponeudos.

Fro. Princ. Hist. 15. [...] per tot provincias, tot obsidionum, proeliorum, **arcium, stationum, castellorum** excidendorum aperta discrimina, curas et consilia dispergere, non luxurias [...]

Iun. epit. Phil. Pompei Trogi 22. 5. 8.: Accessura et **villarum** incendia, **castellorum urbiumque** contumacium direptionem, tum ipsius Karthaginis obsidionem

Liv. 10. 12. 8.: nec solum modo vastum hosti relictum sed **castellis etiam vicisque** inlatus ignis; **urbibus** oppugnandis temperatum, in quas timor Etruscos compulerat.

Liv. 21. 11. 10. locum quoque editum capiunt, collatis que eo catapultis ballistis que, ut **castellum** in ipsa **urbe** velut **arcem** imminentem haberent, muro circumdant

Liv. 25. 22. 8.: ita tria **praetoria** circa Capuam erecta; tres et exercitus diversis partibus opus adgressi fossa vallo que circumdare **urbem** parant et **castella** excitant modicis.

Liv. 27. 32. 7.: eo die castra quinque milia passuum ab **urbe Eleorum** posuit; postero die ad

propinquum **Eleorum castellum - Pyrgum** uocant - copias omnes eduxit, quo agrestium multitudinem cum pecoribus metu populationum compulsam audierat.

Liv. 31. 30. 6.: delubra sibi fuisse quae quondam **pagatim** habitantes **in** paruis illis **castellis vicisque** consecrata ne in unam **urbem** quidem contributi maiores sui deserta reliquerint

Liv. 37. 56. 2.: [...] **castella vicosque** ad Maeandrum amnem et **oppida** [...] haec omnia quae supra sunt scripta regi Eumeni iussa dari.

Liv. 38. 4. 5-6.: Fuluius bina a campo **castra**, modico inter se distantia interuallo, unum **castellum** loco edito contra **arcem** obiecit; 6. ea omnia uallo atque fossa ita iungere parat ne exitus inclusis ab **urbe** neue aditus foris ad auxilia intromittenda esset.

Liv. 39. 32. 2.: vastando **agros** urendoque **vicos et castella** eorum.

Liv. perioch. 49. p. 58. per quem et **castellum** Romanorum, quod nocte expugnabant, paucis equitibus iuantibus liberatum est **castrorumque**, quae Carthaginenses omnibus copiis ab **urbe** pariter egressi obpugnabant, liberatorum is ipse praecipuam gloriam tulit.

Plin. Nat. 3. 111.: Cupra **oppidum, Castellum** Firmanorum et super id **colonia** Asculum, Piceni nobilissima intus, Novana

Plin. Nat. 4. 4. in Epiri ora **castellum** in Acrocerauniis Chimera, sub eo Aquae Regiae fons, **oppida** Maeandria, Cestria, flumen Thesprotiae Thyamis, **colonia** Buthrotum, maxime que nobilitatus Ambracius sinus, D passuum faucibus spatiosum aequor accipiens, longitudinis X'X'X'V'TI', latitudinis X'V'.

Plin. Nat. 7. 97.: hos ergo honores **urbi** tribuit in delubro Minervae, quod ex manubiis dicabat: CN. POMPEIVS MAGNVS IMPERATOR BELLO XXX ANNORVM CONFECTO FVSIS FVGATIS OCCISIS IN DEDITIONEM ACCEPTIS HOMINVM CENTIENS VICIENS SEMEL L'X'X'X'T'II' DEPRESSIS AVT CAPTIS NAVIBVS DCCCXLVI **OPPIDIS CASTELLIS** MDXXXVIII IN FIDEM RECEPTIS TERRIS A MAEOTIS AD RVBRVM MARE SVBACTIS VOTUM MERITO MINERVAE.

Sal. Jug. 54. 6. itaque in loca Numidiae opulentissima pergit, **agros** vastat, multa **castella** et **oppida** temere munita aut sine praesidio capit incendit que, puberes interfici iubet, alia omnia militum praedam esse

Tac. Ag. 16. 1. His atque talibus in vicem instincti, Boudicca generis regii femina duce (neque enim sexum in imperiis discernunt) sumpsere universi bellum, ac sparsos per **castella** milites consecrati, expugnatis **praesidiis** ipsam **coloniam** invasere ut sedem servitutis, nec ullum in barbaris ingeniis saevitiae genus omisit ira et victoria.

Tac. Ag. 32. 3. nec quicquam ultra formidinis: vacua **castella**, senum **coloniae**, inter male parentes et iniuste imperantes aegra **municipia** et discordantia.

Veg. 4. 10. 3. Quod si ultra ictum teli, in clivo tamen **civitatis** subiecta sit vena, **castellum** parvulum, quem **burgum** vocant, inter civitatem et fontem convenit fabricari ibi que ballistas sagittarios que constitui, ut aqua defendatur ab hostibus.

13.1.2.9 *Castellum* típusfelsorolásokban

Flor. Epit. 2.7.23 (3. 19. 6.): **castella vicos oppida** miserabili direptione vastavit

Flor. Epit. 2.7.41 (3. 19. 9.): **vicos oppida castella** diripiens in servos infestius quam in dominos quasi in transfugas saeviebat

Liv. 37. 56. 6.: **oppida vici castella agri** qui ad Pisidiam uergunt

Liv. 38. 38. 4.: excedito **urbibus agris vicis castellis** cis taurum montem usque ad Tanaim amnem, et ea valle Tauri usque ad iuga qua in Lycaoniam vergit.

Liv. 38. 38. 5.: ne qua <praeter> arma efferto ex iis **oppidis agris castellisque** quibus excedat; si qua extulit, quo quaeque oportebit recte restituito.

Liv. 38. 39. 14.: regi Eumeni Chersonesum in Europa et Lysimachiam, **castella vicos agrum** quibus finibus tenuerat Antiochus, adiecerunt.

Liv. 45. 26. 12. [...] praesidia ex omnibus **oppidis arcibus** et **castellis** sese deducturum

Liv. 45. 29. 5.: **vicos castella oppida**, praeter Aenum et Maroneam⁷⁸¹

SHA 19. 15. 6.: litterarum senatus exemplum hoc fuit: 'senatus[que] populusque Romanus per Gordianos principes a tristissima belua liberari coeptus proconsulibus, praesidibus, legatis, ducibus, tribunis, magistratibus ac singulis **civitatis et municipiis et oppidis et vicis et castellis** salutem, quam nunc primum recipere coepit, dicit.

13.1.3 Szemelvények a *castrum*, *castra* és *castellum* viszonyához

Cic. Fam. 15. 4. 10. vallo et fossa circumdedi, sex **castellis castrisque** maximis saepsi, aggere, vineis, turribus oppugnari usus que tormentis multis, multis sagittariis, magno labore meo sine ulla molestia sumptu ve sociorum, septimo quinquagesimo die rem confeci, ut omnibus partibus urbis disturbatis aut incensis compulsi in potestatem meam pervenirent.

Liv. 5. 12. 4. namque Veis **castra**, quae amissa erant, recuperata **castellis** praesidiisque firmabantur

Sen. Ben. 7. 3. 2. non habet mittendos trans maria legatos nec metanda in ripis hostilibus **castra**, non opportunis **castellis** disponenda praesidia

Serv. A. 6. 775.: '**castrum**' autem civitas est; nam **castra** numero plurali dicimus, licet legerimus in Plauto castrum Poenorum: quod etiam diminutio ostendit; nam '**castellum**' dicimus.

Sis. hist. 65. praetor festinatim de **castellis** ad **castra** maxima peditis conducit.

⁷⁸¹Macedonia közigazgatási beosztásáról van szó.

Veg. 3. 8. 22. Nam a **castris** diminutiuo vocabulo sunt nuncupata **castella**.

A. Vict. Caes. 41. 18. Pons per Danubium ductus; **castra castellaque** pluribus locis commode posita.

13.1.4 *A castra, castrum* és *castellum* használata a Bibliában13.1.4.1 *A castellum* használata a Bibliában

	Vetus Latina	Vulgata	Septuaginta/Görög újszövetség (UBS GNT5)
Gen. 25. 16.	(I) ⁷⁸² his sunt filii Ismahel et haec nomina per castella et oppida eorum (A) duodecim principes secundum gentes	isti sunt filii Ismahel et haec nomina per castella et oppida eorum duodecim principes tribuum suarum	οὗτοί εἰσιν οἱ υἱοὶ Ἰσμαῆλ καὶ ταῦτα τὰ ὀνόματα αὐτῶν ἐν ταῖς σκηναῖς αὐτῶν καὶ ἐν ταῖς ἐπαύλεσιν αὐτῶν· δώδεκα ἄρχοντες κατὰ ἔθνη αὐτῶν.
Szám. 31. 10.	Kiadatlan ⁷⁸³	tam urbes quam viculos et castella flamma consumpsit	καὶ πάσας τὰς πόλεις αὐτῶν τὰς ἐν ταῖς οἰκίαις αὐτῶν καὶ τὰς ἐπαύλεις αὐτῶν ἐνέπρησαν ἐν πυρί.
2 Krón. 27. 4.	Nincs adat	urbes quoque aedificavit in montibus Iuda et in saltibus castella et turres	καὶ πόλεις ᾠκοδόμησεν ἐν ὄρει Ἰουδα καὶ ἐν τοῖς ὄρυμοῖς καὶ οἰκίσεις καὶ πύργους .

⁷⁸² I – az európai típus (ideértve A, M, O, P szövegváltozatokat): ez a típus áll legközelebb a Vulgata szövegéhez. A Genesis rendelkezésre álló szövegváltozatairól l. FISCHER 1951, 14*-22*.

⁷⁸³ A „Kiadatlan” megjegyzéssel azokat a szöveghelyeket jelöltem, melyek Vetus Latina-változatának kiadása még nem történt meg. A már megjelent, illetve folyamatban lévő kötetekre vonatkozó adatok elérhetőek a projekt hivatalos oldalán: http://www.vetus-latina.de/edition_vetus_latina/vetus_latina.html. A „Nincs adat” megjelölés azt jelenti, hogy az adott szöveghely kiadásaira vonatkozóan még csak adat sem található, tehát ezek kiadása nyilvánvalóan a jövőnek holdas fátjolába vész.

Judith 2. 12.	Kiadatlan	cumque pertransisset fines Assyriorum venit ad magnos montes Angae qui sunt a sinistro Ciliciae ascenditque omnia castella eorum et obtinuit omnem munitionem	<i>Eltérő szöveg</i>
3 Ezra 4. 50.	Kiadatlan	et omnem regionem quam obtinuerant esse immunem eis, et Idumei relinquunt castella quae obtinent Iudaeorum,	καὶ πᾶσαν τὴν χώραν, ἣν κρατήσουσιν, ἀφορολόγητον αὐτοῖς ὑπάρχειν, καὶ ἵνα οἱ Ἰδουμαῖοι ἀφιῶσι τὰς κόμας ἃς διακρατοῦσιν τῶν Ἰουδαίων,
1. Makk. 7. 46.	Kiadatlan	et exierunt de omnibus castellis Iudae in circuitu et ventilabant eos cornibus et convertebantur iterum ad eos et ceciderunt omnes gladio et non est relictus ex eis nec unu	καὶ ἐξῆλθον ἐκ πασῶν τῶν κομῶν τῆς Ἰουδαίας κυκλόθεν καὶ ὑπερεκέρων αὐτούς, καὶ ἀπέστρεφον οὗτοι πρὸς τούτους, καὶ ἔπεσον πάντες ῥομφαία, καὶ οὐ κατελείφθη ἐξ αὐτῶν οὐδὲ εἷς.
2. Makk. 8. 1.	Kiadatlan	Iudas vero Macchabeus et qui cum illo erant introibant latenter in castella et convocantes cognatos et eos qui permanserant in iudaismo adsumentes eduxerunt ad sex milia viros	Ἰουδᾶς δὲ ὁ καὶ Μακκαβαῖος καὶ οἱ σὺν αὐτῷ παρεισπορευόμενοι λεληθότως εἰς τὰς κόμας προσεκαλοῦντο τοὺς συγγενεῖς καὶ τοὺς μεμενηκότας ἐν τῷ Ἰουδαϊσμῷ προσλαμβανόμενοι συνήγαγον εἰς ἑξακισχιλίους.

2 Makk. 8. 6.	Kiadatlan	et superveniens castellis et civitatibus improvisus succendebat eas et oportuna loca occupans non paucas hostium strages dabat	πόλεις δὲ καὶ κώμας ἀπροσδοκῆτως ἐρχόμενος ἐνεπίμπρα καὶ τοὺς ἐπικαίρους τόπους ἀπολαμβάνων οὐκ ὀλίγους τῶν πολεμίων τροπούμενος
2 Makk. 14. 16.	Kiadatlan	imperante autem duce statim inde moverunt et convenerunt ad castellum Dessau	προστάξαντος δὲ τοῦ ἡγουμένου ἐκεῖθεν εὐθέως ἀναξέυξας συμμίσγει αὐτοῖς ἐπὶ κώμην Δεσσαου.
Lk. 5. 17.	Kiadatlan	et factum est in una dierum et ipse sedebat docens et erant Pharisaei sedentes et legis doctores qui venerant ex omni castello Galilaeae et Iudaeae et Hierusalem et virtus erat Domini ad sanandum eos	Καὶ ἐγένετο ἐν μιᾷ τῶν ἡμερῶν καὶ αὐτὸς ἦν διδάσκων, καὶ ἦσαν καθήμενοι Φαρισαῖοι καὶ νομοδιδάσκαλοι οἱ ἦσαν ἐληλυθότες ἐκ πάσης κώμης τῆς Γαλιλαίας καὶ Ἰουδαίας καὶ Ἰερουσαλήμ· καὶ δύναμις κυρίου ἦν εἰς τὸ ἰᾶσθαι αὐτόν.
Lk. 9. 6.	Kiadatlan	egressi autem circumibant per castella evangelizantes et curantes ubique	ἐξερχόμενοι δὲ διήρχοντο κατὰ τὰς κώμας εὐαγγελιζόμενοι καὶ θεραπεύοντες πανταχοῦ.
Lk. 9. 56.	Kiadatlan	et abierunt in aliud castellum	καὶ ἐπορεύθησαν εἰς ἑτέραν κώμην .

Lk. 8. 1.	Kiadatlan	et factum est deinceps et ipse iter faciebat per civitatem et castellum praedicans et evangelizans regnum Dei et duodecim cum illo	Καὶ ἐγένετο ἐν τῷ καθεζῆς καὶ αὐτὸς διώδευεν κατὰ πόλιν καὶ κόμην κηρύσσων καὶ εὐαγγελιζόμενος τὴν βασιλείαν τοῦ θεοῦ καὶ οἱ δώδεκα σὺν αὐτῷ,
Lk. 10. 38.	Kiadatlan	factum est autem dum irent et ipse intravit in quoddam castellum et mulier quaedam Martha nomine excepit illum in domum suam	Ἐν δὲ τῷ πορεύεσθαι αὐτοὺς αὐτὸς εἰσῆλθεν εἰς κόμην τινά· γυνὴ δὲ τις ὀνόματι Μάρθα ὑπεδέξατο αὐτόν.
Lk. 13. 22.	Kiadatlan	et ibat per civitates et castella docens et iter faciens in Hierusalem	Καὶ διεπορεύετο κατὰ πόλεις καὶ κόμας διδάσκων καὶ πορείαν ποιούμενος εἰς Ἱεροσόλυμα.
Lk. 17. 12.	Kiadatlan	et cum ingrederetur quoddam castellum occurrerunt ei decem viri leprosi qui steterunt a longe	καὶ εἰσερχομένου αὐτοῦ εἰς τινὰ κόμην ἀπήνησαν [αὐτῷ] δέκα λεπροὶ ἄνδρες, οἱ ἔστησαν πόρρωθεν
Lk. 19. 30.	Kiadatlan	dicens ite in castellum quod contra est in quod introeuntes invenietis pullum asinae alligatum cui nemo umquam hominum sedit solvite illum et adducite	λέγων, Ὑπάγετε εἰς τὴν κατέναντι κόμην , ἐν ἧ εἰσπορευόμενοι εὐρήσετε πῶλον δεδεμένον, ἐφ' ὃν οὐδεὶς πώποτε ἀνθρώπων ἐκάθισεν, καὶ λύσαντες αὐτὸν ἀγάγετε.
Lk. 24. 13.	Kiadatlan	et ecce duo ex illis ibant ipsa die in castellum quod erat in spatio stadiorum sexaginta ab Hierusalem nomine Emmaus	Καὶ ἰδοὺ δύο ἐξ αὐτῶν ἐν αὐτῇ τῇ ἡμέρᾳ ἦσαν πορευόμενοι εἰς κόμην ἀπέχουσαν σταδίους ἐξήκοντα ἀπὸ Ἱερουσαλήμ, ἧ ὄνομα Ἐμμαοῦς,
Lk. 24. 28.	Kiadatlan	et adpropinquaverunt castello quo ibant et ipse se finxit longius ire	Καὶ ἤγγισαν εἰς τὴν κόμην οὗ ἐπορεύοντο, καὶ αὐτὸς προσεποιήσατο πορρώτερον πορεύεσθαι.

Mk. 8. 27	Kiadatlan	et egressus est Iesus et discipuli eius in castella Caesareae Philippi et in via interrogabat discipulos suos dicens eis quem me dicunt esse homines	Και ἐξῆλθεν ὁ Ἰησοῦς καὶ οἱ μαθηταὶ αὐτοῦ εἰς τὰς κώμας Καισαρείας τῆς Φιλίππου· καὶ ἐν τῇ ὁδῷ ἐπηρώτα τοὺς μαθητὰς αὐτοῦ λέγων αὐτοῖς, Τίνα με λέγουσιν οἱ ἄνθρωποι εἶναι;
Mk. 11. 2.	Kiadatlan	et ait illis ite in castellum quod est contra vos et statim introeuntes illuc invenietis pullum ligatum super quem nemo adhuc hominum sedit solvite illum et adducite	καὶ λέγει αὐτοῖς, Ὑπάγετε εἰς τὴν κώμην τὴν κατέναντι ὑμῶν, καὶ εὐθὺς εἰσπορευόμενοι εἰς αὐτὴν εὐρήσετε πῶλον δεδεμένον ἐφ' ὃν οὐδεὶς οὐπω ἀνθρώπων ἐκάθισεν· λύσατε αὐτὸν καὶ φέρετε.
Mt. 9. 35.	Kiadatlan	et circumibat Iesus civitates omnes et castella docens in synagogis eorum et praedicans evangelium regni et curans omnem languorem et omnem infirmitatem	Καὶ περιῆγεν ὁ Ἰησοῦς τὰς πόλεις πάσας καὶ τὰς κώμας διδάσκων ἐν ταῖς συναγωγαῖς αὐτῶν καὶ κηρύσσων τὸ εὐαγγέλιον τῆς βασιλείας καὶ θεραπειῶν πᾶσαν νόσον καὶ πᾶσαν μαλακίαν.
Mt. 10. 11.	Kiadatlan	in quamcumque civitatem aut castellum intraveritis interrogate quis in ea dignus sit et ibi manete donec exeatis	εἰς ἣν δ' ἂν πόλιν ἢ κώμην εἰσέλθητε, ἐξετάσατε τίς ἐν αὐτῇ ἄξιός ἐστιν· κάκει μείνατε ἕως ἂν ἐξέλθητε.
Mt. 14. 15	Kiadatlan	vespere autem facto accesserunt ad eum discipuli eius dicentes desertus est locus et hora iam praeteriit dimitte turbas ut euntes in castella emant sibi escas	ὁψίας δὲ γενομένης προσῆλθον αὐτῷ οἱ μαθηταὶ λέγοντες, Ἐρημός ἐστιν ὁ τόπος καὶ ἡ ὥρα ἤδη παρήλθεν· ἀπόλυσον τοὺς ὄχλους, ἵνα ἀπελθόντες εἰς τὰς κώμας ἀγοράσωσιν ἑαυτοῖς βρώματα
Jn. 7. 42.	nonne scriptura dicit quia ex semine David et (a) Bethlehem castello/municipio ubi erat David venit Christus	nonne scriptura dicit quia ex semine David et Bethleem castello ubi erat David venit Christus	οὐχ ἡ γραφὴ εἶπεν ὅτι ἐκ τοῦ σπέρματος Δαυὶδ καὶ ἀπὸ Βηθλέεμ τῆς κώμης ὅπου ἦν Δαυὶδ ἔρχεται ὁ χριστός;

Jn. 11. 30.	Kiadatlan	nondum enim venerat Iesus in castellum sed erat adhuc in illo loco ubi occurrerat ei Martha	οὐπω δὲ ἐληλύθει ὁ Ἰησοῦς εἰς τὴν κόμην , ἀλλ' ἦν ἔτι ἐν τῷ τόπῳ ὅπου ὑπήντησεν αὐτῷ ἡ Μάρθα.
-------------	-----------	--	--

13.1.4.2 A *castra* használata a Bibliában

	Vetus Latina	Vulgata	Septuaginta/Görög újszövetség
Ter. 32. 2. (3.)	(S) ⁷⁸⁴ Dixit autem Iacob cum vidisset eos concilium dei est hoc et vocavit nomen loci iullius Concilium . (I) et dixit (ait) Iacob cum (ut) videret (vidit) eos castra (castrum) dei (domini) haec sunt (O) et vocavit nome loci eius Castra	quos cum vidisset ait castra Dei sunt haec et appellavit nomen loci illius Manaim id est Castra	εἶπεν δὲ Ἰακωβ, ἠνίκα εἶδεν αὐτοὺς Παρεμβολή θεοῦ αὕτη· καὶ ἐκάλεσεν τὸ ὄνομα τοῦ τόπου ἐκείνου Παρεμβολαί .
Ter. 32. 21. (22.)	(S) et antecedeabant eum munera eius coram eum (eo) ipse autem dormivit (mansit) ea nocte in comitatu (castris) suo (x)	praecesserunt itaque munera ante eum ipse vero mansit nocte illa in Castris	καὶ παρεπορεύοντο τὰ δῶρα κατὰ πρόσωπον αὐτοῦ, αὐτὸς δὲ ἐκοιμήθη τὴν νύκτα ἐκείνην ἐν τῇ παρεμβολῇ .
Kiv. 14. 2.	Kiadatlan	loquere filiis Israhel reversi castrametentur e regione Phiahiroth quae est inter Magdolum et mare contra Beelsephon in conspectu eius castra ponetis super mare	Λάλησον τοῖς υἱοῖς Ἰσραηλ, καὶ ἀποστρέψαντες στρατοπεδευσάτωσαν ἀπέναντι τῆς ἐπαύλεως ἀνά μέσον Μαγδώλου καὶ ἀνά μέσον τῆς θαλάσσης ἐξ ἐναντίας Βεελσεπφῶν, ἐνώπιον αὐτῶν στρατοπεδεύσεις ἐπὶ τῆς θαλάσσης.

⁷⁸⁴ S – az ún. spanyol szövegtípus, melynek első változata feltehetőleg a Kr. u. 4. század 3. negyedében keletkezett a mai Spanyolország területén. Gyökerei esetleg Afrikába nyúlnak vissza (FISCHER 1951, 17*-18*).

Kiv. 14. 9.	Kiadatlan	cumque persequerentur Aegyptii vestigia praecedentium reppererunt eos in castris super mare omnis equitatus et currus Pharaonis et universus exercitus erant in Ahiroth contra Beelsephon	καὶ κατεδίωξαν οἱ Αἰγύπτιοι ὀπίσω αὐτῶν καὶ εὗροσαν αὐτοὺς παρεμβληκότας παρὰ τὴν θάλασσαν, καὶ πᾶσα ἡ ἵππος καὶ τὰ ἄρματα Φαραῶ καὶ οἱ ἰππεῖς καὶ ἡ στρατιὰ αὐτοῦ ἀπέναντι τῆς ἐπαύλεως ἐξ ἐναντίας Βεελσεφῶν.
Kiv. 14. 19.	Kiadatlan	tollensque se angelus Dei qui praecedebat castra Israhel abiit post eos et cum eo pariter columna nubis priora dimittens post tergum	ἐξῆρεν δὲ ὁ ἄγγελος τοῦ θεοῦ ὁ προπορευόμενος τῆς παρεμβολῆς τῶν υἱῶν Ἰσραὴλ καὶ ἐπορεύθη ἐκ τῶν ὀπισθεν· ἐξῆρεν δὲ καὶ ὁ στῦλος τῆς νεφέλης ἀπὸ προσώπου αὐτῶν καὶ ἔστη ἐκ τῶν ὀπίσω αὐτῶν.
Kiv. 14. 20.	Kiadatlan	stetit inter castra Aegyptiorum et castra Israhel et erat nubes tenebrosa et inluminans noctem ut ad se invicem toto noctis tempore accedere non valerent	καὶ εἰσῆλθεν ἀνὰ μέσον τῆς παρεμβολῆς τῶν Αἰγυπτίων καὶ ἀνὰ μέσον τῆς παρεμβολῆς Ἰσραὴλ καὶ ἔστη· καὶ ἐγένετο σκότος καὶ γνόφος, καὶ διῆλθεν ἡ νύξ, καὶ οὐ συνέμιξαν ἀλλήλοις ὅλην τὴν νύκτα·
Kiv. 14. 24.	Kiadatlan	iamque advenerat vigilia matutina et ecce respiciens Dominus super castra Aegyptiorum per columnam ignis et nubis interfecit exercitum eorum	ἐγενήθη δὲ ἐν τῇ φυλακῇ τῇ ἑωθινῇ καὶ ἐπέβλεψεν κύριος ἐπὶ τὴν παρεμβολὴν τῶν Αἰγυπτίων ἐν στύλῳ πυρὸς καὶ νεφέλης καὶ συνετάραξεν τὴν παρεμβολὴν τῶν Αἰγυπτίων

Kiv. 19. 2.	Kiadatlan	nam profecti de Raphidim et pervenientes usque in desertum Sinai castrametati sunt in eodem loco ibique Israhel fixit tentoria e regione montis	καὶ ἐξῆραν ἐκ Ραφιδὶν καὶ ἦλθσαν εἰς τὴν ἔρημον τοῦ Σινα, καὶ παρενέβαλεν ἐκεῖ Ἰσραὴλ κατέναντι τοῦ ὄρους.
Kiv. 19. 16.	Kiadatlan	iam advenerat tertius dies et mane inclaruerat et ecce coeperunt audiri tonitrua ac micare fulgura et nubes densissima operire montem clangorque bucinæ vehementius perstrepebat timuit populus qui erat in castris	ἐγένετο δὲ τῆς ἡμέρας τῆς τρίτης γενηθέντος πρὸς ὄρθρον καὶ ἐγίνοντο φωναὶ καὶ ἀστραπαὶ καὶ νεφέλη γνοφώδης ἐπ’ ὄρους Σινα, φωνὴ τῆς σάλπιγγος ἤχει μέγα· καὶ ἐπτοήθη πᾶς ὁ λαὸς ὁ ἐν τῇ παρεμβολῇ .
Kiv. 19. 17.	Kiadatlan	cumque eduxisset eos Moses in occursum Dei de loco castrorum steterunt ad radices montis	καὶ ἐξήγαγεν Μωυσῆς τὸν λαὸν εἰς συνάντησιν τοῦ θεοῦ ἐκ τῆς παρεμβολῆς , καὶ παρέστησαν ὑπὸ τὸ ὄρος.
Kiv. 32. 17.	Kiadatlan	audiens autem Iosue tumultum populi vociferantis dixit ad Mosen ululatus pugnae auditur in castris	καὶ ἀκούσας Ἰησοῦς τὴν φωνὴν τοῦ λαοῦ κρᾶζόντων λέγει πρὸς Μωυσῆν Φωνὴ πολέμου ἐν τῇ παρεμβολῇ .

Lev. 16. 26.	Kiadatlan	ille vero qui dimiserit caprum emissarium lavabit vestimenta sua et corpus aqua et sic ingredietur in castra	καὶ ὁ ἐξαποστέλλων τὸν χίμαρον τὸν διεσταλμένον εἰς ἄφεσιν πλυνεῖ τὰ ἱμάτια καὶ λούσεται τὸ σῶμα αὐτοῦ ὕδατι καὶ μετὰ ταῦτα εἰσελεύσεται εἰς τὴν παρεμβολήν .
Lev. 16. 27.	Kiadatlan	vitulum autem et hircum qui pro peccato fuerant immolati et quorum sanguis inlatus est ut in sanctuario expiatio conpleretur asportabunt foras castra et comburent igni tam pelles quam carnes eorum et fimum	καὶ τὸν μόσχον τὸν περὶ τῆς ἁμαρτίας καὶ τὸν χίμαρον τὸν περὶ τῆς ἁμαρτίας, ὧν τὸ αἷμα εἰσηνέχθη ἐξιλάσασθαι ἐν τῷ ἁγίῳ, ἐξοίσουσιν αὐτὰ ἔξω τῆς παρεμβολῆς καὶ κατακαύσουσιν αὐτὰ ἐν πυρὶ, καὶ τὰ δέρματα αὐτῶν καὶ τὰ κρέα αὐτῶν καὶ τὴν κόπρον αὐτῶν·
Lev. 16. 28.	Kiadatlan	et quicumque combuserit ea lavabit vestimenta sua et carnem aqua et sic ingredietur in castra	ὁ δὲ κατακαίων αὐτὰ πλυνεῖ τὰ ἱμάτια καὶ λούσεται τὸ σῶμα αὐτοῦ ὕδατι καὶ μετὰ ταῦτα εἰσελεύσεται εἰς τὴν παρεμβολήν .
Lev. 17. 3.	Kiadatlan	homo quilibet de domo Israhel si occiderit bovem aut ovem sive capram in castris vel extra castra	Ἴσθροπος ἄσθροπος τῶν υἱῶν Ἰσραὴλ ἢ τῶν προσηλύτων τῶν προσκειμένων ἐν ὑμῖν, ὃς ἂν σφάξῃ μόσχον ἢ πρόβατον ἢ αἶγα ἐν τῇ παρεμβολῇ καὶ ὃς ἂν σφάξῃ ἔξω τῆς παρεμβολῆς

Lev. 24. 10.	Kiadatlan	ecce autem egressus filius mulieris israhelitis quem pepererat de viro aegyptio inter filios Israhel iurgatus est in castris cum viro israhelite	Και ἐξῆλθεν υἱὸς γυναικὸς Ἰσραηλίτιδος καὶ οὗτος ἦν υἱὸς Αἰγυπτίου ἐν τοῖς υἱοῖς Ἰσραηλ, καὶ ἐμαχέσαντο ἐν τῇ παρεμβολῇ ὁ ἐκ τῆς Ἰσραηλίτιδος καὶ ὁ ἄνθρωπος ὁ Ἰσραηλίτης,
Lev. 24. 14.	Kiadatlan	dicens educ blasphemum extra castra et ponant omnes qui audierunt manus suas super caput eius et lapidet eum populus universus	Ἐξάγαγε τὸν καταρασάμενον ἔξω τῆς παρεμβολῆς , καὶ ἐπιθήσουσιν πάντες οἱ ἀκούσαντες τὰς χεῖρας αὐτῶν ἐπὶ τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ, καὶ λιθοβολήσουσιν αὐτὸν πᾶσα ἡ συναγωγὴ.
Lev. 24. 23.	Kiadatlan	locutusque est Moses ad filios Israhel et eduxerunt eum qui blasphemaverat extra castra ac lapidibus oppresserunt feceruntque filii Israhel sicut praeceperat Dominus Mosi	καὶ ἐλάλησεν Μωσῆς τοῖς υἱοῖς Ἰσραηλ καὶ ἐξήγαγον τὸν καταρασάμενον ἔξω τῆς παρεμβολῆς καὶ ἐλιθοβόλησαν αὐτὸν ἐν λίθοις· καὶ οἱ υἱοὶ Ἰσραηλ ἐποίησαν καθὰ συνέταξεν κύριος τῷ Μωσῆϊ.
Szám. 2. 2.	Kiadatlan	singuli per turmas signa atque vexilla et domos cognationum suarum castrametabuntur filiorum Israhel per gyrum tabernaculi foederis	Ἄνθρωπος ἐχόμενος αὐτοῦ κατὰ τάγμα κατὰ σημέας κατ' οἴκους πατριῶν αὐτῶν παρεμβαλέτωσαν οἱ υἱοὶ Ἰσραηλ· ἐναντίοι κύκλῳ τῆς σκηνῆς τοῦ μαρτυρίου παρεμβαλοῦσιν οἱ υἱοὶ Ἰσραηλ.

Szám. 2. 5.	Kiadatlan	iuxta eum castrametati sunt de tribu Isachar quorum princeps fuit Nathanahel filius Suar	καὶ οἱ παρεμβάλλοντες ἐχόμενοι φυλῆς Ἰσσαχαρ, καὶ ὁ ἄρχων τῶν υἱῶν Ἰσσαχαρ Ναθαναηλ υἱὸς Σωγαρ
Szám. 2. 9.	Kiadatlan	universi qui in castris Iudae adnumerati sunt fuerunt centum octoginta sex milia quadringenti et per turmas suas primi egredientur	πάντες οἱ ἐπεσκεμμένοι ἐκ τῆς παρεμβολῆς Ἰουδα ἑκατὸν ὀγδοήκοντα χιλιάδες καὶ ἑξακισχίλιοι καὶ τετρακόσιοι σὺν δυνάμει αὐτῶν· πρῶτοι ἐξαροῦσιν.
Szám 2. 10.	Kiadatlan	in castris filiorum Ruben ad meridianam plagam erit princeps Elisur filius Sedeur	Τάγμα παρεμβολῆς Ρουβην πρὸς λίβα σὺν δυνάμει αὐτῶν, καὶ ὁ ἄρχων τῶν υἱῶν Ρουβην Ελισουρ υἱὸς Σεδιουρ·
Szám. 2. 12.	Kiadatlan	iuxta eum castrametati sunt de tribu Symeon quorum princeps fuit Salamihel filius Surisaddai	καὶ οἱ παρεμβάλλοντες ἐχόμενοι αὐτοῦ φυλῆς Συμεων, καὶ ὁ ἄρχων τῶν υἱῶν Συμεων Σαλαμιηλ υἱὸς Σουρισαδαι·

Szám. 2. 16.	Kiadatlan	omnes qui recensiti sunt in castris Ruben centum quinquaginta milia et mille quadringenti quinquaginta per turmas suas in secundo loco proficiscentur	πάντες οἱ ἐπεσκεμμένοι τῆς παρεμβολῆς Ρουβην ἑκατὸν πενήκοντα μία χιλιάδες καὶ τετρακόσιοι καὶ πενήκοντα σὺν δυνάμει αὐτῶν· δεῦτεροι ἐξαροῦσιν.
Szám. 2. 18.	Kiadatlan	ad occidentalem plagam erunt castra filiorum Ephraim quorum princeps fuit Helisama filius Ammiud	Τάγμα παρεμβολῆς Εφραιμ παρὰ θάλασσαν σὺν δυνάμει αὐτῶν, καὶ ὁ ἄρχων τῶν υἱῶν Εφραιμ Ελισαμα υἱὸς Εμιουδ·
Szám. 2. 24.	Kiadatlan	omnes qui numerati sunt in castris Ephraim centum octo milia centum per turmas suas tertii proficiscentur	πάντες οἱ ἐπεσκεμμένοι τῆς παρεμβολῆς Εφραιμ ἑκατὸν χιλιάδες καὶ ὀκτακισχίλιοι καὶ ἑκατὸν σὺν δυνάμει αὐτῶν· τρίτοι ἐξαροῦσιν.
Szám. 2. 25.	Kiadatlan	ad aquilonis partem castrametati sunt filii Dan quorum princeps fuit Ahiezer filius Amisaddai	Τάγμα παρεμβολῆς Δαν πρὸς βορρᾶν σὺν δυνάμει αὐτῶν, καὶ ὁ ἄρχων τῶν υἱῶν Δαν Αχιεζερ υἱὸς Αμισαδαι·

Szám. 2. 31.	Kiadatlan	omnes qui numerati sunt in castris Dan fuerunt centum quinquaginta septem milia sescenti et novissimi proficiscentur	πάντες οἱ ἐπισκεμμένοι τῆς παρεμβολῆς Δαν ἑκατὸν καὶ πενήκοντα ἑπτὰ χιλιάδες καὶ ἑξακόσιοι· ἔσχατοι ἑξαροῦσιν κατὰ τάγμα αὐτῶν.
Szám. 2. 34.	Kiadatlan	feceruntque filii Israhel iuxta omnia quae mandaverat Dominus castrametati sunt per turmas suas et profecti per familias ac domos patrum suorum	καὶ ἐποίησαν οἱ υἱοὶ Ἰσραηλ πάντα, ὅσα συνέταξεν κύριος τῷ Μωϋσῆ, οὕτως παρενέβαλον κατὰ τάγμα αὐτῶν καὶ οὕτως ἐξῆρον, ἕκαστος ἐχόμενοι κατὰ δήμους αὐτῶν κατ' οἴκους πατριῶν αὐτῶν.
Szám. 10. 2.	Kiadatlan	fac tibi duas tubas argenteas ductiles quibus convocare possis multitudinem quando movenda sunt castra	Ποίησον σεαυτῷ δύο σάλπιγγας ἀργυρᾶς, ἐλατὰς ποιήσεις αὐτάς, καὶ ἔσονταί σοι ἀνακαλεῖν τὴν συναγωγὴν καὶ ἐξαίρειν τὰς παρεμβολάς .
Szám. 10. 5.	Kiadatlan	sin autem prolixior atque concisus clangor increpuerit movebunt castra primi qui sunt ad orientalem plagam	καὶ σαλπείτε σημασίαν, καὶ ἑξαροῦσιν αἱ παρεμβολαὶ αἱ παρεμβάλλουσαι ἀνατολάς·

Szám. 10. 13.	Kiadatlan	moveruntque castra primi iuxta imperium Domini in manu Mosi	καὶ ἐξῆραν πρῶτοι διὰ φωνῆς κυρίου ἐν χειρὶ Μωϋσῆ.
Szám. 10. 22.	Kiadatlan	moverunt castra et filii Ephraim per turmas suas in quorum exercitu princeps erat Helisama filius Ammiud	καὶ ἐξαροῦσιν τάγμα παρεμβολῆς Εφραιμ σὺν δυνάμει αὐτῶν· καὶ ἐπὶ τῆς δυνάμεως αὐτῶν Ελισαμα υἱὸς Εμιουδ
Szám. 10. 25.	Kiadatlan	novissimi castrorum omnium profecti sunt filii Dan per turmas suas in quorum exercitu princeps fuit Ahiezer filius Amisaddai	καὶ ἐξαροῦσιν τάγμα παρεμβολῆς υἱῶν Δαν ἔσχατοι πασῶν τῶν παρεμβολῶν σὺν δυνάμει αὐτῶν· καὶ ἐπὶ τῆς δυνάμεως αὐτῶν Αχιεζερ ὁ τοῦ Αμισαδαί,
Szám. 10. 28.	Kiadatlan	haec sunt castra et profectiones filiorum Israhel per turmas suas quando egrediebantur	αὗται αἱ στρατιαὶ υἱῶν Ἰσραηλ, καὶ ἐξῆραν σὺν δυνάμει αὐτῶν.

Szám. 10. 31.	Kiadatlan	et ille noli inquit nos relinquere tu enim nosti in quibus locis per desertum castra ponere debeamus et eris ductor noster	καὶ εἶπεν Μὴ ἐγκαταλίπης ἡμᾶς, οὗ εἵνεκεν ἦσθα μεθ' ἡμῶν ἐν τῇ ἐρήμῳ, καὶ ἔσῃ ἐν ἡμῖν πρεσβύτης·
Szám. 10. 33.	Kiadatlan	profecti sunt ergo de monte Domini via trium dierum arcaque foederis Domini praecedebat eos per dies tres providens castrorum locum	Καὶ ἐξῆραν ἐκ τοῦ ὄρους κυρίου ὁδὸν τριῶν ἡμερῶν, καὶ ἡ κιβωτὸς τῆς διαθήκης κυρίου προεπορεύετο προτέρα αὐτῶν ὁδὸν τριῶν ἡμερῶν κατασκέψασθαι αὐτοῖς ἀνάπαυσιν
MTörv. 23. 10 (11)	Kiadatlan	si fuerit inter vos homo qui nocturno pollutus sit somnio egredietur extra castra	ἐὰν ᾗ ἐν σοὶ ἄνθρωπος, ὃς οὐκ ἔσται καθαρὸς ἐκ ῥύσεως αὐτοῦ νυκτός, καὶ ἐξελεύσεται ἔξω τῆς παρεμβολῆς
MTörv. 23. 11 (12)	Kiadatlan	et non revertetur priusquam ad vesperam lavetur aqua et post solis occasum regredietur in castra	καὶ ἔσται τὸ πρὸς ἑσπέραν λούσεται τὸ σῶμα αὐτοῦ ὕδατι καὶ δευκότος ἡλίου εἰσελεύσεται εἰς τὴν παρεμβολήν .

MTörv. 23. 12.	Kiadatlan	habebis locum extra castra ad quem egrediaris ad requisita naturae	καὶ ἔσται τὸ πρὸς ἑσπέραν λούσεται τὸ σῶμα αὐτοῦ ὕδατι καὶ δευκότος ἡλίου εἰσελεύσεται εἰς τὴν παρεμβολήν .
MTörv. 23. 14.	Kiadatlan	quo relevatus es Dominus enim Deus tuus ambulat in medio castrorum ut eruat te et tradat tibi inimicos tuos ut sint castra tua sancta et nihil in eis appareat foeditatis nec derelinquat te	ὅτι κύριος ὁ θεός σου ἐμπεριπατεῖ ἐν τῇ παρεμβολῇ σου ἐξελέσθαι σε καὶ παραδοῦναι τὸν ἐχθρόν σου πρὸ προσώπου σου, καὶ ἔσται ἡ παρεμβολή σου ἁγία, καὶ οὐκ ὀφθήσεται ἐν σοὶ ἀσχημοσύνη πράγματος καὶ ἀποστρέψει ἀπὸ σοῦ.
MTörv. 29. 11. (10.)	Kiadatlan	liberi et uxores vestrae et advena qui tecum moratur in castris exceptis lignorum caesoribus et his qui conportant aquas	αἱ γυναῖκες ὑμῶν καὶ τὰ ἔκγονα ὑμῶν καὶ ὁ προσήλυτος ὁ ἐν μέσῳ τῆς παρεμβολῆς ὑμῶν ἀπὸ ξυλοκόπου ὑμῶν καὶ ἕως ὑδροφόρου ὑμῶν,
Józs. 9. 6.	Kiadatlan	perrexeruntque ad Iosue qui tunc morabatur in castris Galgalae et dixerunt ei atque omni simul Israheli de terra longinqua venimus pacem vobiscum facere cupientes responderuntque viri Israhel ad eos atque dixerunt	καὶ ἦλθοσαν πρὸς Ἰησοῦν εἰς τὴν παρεμβολήν Ἰσραὴλ εἰς Γαλγαλα καὶ εἶπαν πρὸς Ἰησοῦν καὶ Ἰσραὴλ Ἐκ γῆς μακρόθεν ἦκαμεν, καὶ νῦν διάθεσθε ἡμῖν διαθήκην

Józs. 9. 17.	Kiadatlan	moveruntque castra filii Israhel et venerunt in civitates eorum die tertio quarum haec vocabula sunt Gabaon et Caphira et Beroth et Cariathiarim	καὶ ἀπῆραν οἱ υἱοὶ Ἰσραηλ καὶ ἦλθον εἰς τὰς πόλεις αὐτῶν· αἱ δὲ πόλεις αὐτῶν Γαβαων καὶ Κεφίρα καὶ Βηρωθ καὶ πόλις Ἰαριν.
Bír. 7. 8.	Kiadatlan	sumptis itaque pro numero cibariis et tubis omnem reliquam multitudinem abire praecepit ad tabernacula sua et ipse cum trecentis viris se certamini dedit castra autem Madian erant subter in valle	καὶ ἔλαβον τὸν ἐπισιτισμὸν τοῦ λαοῦ ἐν τῇ χειρὶ αὐτῶν καὶ τὰς κερατῖνας αὐτῶν, καὶ πάντα ἄνδρα Ἰσραηλ ἐξαπέστειλεν ἄνδρα εἰς τὸ σκῆνωμα αὐτοῦ, τῶν δὲ τριακοσίων ἀνδρῶν ἐκράτησεν. ἡ δὲ παρεμβολή Μαδιαμ ἦν ὑποκάτωθεν αὐτοῦ ἐν τῇ κοιλάδι.
Bír. 7. 9.	Kiadatlan	eadem nocte dixit Dominus ad eum surge et descende in castra quia tradidi eos in manu tua	Καὶ ἐγενήθη ἐν τῇ νυκτὶ ἐκείνῃ καὶ εἶπεν πρὸς αὐτὸν κύριος Ἄνάστα κατάβηθι τὸ τάχος ἐντεῦθεν εἰς τὴν παρεμβολήν , ὅτι παρέδωκα αὐτὴν ἐν τῇ χειρὶ σου·
Bír. 7. 11.	Kiadatlan	et cum audieris quid loquantur tunc confortabuntur manus tuae et securior ad hostium castra descendes descendit ergo ipse et Phara puer eius in partem castrorum ubi erant armatorum vigiliae	καὶ ἀκούσῃ, τί λαλοῦσιν· καὶ μετὰ ταῦτα ἰσχύσουσιν αἱ χεῖρές σου, καὶ καταβήσῃ ἐν τῇ παρεμβολῇ. καὶ κατέβη αὐτὸς καὶ Φαρα τὸ παιδάριον αὐτοῦ εἰς μέρος τῶν πενήκοντα τῶν ἐν τῇ παρεμβολῇ .

Bír. 7. 13.	Kiadatlan	cumque venisset Gedeon narrabat aliquis somnium proximo suo et in hunc modum referebat quod viderat vidi somnium et videbatur mihi quasi subcinericius panis ex hordeo volvi et in Madian castra descendere cumque pervenisset ad tabernaculum percussit illud atque subvertit et terrae funditus coaequavit	καὶ εἰσηλθεν Γεδεων, καὶ ἰδοὺ ἀνὴρ ἐξηγεῖτο τῷ πλησίον αὐτοῦ τὸ ἐνύπνιον καὶ εἶπεν Ἴδοὺ τὸ ἐνύπνιον, ὃ ἠνυπνιάσθην, καὶ ἰδοὺ μαγὶς ἄρτου κριθίνου κυλιομένη ἐν τῇ παρεμβολῇ Μαδιαμ καὶ ἦλθεν ἕως τῆς σκηνῆς Μαδιαμ καὶ ἐπάταξεν αὐτήν καὶ κατέστρεψεν αὐτήν, καὶ ἔπεσεν ἡ σκηνή.
Bír. 7. 14.	Kiadatlan	respondit is cui loquebatur non est hoc aliud nisi gladius Gedeonis filii Ioas viri Israhelitae tradidit Deus in manu eius Madian et omnia castra eius	καὶ ἀπεκρίθη ὁ πλησίον αὐτοῦ καὶ εἶπεν Οὐκ ἔστιν αὕτη ἀλλ' ἡ ῥομφαία Γεδεων υἱοῦ Ἰωας ἀνδρὸς Ἰσραηλ· παρέδωκεν κύριος ἐν χειρὶ αὐτοῦ τὴν Μαδιαμ καὶ πᾶσαν τὴν παρεμβολήν .
Bír. 7. 15.	Kiadatlan	cumque audisset Gedeon somnium et interpretationem eius adoravit et reversus ad castra Israhel ait surgite tradidit enim Dominus in manus nostras castra Madian	καὶ ἐγένετο ὡς ἤκουσεν Γεδεων τὴν διήγησιν τοῦ ἐνυπνίου καὶ τὴν σύγκρισιν αὐτοῦ, καὶ προσεκύνησεν κύριον καὶ ἐπέστρεψεν εἰς τὴν παρεμβολήν Ἰσραηλ καὶ εἶπεν Ἄνάστητε, ὅτι παρέδωκεν κύριος ἐν χερσὶν ὑμῶν τὴν παρεμβολήν Μαδιαμ.
Bír. 7. 18.	Kiadatlan	quando personaverit tuba in manu mea vos quoque per castrorum circuitum clangite et conclamate Domino et Gedeoni	καὶ σαλπῶ τῇ κερατίνῃ ἐγὼ καὶ πάντες οἱ μετ' ἐμοῦ, καὶ σαλπείτε ταῖς κερατίναῖς καὶ ὑμεῖς κύκλω τῆς παρεμβολῆς καὶ ἐρεῖτε Τῷ κυρίῳ καὶ τῷ Γεδεων.

Bír. 7. 19.	Kiadatlan	ingressusque est Gedeon et trecenti viri qui erant cum eo in parte castrorum incipientibus vigiliis noctis mediae et custodibus suscitatis coeperunt bucinis clangere et conplodere inter se lagoenas	καὶ εἰσῆλθεν Γεδεων καὶ ἑκατὸν ἄνδρες μετ' αὐτοῦ ἐν μέρει τῆς παρεμβολῆς ἀρχομένης τῆς φυλακῆς τῆς μεσοῦσης· πλὴν ἐγέρσει ἤγειρεν τοὺς φυλάσσοντας, καὶ ἐσάλπισαν ταῖς κερατίταις καὶ ἐξετίναξαν τὰς ὑδρίας τὰς ἐν ταῖς χερσὶν αὐτῶν.
Bír. 7. 20.	Kiadatlan	cumque per gyrum castrorum in tribus personarent locis et hydrias confregissent tenuerunt sinistris manibus lampadas et dextris sonantes tubas clamaveruntque gladius Domini et Gedeonis	καὶ ἐσάλπισαν αἱ τρεῖς ἀρχαὶ ἐν ταῖς κερατίταις καὶ συνέτριψαν τὰς ὑδρίας καὶ ἐλάβοντο ἐν τῇ χειρὶ τῇ ἀριστερᾷ αὐτῶν τῶν λαμπάδων, καὶ ἐν τῇ χειρὶ τῇ δεξιᾷ αὐτῶν αἱ κερατίται τοῦ σαλπίζειν, καὶ ἀνέκραξαν Ῥομφαία τῷ κυρίῳ καὶ τῷ Γεδεων.
Bír. 7. 21.	Kiadatlan	stantes singuli in loco suo per circuitum castrorum hostilium omnia itaque castra turbata sunt et vociferantes ululantesque fugerunt	καὶ ἔστησαν ἕκαστος καθ' ἑαυτὸν κύκλῳ τῆς παρεμβολῆς , καὶ ἔδραμον πᾶσα ἡ παρεμβολή καὶ ἐσήμαναν καὶ ἔφυγον.
Bír. 7. 22.	Kiadatlan	et nihilominus insistebant trecenti viri bucinis personantes inmisitque Dominus gladium in omnibus castris et mutua se caede truncabant	καὶ ἐσάλπισαν αἱ τριακόσαι κερατίται, καὶ ἔθετο κύριος μάχαιραν ἄνδρὸς ἐν τῷ πλησίον αὐτοῦ καὶ ἐν ὅλῃ τῇ παρεμβολῇ, καὶ ἔφυγεν ἡ παρεμβολή ἕως τῆς Βαιθασεττα καὶ συνηγμένη ἕως χεῖλους Αβελμεουλα καὶ ἐπὶ Ταβαθ.

Bfr. 15. 17.	Kiadatlan	et dixit ad eos quod me facere videritis hoc facite ingrediar partem castrorum et quod fecero sectamini	καὶ εἶπεν πρὸς αὐτούς Ἄπ' ἐμοῦ ὄψεσθε καὶ οὕτως ποιήσετε· καὶ ἰδοὺ ἐγὼ εἰσπορεύομαι ἐν μέσῳ τῆς παρεμβολῆς , καὶ ἔσται ὡς ἐὰν ποιήσω, οὕτως ποιήσετε·
1 Sám 17. 1.	Nincs adat	congregantes vero Philisthim agmina sua in proelium convenerunt in Soccho Iudae et castrametati sunt inter Soccho et Azeca in finibus Dommim	Καὶ συνάγουσιν ἀλλόφυλοι τὰς παρεμβολὰς αὐτῶν εἰς πόλεμον καὶ συνάγονται εἰς Σοκχωθ τῆς Ἰουδαίας καὶ παρεμβάλλουσιν ἀνὰ μέσον Σοκχωθ καὶ ἀνὰ μέσον Ἀζηκα ἐν Εφερμεμ.
1 Sám 17. 4.	Nincs adat	et egressus est vir spurius de castris Philisthinorum nomine Goliath de Geth altitudinis sex cubitorum et palmo	καὶ ἐξῆλθεν ἀνὴρ δυνατὸς ἐκ τῆς παρατάξεως τῶν ἀλλοφύλων, Γολιαθ ὄνομα αὐτῷ ἐκ Γεθ, ὕψος αὐτοῦ τεσσάρων πήχεων καὶ σπιθαμῆς·
1 Sám 17. 17.	Nincs adat	dixit autem Isai ad David filium suum accipe fratribus tuis oepi pulentae et decem panes istos et curre in castra ad fratres tuos	καὶ εἶπεν Ἰσσαι δαυὶδ τῷ υἱῷ αὐτοῦ λαβε δὴ τοὺς ἀδελφοὺς σου οἶφι τοῦ ἀλφίτου τούτου καὶ δεκά ἄρτους τούτους καὶ διαδραμε εἰς τὴν παρεμβολὴν καὶ δος τοὺς ἀδελφοὺς σου ⁷⁸⁵

⁷⁸⁵ Az 1 Sám. 12-31. fejezetek az eredeti Septuagintában nem, csak Lucianus és Órigenés szövegváltozatában található meg.

1 Sám 17. 23.	Nincs adat	cumque adhuc ille loqueretur eis apparuit vir ille spurius ascendens Goliath nomine Philistheus de Geth ex castris Philisthinorum et loquente eo haec eadem verba audivit David	και αυτου λαλουντος μετ αυτων και ιδου ανηρ ο μεσαιος ανεβαινεν γωλιαθ ο φιλιστιαιος ονομα αυτω εκ γεθ εκ των παρταξεων των αλλοφυλων και ελαλησεν κατα τα ρηματα ταυτα ηκουσεν δαυιδ
1 Sám 17. 46.	Nincs adat	hodie et dabit te Dominus in manu mea et percutiam te et auferam caput tuum a te et dabo cadaver castrorum Philisthim hodie volatilibus caeli et bestiis terrae ut sciat omnis terra quia est Deus in Israhel	και αποκλεισει σε κυριος σημερον εις την χειρα μου, και αποκτενω σε και αφελω την κεφαλην σου απο σου και δωσω τα κωλα σου και τα κωλα παρεμβολης αλλοφυλων εν ταυτη τη ημερα τοις πετεινοις του ουρανου και τοις θηριοις της γης, και γνωσεται πασα η γη οτι εστιν θεος εν Ισραηλ.
1 Sám 17. 53.	Nincs adat	et revertentes filii Israhel postquam persecuti fuerant Philistheos invaserunt castra eorum	και ανεστρεψαν ανδρες Ισραηλ εκκλινοντες οπισω των αλλοφυλων και κατεπατουν τας παρεμβολας αυτων.
1 Sám 28. 1.	Nincs adat	factum est autem in diebus illis congregaverunt Philisthim agmina sua ut praepararentur ad bellum contra Israhel dixitque Achis ad David sciens nunc scito quoniam mecum egredieris in castris tu et viri tu	Και εγενηθη εν ταϊς ημεραις εκειναις και συναθροιζονται αλλοφυλοι εν ταϊς παρεμβολαις αυτων εξελθειν πολεμειν μετα Ισραηλ, και ειπεν Αγχουσ προς Δαυιδ Γινωσκων γνωσει οτι μετ' εμου εξελευσει εις πολεμον συ και οι ανδρες σου.

1 Sám. 28. 4.	Nincs adat	congregatique sunt Philisthim et venerunt et castrametati sunt in Sunam congregavit autem et Saul universum Israhel et venit in Gelboe	καὶ συναθροίζονται οἱ ἀλλόφυλοι καὶ ἔρχονται καὶ παρεμβάλλουσιν εἰς Σωμαν, καὶ συναθροίζει Σαουλ πάντα ἄνδρα Ἰσραηλ καὶ παρεμβάλλουσιν εἰς Γελβουε.
1 Sám. 28. 5.	Nincs adat	et vidit Saul castra Philisthim et timuit et expavit cor eius nimis	καὶ εἶδεν Σαουλ τὴν παρεμβολὴν τῶν ἀλλοφύλων καὶ ἐφοβήθη, καὶ ἐξέστη ἡ καρδιά αὐτοῦ σφόδρα.
1 Sám. 28. 19.	Nincs adat	et dabit Dominus etiam Israhel tecum in manu Philisthim cras autem tum et filii tui mecum eritis sed et castra Israhel tradet Dominus in manu Philisthim	καὶ παραδώσει κύριος τὸν Ἰσραηλ μετὰ σοῦ εἰς χεῖρας ἀλλοφύλων, καὶ αὔριον σὺ καὶ οἱ υἱοὶ σου μετὰ σοῦ πεσοῦνται, καὶ τὴν παρεμβολὴν Ἰσραηλ δώσει κύριος εἰς χεῖρας ἀλλοφύλων.
1 Sám. 29. 1.	Nincs adat	congregata sunt ergo Philisthim universa agmina in Afec sed et Israhel castrametatus est super fontem qui erat in Iezrahel	Καὶ συναθροίζουσιν ἀλλόφυλοι πάσας τὰς παρεμβολὰς αὐτῶν εἰς Αφεκ, καὶ Ἰσραηλ παρενέβαλεν ἐν Αενδωρ τῇ ἐν Ἰεζραελ.

1 Sám. 29. 6.	Nincs adat	vocavit ergo Achis David et ait ei vivit Dominus quia rectus es tu et bonus in conspectu meo et exitus tuus et introitus tuus mecum est in castris et non inveni in te quicquam mali ex die qua venisti ad me usque ad diem hanc sed satrapis non places	καὶ ἐκάλεσεν Ἀγγους τὸν Δαυὶδ καὶ εἶπεν αὐτῷ Ζῆ κύριος ὅτι εὐθὺς σὺ καὶ ἀγαθὸς ἐν ὀφθαλμοῖς μου, καὶ ἡ ἐξοδός σου καὶ ἡ εἴσοδος σου μετ' ἐμοῦ ἐν τῇ παρεμβολῇ , καὶ ὅτι οὐχ εὗρηκα κατὰ σοῦ κακίαν ἀφ' ἧς ἡμέρας ἤκεις πρὸς με ἕως τῆς σήμερον ἡμέρας· καὶ ἐν ὀφθαλμοῖς τῶν σατραπῶν οὐκ ἀγαθὸς σύ·
2 Sám 1. 2.	Nincs adat	in die autem tertia apparuit homo veniens de castris Saul veste conscissa et pulvere aspersus caput et ut venit ad David cecidit super faciem suam et adoravit	καὶ ἐγενήθη τῇ ἡμέρᾳ τῇ τρίτῃ καὶ ἰδοὺ ἀνὴρ ἦλθεν ἐκ τῆς παρεμβολῆς ἐκ τοῦ λαοῦ Σαουλ, καὶ τὰ ἱμάτια αὐτοῦ διερρωγότα, καὶ γῆ ἐπὶ τῆς κεφαλῆς αὐτοῦ, καὶ ἐγένετο ἐν τῷ εἰσελθεῖν αὐτὸν πρὸς Δαυὶδ καὶ ἔπεσεν ἐπὶ τὴν γῆν καὶ προσεκύνησεν αὐτῷ.
2 Sám 1. 3.	Nincs adat	dixitque ad eum David unde venis qui ait ad eum de castris Israhel fugi	καὶ εἶπεν αὐτῷ Δαυὶδ Πόθεν σὺ παραγίνῃ; καὶ εἶπεν πρὸς αὐτόν Ἐκ τῆς παρεμβολῆς Ἰσραὴλ ἐγὼ διασέσφμαι.
1 Kir. 16. 16.	Kiadatlan	cumque audisset rebellasse Zamri et occidisse regem fecit sibi regem omnis Israhel Amri qui erat princeps militiae super Israhel in die illa in castris	καὶ ἤκουσεν ὁ λαὸς ἐν τῇ παρεμβολῇ λεγόντων Συνεστράφη Ζαμβρι καὶ ἔπαισεν τὸν βασιλέα· καὶ ἐβασίλευσαν ἐν Ἰσραὴλ τὸν Ἀμβρι τὸν ἡγούμενον τῆς στρατιᾶς ἐπὶ Ἰσραὴλ ἐν τῇ ἡμέρᾳ ἐκείνῃ ἐν τῇ παρεμβολῇ .

2 Kir. 7. 7.	Kiadatlan	surrexerunt ergo et fugerunt in tenebris et dereliquerunt tentoria sua et equos et asinos in castris fugeruntque animas tantum suas salvare cupientes	καὶ ἀνέστησαν καὶ ἀπέδρασαν ἐν τῷ σκότει καὶ ἐγκατέλιπαν τὰς σκηναὶς αὐτῶν καὶ τοὺς ἵππους αὐτῶν καὶ τοὺς ὄνους αὐτῶν ἐν τῇ παρεμβολῇ ὡς ἔστιν καὶ ἔφυγον πρὸς τὴν ψυχὴν ἑαυτῶν.
2 Kir. 7. 8.	Kiadatlan	igitur cum venissent leprosi illi ad principium castrorum ingressi sunt unum tabernaculum et comederunt et biberunt tuleruntque inde argentum et aurum et vestes et abierunt et absconderunt et rursum reversi sunt ad aliud tabernaculum et inde similiter auferentes absconderunt	καὶ εἰσῆλθον οἱ λεπροὶ οὗτοι ἕως μέρους τῆς παρεμβολῆς καὶ εἰσῆλθον εἰς σκηνὴν μίαν καὶ ἔφαγον καὶ ἔπιον καὶ ἦραν ἐκεῖθεν ἀργύριον καὶ χρυσίον καὶ ἱματισμὸν καὶ ἐπορεύθησαν· καὶ ἐπέστρεψαν καὶ εἰσῆλθον εἰς σκηνὴν ἄλλην καὶ ἔλαβον ἐκεῖθεν καὶ ἐπορεύθησαν καὶ κατέκρυψαν.
2 Kir 7. 10.	Kiadatlan	cumque venissent ad portam civitatis narraverunt eis dicentes ivimus ad castra Syriae et nullum ibidem repperimus hominum nisi equos et asinos alligatos et fixa tentoria	καὶ εἰσῆλθον καὶ ἐβόησαν πρὸς τὴν πύλην τῆς πόλεως καὶ ἀνήγγειλαν αὐτοῖς λέγοντες Εἰσῆλθομεν εἰς τὴν παρεμβολὴν Συρίας, καὶ ἰδοὺ οὐκ ἔστιν ἐκεῖ ἀνὴρ καὶ φωνὴ ἀνθρώπου, ὅτι εἰ μὴ ἵππος δεδεμένος καὶ ὄνος καὶ αἱ σκηναὶ αὐτῶν ὡς εἰσίν.
2 Kir. 7. 12.	Kiadatlan	qui surrexit nocte et ait ad servos suos dico vobis quid fecerint nobis Syri sciunt quia fame laboramus et idcirco egressi sunt de castris et latitant in agris dicentes cum egressi fuerint de civitate capiemus eos viventes et tunc civitatem ingredi poterimus	καὶ ἀνέστη ὁ βασιλεὺς νυκτὸς καὶ εἶπεν πρὸς τοὺς παῖδας αὐτοῦ Ἐξαγγελῶ δὴ ὑμῖν ἃ ἐποίησεν ἡμῖν Συρία· ἔγνωσαν ὅτι πεινῶμεν ἡμεῖς, καὶ ἐξῆλθαν ἐκ τῆς παρεμβολῆς καὶ ἐκρύβησαν ἐν τῷ ἀγρῷ λέγοντες ὅτι Ἐξελεύσονται ἐκ τῆς πόλεως, καὶ συλλημψόμεθα αὐτοὺς ζῶντας καὶ εἰς τὴν πόλιν εἰσελευσόμεθα.

2 Kir. 7. 14.	Kiadatlan	adduxerunt ergo duos equos misitque rex ad castra Syrorum dicens ite videte	και ἔλαβον δύο ἐπιβάτας ἵππων, και ἀπέστειλεν ὁ βασιλεὺς Ἰσραηλ ὀπίσω τοῦ βασιλέως Συρίας λέγων Δεῦτε και ἴδετε.
2 Kir. 7. 16.	Kiadatlan	et egressus populus diripuit castra Syriae factusque est modius similiae statere uno et duo modii hordei statere uno iuxta verbum	και ἐξῆλθεν ὁ λαὸς και διήρπασεν τὴν παρεμβολὴν Συρίας, και ἐγένετο μέτρον σεμιδάλεως σίκλου και δίμετρον κριθῶν σίκλου κατὰ τὸ ῥῆμα κυρίου.
1 Krón 9. 19.	Nincs adat	Sellum vero filius Core filii Abiasaph filii Core cum fratribus suis et domo patris sui hii sunt Coritae super opera ministerii custodes vestibulorum tabernaculi et familiae eorum per vices castrorum Domini custodientes introitum	και Σαλωμ υἱὸς Κωρη υἱοῦ Αβιασαφ υἱοῦ Κορε και οἱ ἀδελφοὶ αὐτοῦ εἰς οἶκον πατρὸς αὐτοῦ, οἱ Κοριῖται, ἐπὶ τῶν ἔργων τῆς λειτουργίας φυλάσσοντες τὰς φυλακὰς τῆς σκηνῆς, και πατέρες αὐτῶν ἐπὶ τῆς παρεμβολῆς κυρίου φυλάσσοντες τὴν εἴσοδον.
1 Krón 14. 15.	Nincs adat	cumque audieris sonitum gradientis in cacumine pirorum tunc egredieris ad bellum egressus est enim Deus ante te ut percutiat castra Philisthim	και ἔσται ἐν τῷ ἀκοῦσαί σε τὴν φωνὴν τοῦ συσσεισμοῦ τῶν ἄκρων τῶν ἀπίων, τότε ἐξελεύση εἰς τὸν πόλεμον, ὅτι ἐξῆλθεν ὁ θεὸς ἔμπροσθέν σου τοῦ πατάξαι τὴν παρεμβολὴν τῶν ἀλλοφύλων.

1 Krón 14. 16.	Nincs adat	fecit ergo David sicut praeceperat ei Deus et percussit castra Philisthinorum de Gabaon usque Gazera	καὶ ἐποίησεν καθὼς ἐνετείλατο αὐτῷ ὁ θεός, καὶ ἐπάταξεν τὴν παρεμβολὴν τῶν ἀλλοφύλων ἀπὸ Γαβαων ἕως Γαζαρα.
2 Krón 31. 2.	Nincs adat	Ezechias vero constituit turmas sacerdotales et leviticis per divisiones suas unumquemque in officio proprio tam sacerdotum videlicet quam Levitarum ad holocausta et pacifica ut ministrarent et confiterentur canerentque in portis castrorum Domini	καὶ ἔταξεν Ἐζεκιᾶς τὰς ἡμετέρας τῶν ἱερέων καὶ τῶν Λευιτῶν καὶ τὰς ἡμετέρας ἐκάστου κατὰ τὴν ἑαυτοῦ λειτουργίαν τοῖς ἱερεῦσιν καὶ τοῖς Λευίταις εἰς τὴν ὀλοκαύτως καὶ εἰς τὴν θυσίαν τοῦ σωτηρίου καὶ αἰνεῖν καὶ ἐξομολογεῖσθαι καὶ λειτουργεῖν ἐν ταῖς πύλαις ἐν ταῖς ἀulaῖς οἴκου κυρίου.
Judit 9. 6.	Kiadatlan	respice castra Assyriorum nunc sicut tunc castra videre Aegyptiorum dignatus es quando post servos tuos armati currebant confidentes in quadrigis et in equitatu suo et in multitudine bellatorum	<i>Eltérő szöveg</i>
Judit 9. 7.	Kiadatlan	sed aspexisti super castra eorum et tenebrae fatigaverunt eos	<i>Eltérő szöveg</i>

Zsolt 77. 28.	Kiadatlan	et ceciderunt in medio castrorum eius in circuitu tabernaculorum eius	καὶ ἐπέπεσον εἰς μέσον τῆς παρεμβολῆς αὐτῶν κύκλῳ τῶν σκηνομάτων αὐτῶν,
Zsolt 105. 16.	Kiadatlan	et zelati sunt Mosen in castris Aaron sanctum Domini	καὶ παρώργισαν Μωυσῆν ἐν τῇ παρεμβολῇ καὶ Ααρων τὸν ἅγιον κυρίου·
Én 6. 3. (4.)	Kiadatlan	pulchra es amica mea suavis et decora sicut Hierusalem terribilis ut castrorum acies ordinata	Καλὴ εἶ, ἡ πλησίον μου, ὡς εὐδοκία, ὠραία ὡς Ἱερουσαλημ, θάμβος ὡς τεταγμένοι .
Én. 7. 1.	Kiadatlan	quid videbis in Sulamiten nisi choros castrorum quam pulchri sunt	Τί ὄψεσθε ἐν τῇ Σουλαμίτιδι; ἡ ἐρχομένη ὡς χοροὶ τῶν παρεμβολῶν .

Sir 43. 9. (8.)	Kiadatlan	vas castrorum in excelsis in firmamento caeli resplendens	σκεῦος παρεμβολῶν ἐν ὕψει, ἐν στερεώματι οὐρανοῦ ἐκλάμπων.
Iz 37. 36.	Nincs adat	egressus est autem angelus Domini et percussit in castris Assyriorum centum octoginta quinque milia et surrexerunt mane et ecce omnes cadavera mortuorum	Καὶ ἐξῆλθεν ἄγγελος κυρίου καὶ ἀνεῖλεν ἐκ τῆς παρεμβολῆς τῶν Ἀσσυρίων ἑκατὸν ὀγδοήκοντα πέντε χιλιάδας, καὶ ἐξαναστάντες τὸ πρωὶ εὗρον πάντα τὰ σώματα νεκρά.
Ez. 1. 24.	Kiadatlan	et audiebam sonum alarum quasi sonum aquarum multarum quasi sonum sublimis Dei cum ambularent quasi sonus erat multitudinis ut sonus castrorum cumque starent dimittebantur pinnae eorum	καὶ ἤκουον τὴν φωνὴν τῶν περὺγων αὐτῶν ἐν τῷ πορεύεσθαι αὐτὰ ὡς φωνὴν ὕδατος πολλοῦ· καὶ ἐν τῷ ἐστάναι αὐτὰ κατέπαυον αἱ πτέρυγες αὐτῶν.
Am 4. 10.	Nincs adat	misi in vos mortem in via Aegypti percussi in gladio iuvenes vestros usque ad captivitatem equorum vestrorum et ascendere feci putredinem castrorum vestrorum in nares vestras et non redistis ad me dicit Dominus	ἐξαπέστειλα εἰς ὑμᾶς θάνατον ἐν ὁδῷ Αἰγύπτου καὶ ἀπέκτεινα ἐν ῥομφαίᾳ τοὺς νεανίσκους ὑμῶν μετὰ αἰχμαλωσίας ἵππων σου καὶ ἀνήγαγον ἐν πυρὶ τὰς παρεμβολὰς ὑμῶν ἐν τῇ ὀργῇ μου· καὶ οὐδ' ὧς ἐπεστρέψατε πρὸς με, λέγει κύριος.

Zak. 14. 15.	Nincs adat	et sic erit ruina equi et muli cameli et asini et omnium iumentorum quae fuerint in castris illis sicut ruina haec	καὶ αὕτη ἔσται ἡ πτώσις τῶν ἵππων καὶ τῶν ἡμιόνων καὶ τῶν καμήλων καὶ τῶν ὄνων καὶ πάντων τῶν κτηνῶν τῶν ὄντων ἐν ταῖς παρεμβολαῖς ἐκείναις κατὰ τὴν πτῶσιν ταύτην.
1 Makk 4. 2.	Kiadatlan	ut adplicarent ad castra Iudaeorum et percuterent eos subito et filii qui erant ex arce erant illi duces	ὥστε ἐπιβαλεῖν ἐπὶ τὴν παρεμβολὴν τῶν Ἰουδαίων καὶ πατάξαι αὐτοὺς ἄφνω· καὶ υἱοὶ τῆς ἄκρας ἦσαν αὐτῷ ὄηγοί.
1 Makk. 4. 4.	Kiadatlan	adhuc enim dispersus erat exercitus a castris	ἕως ἔτι ἐσκορπισμέναι ἦσαν αἱ δυνάμεις ἀπὸ τῆς παρεμβολῆς
1 Makk. 4. 5.	Kiadatlan	et venit Gorgias in castra Iudae noctu et neminem invenit et quaerebant eos in montibus quoniam dixit fugiunt hii a nobis	καὶ ἦλθεν Γοργίας εἰς τὴν παρεμβολὴν Ἰουδοῦ νυκτὸς καὶ οὐδένα εὔρεν· καὶ ἐζήτηει αὐτοὺς ἐν τοῖς ὄρεσιν, ὅτι εἶπεν Φεύγουσιν οὗτοι ἀφ' ἡμῶν.

1 Makk. 4. 7.	Kiadatlan	et viderunt castra gentium valida et loricatos et equitatus in circuitu eorum et hii docti proelium	καὶ εἶδον παρεμβολήν ἔθνῶν ἰσχυρὰν καὶ τεθωρακισμένην καὶ ἵππον κυκλοῦσαν αὐτήν, καὶ οὗτοι διδακτοὶ πολέμου.
1 Makk. 4. 13.	Kiadatlan	et exierunt de castris in proelium et tuba cecinerunt hii qui fuerant cum Iuda	καὶ ἐξῆλθον ἐκ τῆς παρεμβολῆς εἰς πόλεμον· καὶ ἐσάλπισαν οἱ παρὰ Ἰουδοῦ
1 Makk. 4. 20.	Kiadatlan	et vidit quod in fugam conversi sunt et succensa sunt castra fumus enim qui videbatur declarabat quod factum est	καὶ εἶδεν ὅτι τετρόπωνται, καὶ ἐμπυρίζουσιν τὴν παρεμβολήν · ὁ γὰρ καπνὸς ὁ θεωρούμενος ἐνεφάνιζεν τὸ γεγονός.
1 Makk. 4. 23.	Kiadatlan	et Iudas reversus est ad spolia castrorum et acceperunt aurum multum et argentum et hyacinthum et purpuram marinam et opes magnas	καὶ Ἰουδᾶς ἀνέστρεψεν ἐπὶ τὴν σκυλείαν τῆς παρεμβολῆς , καὶ ἔλαβον χρυσίον πολὺ καὶ ἀργύριον καὶ ὑάκινθον καὶ πορφύραν θαλασσίαν καὶ πλοῦτον μέγαν.

1 Makk. 10. 48.	Kiadatlan	et congregavit Alexander rex exercitum magnum et admovit castra ad Demetrium	Καὶ συνήγαγεν Ἀλέξανδρος ὁ βασιλεὺς δυνάμεις μεγάλας καὶ παρενέβαλεν ἐξ ἐναντίας Δημητρίου.
1 Makk. 10. 53.	Kiadatlan	et commisi cum eo pugnam et contritus est ipse et castra eius a nobis et sedimus in sede regni eiu	καὶ συνῆψα πρὸς αὐτὸν μάχην, καὶ συνετρίβη αὐτὸς καὶ ἡ παρεμβολή αὐτοῦ ὑφ' ἡμῶν, καὶ ἐκαθίσαμεν ἐπὶ θρόνου βασιλείας αὐτοῦ·
1 Makk. 12. 26.	Kiadatlan	et misit speculatores in castra eorum et reversi renuntiaverunt quia constituunt supervenire illis nocte	καὶ ἀπέστειλεν κατασκόπους εἰς τὴν παρεμβολὴν αὐτῶν, καὶ ἐπέστρεψαν καὶ ἀπήγγειλαν αὐτῷ ὅτι οὕτως τάσσονται ἐπιπεσεῖν ἐπ' αὐτοὺς τὴν νύκτα.
1 Makk. 12. 27.	Kiadatlan	cum occidisset autem sol praecepit Ionathas suis vigilare et esse in armis paratos ad pugnam tota nocte et posuit custodes per circuitum castrorum	ὥς δὲ ἔδου ὁ ἥλιος, ἐπέταξεν Ἰωναθαν τοῖς παρ' αὐτοῦ γρηγορεῖν καὶ εἶναι ἐπὶ τοῖς ὅπλοις ἐτοιμάζεσθαι εἰς πόλεμον δι' ὅλης τῆς νυκτὸς καὶ ἐξέβαλεν προφύλακας κύκλῳ τῆς παρεμβολῆς .

1 Makk. 12. 28.	Kiadatlan	et audierunt adversarii quia paratus est Ionathas cum suis in bello et timuerunt et formidaverunt corde suo et accenderunt focus in castris suis	καὶ ἤκουσαν οἱ ὑπεναντίοι ὅτι ἠτοίμασται Ἰωναθαν καὶ οἱ παρ' αὐτοῦ εἰς πόλεμον, καὶ ἐφοβήθησαν καὶ ἔπτηξαν τῇ καρδίᾳ αὐτῶν καὶ ἀνέκαυσαν πυρὰς ἐν τῇ παρεμβολῇ αὐτῶν.
1 Makk. 13. 20.	Kiadatlan	et post haec venit Tryfon intra regionem ut contereret eam et gyrauerunt per viam quae ducit Ador et Simon et castra eius ambulabant in omnem locum quocumque ibant	καὶ μετὰ ταῦτα ἦλθεν Τρύφων τοῦ ἐμβατεῦσαι εἰς τὴν χώραν καὶ ἐκτρίψαι αὐτήν, καὶ ἐκύκλωσαν ὁδὸν τὴν εἰς Ἀδωρα. καὶ Σιμων καὶ ἡ παρεμβολή αὐτοῦ ἀντιπαρήγεν αὐτῷ εἰς πάντα τόπον, οὗ ἂν ἐπορεύετο.
1 Makk. 13. 43.	Kiadatlan	in illis diebus Simon adplicuit ad Gazam et circumdedit eam castris et fecit machinas et adplicuit ad civitatem et percussit turrem unam et conprehendit	Ἐν ταῖς ἡμέραις ἐκείναις παρενέβαλεν ἐπὶ Γάζαρα καὶ ἐκύκλωσεν αὐτὴν παρεμβολαῖς καὶ ἐποίησεν ἐλεόπολιν καὶ προσήγαγεν τῇ πόλει καὶ ἐπάταξεν πύργον ἓνα καὶ κατελάβετο.
2 Makk. 13. 15.	Kiadatlan	et dato signo suis Dei victoria iuvenibus fortissimis electis nocte adgressus aulam regiam in castris interfecit viros quattuor milia et maximum elephantorum cum his qui superpositi erant	ἀναδοὺς δὲ τοῖς περὶ αὐτὸν σύνθημα “θεοῦ νίκης” μετὰ νεανίσκων ἀρίστων κεκριμένων ἐπιβαλὼν νύκτωρ ἐπὶ τὴν βασιλικὴν αὐλὴν τὴν παρεμβολὴν ἀνεῖλεν εἰς ἄνδρας δισχιλίους, καὶ τὸν πρωτεύοντα τῶν ἐλεφάντων σὺν τῷ κατ' οἰκίαν ὄντι συνεκέντησεν

2 Makk. 13. 19.	Kiadatlan	et Bethsurae quod erat Iudaeorum praesidium munitum castra admovebat sed fugabatur inpingebat minuebatur	καὶ ἐπὶ Βαιθσουρα φρούριον ὄχυρὸν τῶν Ἰουδαίων προσήγεν , ἐτροποῦτο, προσέκρουεν, ἤλαττονοῦτο·
2 Makk. 15. 22.	Kiadatlan	dixit autem invocans hoc modo tu Domine misisti angelum tuum sub Ezechia rege Iudae et interfecisti de castris Sennacherim centum octoginta quinque milia	ἔλεγεν δὲ ἐπικαλούμενος τόνδε τὸν τρόπον Σὺ, δέσποτα, ἀπέστειλας τὸν ἄγγελόν σου ἐπὶ Εἰζεκιου τοῦ βασιλέως τῆς Ἰουδαίας, καὶ ἀνείλεν ἐκ τῆς παρεμβολῆς Σενναχηριμ εἰς ἑκατὸν ὀγδοήκοντα πέντε χιλιάδας·
Csel 23. 10.	Kiadatlan	et cum magna dissensio facta esset timens tribunus ne discerperetur Paulus ab ipsis iussit milites descendere et rapere eum de medio eorum ac deducere eum in castra	Πολλῆς δὲ γινομένης στάσεως φοβηθεὶς ὁ χιλιάρχος μὴ διασπασθῆ ὁ Παῦλος ὑπ' αὐτῶν ἐκέλευσεν τὸ στράτευμα καταβὰν ἀρπάσαι αὐτὸν ἐκ μέσου αὐτῶν ἄγειν τε εἰς τὴν παρεμβολήν .
Csel 23. 16.	Kiadatlan	quod cum audisset filius sororis Pauli insidias venit et intravit in castra nuntiavitque Paulo	Ἀκούσας δὲ ὁ υἱὸς τῆς ἀδελφῆς Παύλου τὴν ἐνέδραν, παραγενόμενος καὶ εἰσελθὼν εἰς τὴν παρεμβολήν ἀπήγγειλεν τῷ Παύλῳ.

Csel 23. 32.	Kiadatlan	et postera die dimissis equitibus ut irent cum eo reversi sunt ad castra	τῇ δὲ ἐπαύριον ἔασαντες τοὺς ἵππεῖς ἀπέρχεσθαι σὺν αὐτῷ ὑπέστρεψαν εἰς τὴν παρεμβολήν
--------------	-----------	--	---

13.1.4.3 A *castrum* használata a Bibliában

	Vetus Latina	Vulgata	Septuaginta/Görög újszövetség (UBS GNT5)
Ezdr. 6. 2.	Kiadatlan	et inventum est in Ecbathanis quod est castrum in Madena provincia volumen unum talisque scriptus erat in eo commentarius	καὶ εὐρέθη ἐν πόλει ἐν τῇ βάρει τῆς Μήδων πόλεως κεφαλὴς μία, καὶ τοῦτο ἦν γεγραμμένον ἐν αὐτῇ Ὑπόμνημα·
Neh. 1. 1. Ezdr. 2.11.	Kiadatlan	Verba Neemiae filii Echliae et factum est in mense casleu anno vicesimo et ego eram in Susis castro	Λόγοι Νεεμια υἱοῦ Αχαλια. Καὶ ἐγένετο ἐν μηνὶ Χασεηλου ἔτους εἰκοστοῦ καὶ ἐγὼ ἤμην ἐν Σουσαν αβιρα
Dán. 8. 2.	Kiadatlan	vidi in visione mea cum essem in Susis castro quod est in Aelam civitate vidi autem in visione esse me super portam Ulai	καὶ εἶδον ἐν τῷ ὁράματι τοῦ ἐνυπνίου μου ἐμοῦ ὄντος ἐν Σούσοις τῇ πόλει, ἥτις ἐστὶν ἐν Ἐλυμαΐδι χώρα, ἔτι ὄντος μου πρὸς τῇ πύλῃ Αἰλαμ

